

Уладзімір Арлоў

ЛЯ
ДЗІКАГА
ПОЛЯ

Гістарычныя апавяданні
Аповесць. Эсэ

Уладзімір Арлоў

ЛА
ДЗІКАГА
ПОЛА

Гістарычныя апавяданні
Аповесць
Эсэ

Мінск / і. п. Логвінаў / 2010

*За дапамогу ў выданні кнігі
аўтар выказвае шчырую падзяку
Пасольству Літоўскай Рэспублікі ў Беларусі.*

ISBN 978-985-6901-80-8

© Арлоў У. В., 2010

© Выдавец Логвінаў І. П., 2010

Тры мужы спадарыні Дамінікі

Мінулае начы ў табары зноў бачылі Белагаловую. Яна прыходзіла ўжо трэці раз і забрала трэцяе жыццё. Пярэпалах сярод нямецкіх наймітаў, прысланых маркграфам магдэбургскім, узняўся раніцою, калі недалчыліся рыцара Зігфрыда фон Бока. Ягоны намёт стаіць побач з абозам караля і вялікага князя, значыцца, Белагаловая прайшла зусім побач.

Першым і другім яе абраннікамі былі вугорцы. Тыя браты-блізняты, што не пахавалі Белагаловую разам з астатнімі, а павезлі яе ў лес.

У маім намёце напалена, але з-пад драўлянага насцілу падлогі цягне холадам і нязводнай вільгаццю. Калі прылегчы на край ложка і накінуць зверху ўлюбёную поспілку з павамі, робіцца прытульней.

Я апускаю павекі і вяртаюся ў той адвячорак, калі да Полацка нам заставаліся два дзённыя пераходы. Наперадзе, пракладаючы шлях у прыбярэжным зарасніку, ішла вугорская пяхота, але першымі ўбачылі плыты з людзьмі дзорцы полацкага кашталяна Юрыя Зяновіча. Нашы жаўнеры кінуліся ў ваду, не сыходзячы з коней, і хутка павыцягвалі малыя, на чатыры бярвяны, плыты на бераг.

На плытах прыплылі два дзесяткі мерцвякоў. Яны ляжалі на беразе, зусім голяя або трохі прыкрытыя мокрымі лахманамі, з аднолькавымі смяротнымі ранамі злева, дзе сэрца. Гэта былі мужчыны — сівабародыя і бязвусыя, мажныя і сухарлявыя, цёмнавалосыя і русывыя. Кожны быў намёртва прыпяты да бёрнаў вя-

роўкаю з конскага воласу, нібыта яшчэ мог пасля ўдару ў сэрца ўваскрэснуць і ўратавацца. А можа, іх спачатку прывязвалі, а потым ужо разлучалі з жыццём?

Я паволі ехала ўсцяж вусцішнага тагасветнага шыхта, і мой малады буланчык палахліва раздзьмуваў ноздры, усхрапваў і адварочваў галаву. На тварах і ў ашклеклых вачах нябожчыкаў мой позірк не сустракаў ні страху, ні болю, ні бланна пра літасць. Яны глядзелі на жывых спакойна і без ніякае зайздрасці — пэўна, па дарозе паспелі прывыкнуць да свету мёртвых.

За гэтыя гады я звывкла да жахаў вайны. Я бачыла целы без скуру, бо немцы часта здзіралі з забітых чалавечы тлушч, маючы яго за найлепшы сродак гаіць раны. Я бачыла закатаваных маскавітамі немцаў: звязаныя палонніку рукі, стральцы ранілі яму жывот і ўсё цела так, што ўтвараўся суцэльны панцыр з ранаў. Мне даводзілася бачыць касцякі палонных, якіх маскоўскія ваяводы загадалі зварыць жывцом у вялізных саганах. Пад Дзісною пан Каспар Бекеш паказаў мне жудлівую грону павешаных на заповедным дубе маладзіц, на якіх царскія татары практыкаваліся страляць з арбалетаў, цаляючы ў грудзі і ў пупок.

Чалавек да ўсяго прывыкае, але ў тую хвіліну, калі плытоў на дзвінскім беразе, нечая невідочная рука так перацяла мне горла, што я не адразу здолела выдыхнуць. Ад краю, поруч з маладзёнам, якога перад смерцю катавалі, бо ён не меў левага вуха, а правая яго рука выдавала на крываваю аладку, поруч з гэтым маладзёнам, на вуснах якога застыгла ўсмешка нянавісці, ляжала прывязаная да таго самага плыта маладая жанчына.

Мусіць, то вялікі грэх, але я падумала, што яна, гэтая жанчына ці мо дзяўчына, бо шлюбнага пярсцёнка на руцэ ў яе не было, прыгажэйшая за мяне. На яе зусім жывым твары яшчэ не пагас румянак. Саскочыўшы з каня, я нахілілася і, намагаючыся не глядзець

на маленькую ранку пад левай грудкай, зазірнула ў яе зялёныя расплюшчаныя вочы. Яны дзівілі глыбінёю і глядзелі ў неба ўважліва і спакойна.

У надзвычай светлых, бышчам прыпудраных мукою, валасах, густых і даўгіх, падобных гэтым да падводнае травы, якую ў нас называюць русалчынымі косамі, заблыталася серабрыстая рыбка. Рыбка была жывая, і мне заманулася вызваліць яе і выпусціць у ваду, аднак мая рука спынілася. Здалося, што гэта не проста рыбка, што ў серабрыстай бліскаўцы тояцца апошнія кроплі дзяўчынінага жыцця.

На Белагалавай, як і на іншых, не было адзення, і я падумала, што ў нас з ёю падобныя постаці, адно яна трошкі вузейшая ў клубах. І зноў мяне ўтнула адчуванне грахоўнасці параўнання. Я зняла сваю адамашкавую накідку; яе хапіла, каб прыкрыць Белагалавую ад налітых высокіх грудзей да костачак.

Якраз тады і пад'ехаў кароль з почтам. Віленскі ваявода Мікалай Радзівіл запытаўся, ці не мелі нябожчыкі выпадкам пры сабе якіх-небудзь пісаных іхнімі забойцамі граматаў, а тады распарадзіўся пахаваць усіх, паклікаўшы ксяндза, бацюшку і кальвінскага святара, бо ў адных прыплылых былі на шыі крыжыкі праваслаўныя, у другіх — рымскія, а трэція, як Белагалавая, не мелі ніякіх. Ніхто не сумняваўся, што плыты — з Полацка, а пусцілі іх насустрач нашаму войску царскія ваяводы.

Нехта з жаўнераў-палачан пазнаў сярод забітых суседа, а нехта — роднага брата. У закатаванага брата былі адсечаныя на руках усе пальцы, і жывы брат прысягнуў на крыжы, што за кожны палец маскавіты заплаціць галавой.

Але найстрашнейшая навіна прыйшла ў мой намёт назаўтра. Юста, якая прыслугоўвае мне ад пачатку паходу, расказала, што на берагавой строме пахавалі не ўсіх людзей з плытоў. Пакуль чакалі святароў, двое

вугорцаў-блізнятаў забралі Белагаловую і выправіліся ў лес. Увечары яны хваліліся, што нацешыліся лепей, чым з жывою, і пакінулі яе на начлег, прывязаўшы ад звяроў на бярэзіне, каб уранні наведатца туды зноў. Толькі раніцою аднаму з іх ужо нічога не жадалася, бо яго знайшлі каля вогнішча цэлага-цалюткага, без драпінкі, але нежывога. Не зважаючы на гэта, ягоны брат-блізнюк усё адно вырашыў з сябрукамі ў лес, ды Белагаловай на дрэве яны не знайшлі. Затое сустрэлі на сцежцы сляды босых ног.

Другога вугорца Белагаловая забрала ўжо тут, у нашым вайсковым табары пад Полацкам. Трэцім стаўся немец фон Бок. За што гэтакі лёс напаткаў нямецкага рыцара? Юста кажа, што ў Дзісне ён хацеў узяць на гвалт жонку майстра-залатара. Той стаў на парозе са зброяю і склаў галаву пад двухручным рыцарскім мячом, але памёр з гонарам, абараніўшы сваю жанчыну ад знявагі.

Мой гаспадар, мой трэці нявенчаны муж, кароль і вялікі князь Стэфан, не верыць у Белагаловую, але ж хіба не сам апавядаў пра ўваскрэслых наўцоў, якіх у яго на радзіме, у Семіградзі, гэтак шмат, што, бывае, у самога трансільванскага князя збіраецца на баю поўны чортаў тузін. Нездарма ж яго мосць паўсюль возіць з сабою вялікі вянок з часныку, што надзейней за любую малітву дапамагае ад пярэваратняў і вампіраў-крывасмокаў. Гэтакі сама, толькі меншы вянок вісіць і над маім ложкам.

Не, я не баюся Белагаловай, але гэтымі днямі яна ўсё часцей завалодвае маімі думкамі.

Калі паміж маім і яе векам і ёсць розніца, дык усяго нейкі год ці два. Значыцца, малыя — каб ейныя бацькі таксама жылі ў Запалоцці — мы маглі разам гушкацца з заміраннем душы на той вярбіне, што каля бацькавага млына вымыкала над хуткай Палатой доўтую спружыністую галіну, або — сорам успомніць —

маглі, прысеўшы на стромкім беразе, мерацца з хлопчыкамі, хто далей сікне ў рачную плынь.

Калі сталася вядома, што маскоўскі цар ідзе з незлічонай ардою на Полацк, я мела шэсць гадоў. Пасля Калядаў тата запрог коніка ў лёгкія сані, і прыцемкам гнеды ўжо хрумстаў авёс у татавага брата Ціхаміра. Дзядзька Ціхамір таксама трымаў млын, а жыў пры маёнтку пана Корсака за сорок вёрстаў ад Полацка, як ехаць старым Вітаўтавым шляхам на Вільню.

Дзядзька намаўляў тату, каб забіраў маю маму, Агату, і сам атайбоўваўся, пакуль мінецца ваеннае ліхалецце, у пана Корсака. Маўляў, як возьме маскоўскі цар Іван места Полацкае, літасці нікому чакаць не выпадае. Гэты цар і сваіх людзей без віны і суду карае, нават найзнатнейшых баяраў кліча халопамі і проста ў застоліцы сваімі ж рукамі, бывала, рэзаў да смерці.

Але тата не паслухаўся. Сказаў на братавы ўгаворы, што млын яго абароніць, бо мука трэба ўсім — і сваім, і чужаніцам. Ускудлаціў мне валасы, паабяцаў прыехаць на Вялікдзень і два разы з саней азірнуўся. Болей я ні таты, ні мамы не бачыла і, відаць, спаткаюся з імі ўжо ў чыстцы ці на небе. Калі не засталіся яны ў сумётах на тых зімовых дарогах, якімі гналі полацкі палон у Масковію, то ўсё роўна наўрад вернуцца. Нешта не чуваць, каб хтосьці з нашых адтуль вяртаўся. Адзін полацкі ваявода Станіслаў Давойна праз чатыры астрожныя гады выкупіўся за дзесяць тысяч чырвонцаў, жонка ж ягоная, Пятронія з Радзівілаў, так і загавела душой на маскоўскіх харчах у няволі.

Праз месяц, як тата пакінуў мяне, людзі з маёнтка пана Корсака ўбачылі аднойчы ўначы на небе ў тым баку, дзе Полацк, крываваю паланіцу. Толькі на трэцюю ноч неба пагасла, а раніцой змораны конь прывёз па Вітаўтавым шляху ўчарнелага з твару чалавека, што, ссунуўшыся з сядла, адразу заснуў на руках у слу-

гаў. Спаў цэлы дзень і цэлую ноч, а прачнуўшыся, папрасіў есці і, выпіўшы мёду-трайняку, нарэшце загаварыў.

Цар Іван здабыў Полацк пасля двух тыдняў аблогі і, парушыўшы абяцанне, палоннымі абвясціў не адных вайсковых, а ўсіх палачанаў. Месцічаў рымскае веры стральцы пасеклі, юдзяў патапілі пад лёдам у Дзвіне і Валовай азярыне, а праваслаўных узяліся выводзіць у няволю.

У той дзень цётка Арына карміла мяне салодкімі наліснікамі і называла дачушкай, а я злавалася і казала, што няпраўда: маці маю завуць Агатаю, а бацьку — Цыпрыянам.

Мінуўся Вялікдзень, на Сёмуху патрусілі ў хаце падлогу пахкім аерам, а бацька па мяне ўсё не ехаў. Перад яблычным Спасам дзядзька Ціхамір сеў на свайго дэраша і вырушыў у той бок, адкуль узыходзіла сонца.

Не знайшоў ён у Полацку ні нашага млына, ні маіх бацькоў і сказаў, што буду я цяпер за дачку ім з цёткай Арынаю, якім сваіх дзяцей Бог не даў.

Адтуль сплыло шаснаццаць гадоў, а я дагэтуль памятаю смак сваіх слёз і печаных яблыкаў, якія тады ела. Плакала, але ела, бо надта ж любіла такія яблыкі, асабліва калі цётка Арына палівала іх ліповым мёдам.

Дождж цурболіць за скураю намёта, не даючы сабе ні хвіліны спачыну.

За ўсе дні аблогі сонца так і не выбліснула. Лужыны стаяць нават у сенатарскіх намётах. Яго мосць кароль і вялікі князь кажа, што дождж трапляе жаўнерам у кроў і робіць яе радзейшаю.

Па табары паўзуць чуткі, быццам залевы насылаюць нанятыя царом маскоўскія чараўнікі. Пяцёра з іх ужо разлучыліся з жышчём. А можа, гэта былі гэтакія самыя чараўнікі, як той, якога ўчора злавілі каля свайго абоза палякі? Юста чула, як ён бажыўся,

нібыта ніякі не царскі вядзьмак, а тутэйшы чалавек. І сапраўды, гаварыў чыста па-наску і да апошняй сваёй хвіліны чытаў пацеры. Яго мосць Мікалай Дарагастайскі, едучы паўз абоз, спрабаваў заступіцца за нешчасліўца, ды палякі не паслухаліся полацкага ваяводы-кальвіна*. Праўда, пастанавілі абысціся без катаванняў — сцягнулі адным вузлом рукі з нагамі і ўкінулі ў Палату, каб сам Пан Езус разабраўся, дзе гэтай душы месца: у пекле ці ў раі...

А на дварэ тым часам лінула як з цэбра, быццам сапраўды цвердзь нябесная раскалолася.

Зноў будуць захрасаць у глыбачэзнай гразі вазы з харчам і гінуць у балотах абозныя коні. Ніхто не памятае такіх коштаў на правіянты і фураж. Асьміну аўса прадаюць за дзесяць талераў, і хутка будуць купляць яго толькі каралеўскім каням. Вільня не можа прысылаць правіянту, бо замак Суша на Віленскім шляху яшчэ трымаюць маскоўцы. У руках у царскіх людзей застаецца і замак Сокал, адкуль вораг робіць вылазы на Дзісенскую дарогу. Сам кароль, апрача таго, што ядуць простыя жаўнеры, дазваляе сабе адно пару яек.

У табары пахне голадам. Кажуць, палякі паціху пачынаюць есці конскую падлу. Немцы-найміты, што звыклі ваяваць на ўрадлівых землях сярод багатых гарадоў, пакутуюць найболей і спрэс хварэюць на крываўку. Нашы, ліцвіны, трымаюцца стойка, але выгрываласцю пераўзыходзяць усіх вугорцы пана Каспара Бекеша. Ён дное і начуе каля сваіх гарматаў, там есць, спіць і заўсёды ў такой небяспецы, што няраз бываў абпырсканы крывёю тых, хто гінуў побач.

Днямі ён прыязджаў да караля і прывёз мне барылку чырвонага вугорскага віна, якое добра піць у такое надвор'е гарачым, зварыўшы з цукрам, гваздзікай ды лаўровым лістам і абавязкова дадаўшы шчопаць цы-

* Кальвініста.

намону. Твар у пана Каспара зжаўцеў, як стары пергамен. На пытанне караля пра здароўе сказаў, што ніколі не пачуваўся лепей і што ягоная пяхота рвецца на прыступ. Але маю душу сціснулі кіпці благога прадчування — не так праз пергаменавыя лоб і шчокі, як праз некалі бяздонныя вочы пана Каспара, дзе я раптам убачыла зусім блізкае дно, гэткае ж, як некалі ў маладога пана Багуслава, майго першага нявенчанага мужа.

Юстына, Юста, клічу я і загадваю пахолцы згатаваць гарачага віна, каб выпіць за супакой душы майго Богуся, а таксама за душы цёткі Арыны і дзядзькі Ціхаміра, што пакінулі гэты свет яшчэ раней. Неба забрала іх, калі ў Полацкім ваяводстве лютавала занесеная маскоўцамі чума, што выкошвала цэлыя вёскі, і не хапала святароў, каб адпяваць нябожчыкаў.

Стары пан Літавор Корсак загадаў пасля дзядзькавай смерці забраць мяне ў маёнтак. Ім з пані Мальгрэ таю было сумна ў гасподзе без дзяцей. Адзіны сын вучыўся ў Італіі і вярнуцца абяцаў толькі праз два гады.

Вайна тымі часамі прыгасла. Маскавіты сядзелі ў Полацку ды па сваіх замках. Найбліжэйшы ад нас замак, Туроўля, стаяў за трыццаць вёрстаў, а гэтак далёка ў бок Вільні царскія ваяводы хадзіць пасля сечы на рацэ Вуле не наважваліся. Тады, праз год пасля страты Полацка, найвышэйшы гетман літоўскі Мікалай Радзівіл ушчэнт разбіў войска ваяводы Пятра Шуйскага. Дзесяць тысяч маскоўцаў палегла на берагах Вулы ад ліцвінскіх куляў і шабляў, ды не меней, казаў пан Літавор, патанула.

Жышчэ ў маёнтку плыло спакойна, як вада ў Дзвіне. Я дапамагала пані Мальгрэце гаспадарыць. Увечары стары пан Корсак зазвычай ладзіўся пры каміне і прасіў пачытаць яму, каб уначы саснілася што цікавае. Я чытала «Баву-каралевіча», «Трышчана», а найчасцей — «Александрыю», кнігу пра македонскага цара, якому праглася зваяваць увесь свет.

Асабліва любіў пан Корсак слухаць аб прыгодах цара Аляксандра ў Індыі. Тая далёкая Індыя чамусьці ўяўлялася яму надта падобнай да Італіі. Відаць, пану Корсаку, які ніколі не ездзіў далей Вільні, прыемна было думаць, што сыну могуць выпасці гэтакія ж дзівосныя авантуры, як і старажытнаму цару.

Чытаць і пісаць я навучылася яшчэ ў дзядзькавым доме, адтуль прынесла з сабой і кнігу, што дала мне першую навуку. Кніга называлася «Юдзіф» і пачыналася са страшнай рыцыны*, якой я, малая, доўга баялася. На рыцыне ўдавіца Юдзіф у адной руцэ трымала меч, а ў другой — адцятую галаву акрутнага вавілонскага намесніка Алаферна. Там была таксама пахолка, трохі падобная да маёй Юсты, што падстаўляла пад вусцішную галаву мех. Разоў колькі той малюнак мне сніўся, палохаючы яшчэ болей. У сне рыцына ажывала: Юдзіф з пахолкаю выходзілі з яе, не раўнуючы як з карэты, а вусатая галава забітага вавілонца шалёна круціла налітымі крывёю вачыма і брыдка лаялася па-маскоўску.

Пэўна, дзядзькава кніга каштавала немалых грошай, бо пан Літавор забраў яе ў свой паляўнічы пакой, дзе на сценах былі паразвешаныя ласіныя ды турыныя рогі, а ў дубовай шафцы леваруч дзвярэй заўсёды стаяў поўны штورانіцы і пусты надвечар штоф з вішнёўкаю.

Неяк стары Корсак, вярнуўшыся з Вільні, прывёз вучонага габрэя Гіршу, чалавека з сівымі пейсамі і малдымі вачыма. Гірша ўзяўся навучаць мяне нямецкай мове і лаціне. На той час мяне перахрысцілі ўжо ў рымскую веру, і з Домны я ператварылася ў Дамініку. Гірша і пачаў свае ўрокі лаціны з таго, што патлумачыў маё імя: Дамініка — значыць нядзеля. Пан Багуслаў пазней і зваць мяне так будзе — спадарыня Нядзелька.

* Гравюры.

Мне споўнілася чатырнаццаць гадоў, і мае дэбрадзеі Корсакі вырабілі паперы, што прымаюць мяне ў сям'ю на правах дачкі. Пані Мальгрэта пачала клапаціцца пра мае ўборы і сказала, што зробіць з мяне сапраўдную шляхцянку, якую не сорам будзе паказаць самому каралю і вялікаму князю Жыгімонту Аўгусту.

Юста нясе кубак гарачага духмянага віна. Налі сабе, Юста! Выпі за свайго Рыгора, што служыць у ваяводы Дарагастайскага.

У нашых гаворках Юста, трымаючыся старога літвінскага звычаю, аніколі не называе нарачонага на імя. Калі мужчына на вайне, лепей пакінуць яго імя адно ў думках, бо іначай ваяр пачуе яго ў небяспечную хвілю, азірнецца, забыўшыся на асцярогу, і спаткаецца са смерцю.

Ну, Юста, каб куля мінала і шабля не брала!

Віно грэе і трошкі кружыць голаў. Калі адкінуцца на падушкі і прымружыць вочы, зусім лёгка вярнуцца ў той дзень, як мы з панам Багуславам спаткаліся каля Вітаўтавых талерак. Так зваўся валун паблізу маёнтка. Там, на беразе возера, калісьці спыняўся палуднаваць гаспадар Вітаўт Кейстугавіч з войскам. Стуль нібыта і засталіся ў камені глыбокія ямкі-талеркі.

Я любіла гуляць пры Вітаўтавых талерках — і малая, і калі падрасла. Там хораша было плесці вянкi з красак, або ўяўляць высокага дужага князя Вітаўта ў рыцарскім панцыры, або проста, схаваўшыся ад усяго свету, мроіць пра нешта такое, чаму ў чалавечай мове яшчэ няма наймення. Цёплыя дажджы напаўнялі каменныя талеркі вадой, і туды можна было пускаць апалонікаў і плямістых жабак. Або можна было проста глядзець, як у люстэрка, хоць у тую пару такога люстэрка мне ўжо не хапала.

За вясну і лета я дзівосна перамянілася. Грудкі нібы прачнуліся: выраслі, яблычна акругліліся і, як у Юдзі-

фі з маёй кніжкі, прасліся са шнуроўкі на волю. Клубам было цесна ў старых сукенках і андараках. Мая скура зрабілася ядвабнаю, а постаць як быццам да краёў налілася сокам.

Уранні і ўвечары я зачынялася ў спачывальні на зашчапку і з усцешлівым недаверам разглядвала сваё новае цела ў срэбным лютэрку. Я любіла лашчыць яго рукамі, асцярожліва дакранаючыся да смочак і да пупка, у якім затаілася радзімка. Адноўчы рука слізгнула ніжэй, туды, дзе пасля зімы з'явіўся густы светлы пушок, і яшчэ ніжэй, дзе было горача і вільготна і дзе звіло гняздо салодкае чаканне.

Молячыся перад тым, як легчы ў ложкак, я прасіла ў Дзеvy Марыі спакойных і чыстых сноў, але і сны да мяне прыходзілі новыя, і ад іх я часту прачыналася сярод ночы і ўжо не магла заснуць, пакуль пальцы самі сабой не апыналіся ў трапяткім міжножжы...

Такою я была ў тое лета, калі адышоў у лепшы свет пан Літавор Корсак і з Італіі вярнуўся малады пан Багуслаў.

Тады таксама канчаўся жнівень, але цёплы, з зарніцамі і зарападамі. У той дзень недзе ў пушчы за далёкім азёрным берагам спела, грукочучы невідочнымі жорнамі, навальніца. Яе начная папярэдніца да краёў наліла Вітаўтавы талеркі, і я раз-пораз пырскала з іх сабе ў твар, каб змыць хваляванне, што не пакідала мяне ад самае раніцы.

Калі я адыходзіла з дому, пан Багуслаў, скрыжавашы, паводле завяздзёнкі, рукі на грудзях, глядзеў мне ўслед з адчыненага вакна. Ягоны позірк не адпускаў і цягнуўся па-над утравелаю сцежкай, нібы нітка з клубка ў маім кошыку.

Я ведала, што па гэтай невідочнай нітцы ён пойдзе шукаць мяне і неадменна знойдзе.

Прыхінуўшыся да нагрэтага сонцам валуна, я, здаецца, на хвіліну задрамала, а калі прахапілася, ён ужо

стаяў насупроць у высокай траве сярод рамонкаў. Ён вельмі нагадаў князя Вітаўта з маіх мрояў, толькі заміж рыцарскага панцыра на ім была белая, як лебядзінае пярэ ў яго на сталі, расшпіленая на грудзях кашуля і нетутэйшыя шчыгульныя нагавіцы з зялёнага фаляндышу. Каб не разарвацца, маё сэрца падзялілася на безліч маленькіх сэрцаў, якія калаціліся ў розных кутках мае істоты, што была перапоўненая і сілаю і знямогай.

Пан Багуслаў апусціўся побач на траву, узяў мяне за руку і сказаў заплюшчыць вочы. Далей усё адбывалася так, быццам перад маім высокім люстэркам, толькі мяне распраналі і лашчылі ўжо не мае, а мужчынскія рукі. Яны аднекуль ведалі, што смочкам даспадобы, калі іх трошачкі сціснуць. Яны хутка знайшлі схаваную ў пупку радзімку. Яны казыталі пушок унізе жывата і прабіраліся далей. А потым мяне пакінула разуменне таго, што адбываецца, бо цела трапіла ва ўладу ўжо не рук, а ягоных вуснаў, якія паўтаралі ўвесь шлях, пройдзены рукамі...

У той дзень я стала пану Багуславу нявенчанай жонкаю.

Дадому мы вярнуліся разам. Трапіўшы пад навальнічную залеву, прамоклі да апошняй ніткі, і гэта дапамагло мне збольшага адолець сорам, хоць на вячэры я баялася сустрэцца вачыма і з панам Багуславам, і з пані Мальгрэтаю, якая, мне здавалася, усё чыста разумела, ды так яно, пэўна, і было.

Уначы навальніца вярнулася, і, калі першыя кроплі залапаталі па лісці старой яблыні-пепінкі пад маім акном, дзверы ў спачывальню адчыніліся. Пан Багуслаў прысеў на ложка, запытаўся, чаму я не зашчапіла дзверы, і ціха засмяяўся.

У далёкіх краях разам з сямю вызваленымі навукамі ён спасцігаў і навуку любоўную. Ужо ў нашу першую ноч не розумам, але сваёй жаночай існасцю я

зразумела, што такі мужчына — як дарагі падарунак Фартуны.

Пан Багуслаў расказваў мне пра італійскага мастака Рафаэля. Той кахаў жанчыну, якую ўсе звалі Фарнарына, што значыць булачніца, хоць яна мела і прыгожае сапраўднае імя — Маргарыта. Яна нарадзілася ў простаі сям'і, аднак мастак, роўнага якому знайсці амаль немагчыма, маляваў з Фарнарыны мадоннаў. Калі яе не было побач, Рафаэль не мог закончыць ні карціны, ні фрэскі. Але Фарнарына не ведала, што такое стома ў любоўных уцехах, і слабы на здароўе мастак увачавідкі таяў і сканаў, не дажыўшы да сарака гадоў.

Маладому пану Корсаку такая смерць не пагражала. Я не Фарнарына, аднак я таксама любіла гэтую асалоду, у якой растаеш, быццам кінутая ў студню драбінка солі.

Яму падабаліся мае грудзі, і ён зваў іх то вінаграднымі гронкамі, то танкаруннымі козачкамі, то келіхамі з амброзіяй. Ён кожны раз доўга цалаваў іх — і проста так, і змазаўшы смочкі верасовым мёдам, якім аднаго разу напоўніў мне найпатаемнейшае месца, каб вышць яго і давесці мяне да салодкага нябыту толькі вуснамі і языком.

Удзень ложаў служыла нам трава каля азёрнай затокі са сціжмаю сініх, смарагдавых і бурштынавых стрывавак. Неяк ён зрабіў з белых лілеяў каралі і надзеў мне на шьцю. «Ты русалка, а русалак трэба любіць вось так». Сказаў і, ласкава павярнуўшы да сябе спінаю, рассунуў мне крумянкі. Я думала, ён памыляецца, а ён хацеў менавіта гэтага...

А ноч зноў зводзіла нашы целы і душы — то ў маёй спачывальні, то ў ягонай, дзе драўляныя львы трымалі ў лапах старое люстра з вясёлкавымі разводамі. Пан Багуслаў падводзіў мяне да львоў і запальваў кандэлябру. «Ва ўсёй Італіі не знойдзеш карціны прыгажэйшай...»

Там, перад люстрам, ён зазвычай і пачынаў любіць мяне. Гэта было дзівосна: бачыць яго маладую постаць і набрынялую жаданнем плоць, назіраць і адчуваць, як ён уваходзіць у мяне, бачыць на сваіх клубках або на грудзях ягоныя прыгожыя ўмельныя рукі... Ён любіў, калі я цалавала яго мужчынскае месца і высмоктвала з яго белую кроў, якую ён называў эліксірам маладосці.

Часам ён палохаў мяне, кажучы, што там, у глыбіні люстраў, нараджаюцца прывіды...

Ён клікаў мяне то Нядзелькаю, то Домначкай, як мама ў дзяцінстве. Як і той італійскі мастак са сваёй каханкаю, ён не любіў разлучацца са мною.

Упершыню ён узяў мяне з сабою ў Вільню на рыцарскія баі. Тады ў нашу ліцвінскую сталіцу з'ехаліся рыцары з дзесяці краінаў. Пан Багуслаў перамог паляка і немца, аднак не адолеў француза, што выбіў яго з сядла, моцна пагнуўшы прылбіцу. Праз гэта мой Богусь цэлы тыдзень хадзіў змрочны, як на памінках, і адпусціўся ўжо дома каля сваіх ільвоў. На паядынак выходзіў і сам вялікі князь і кароль Жыгімонт Аўгуст.

Але найцікавейшым і найвеселяйшым стаўся жартоўны бой, дзе адразу з двума ліцвінамі білася ў поўнай рыцарскай брані віленская дзеўка-выляжанка Зоська Доўгая.

Перад тым падарожжам мы заручыліся. Пані Мальгрэта пакрысе рыхтавалася да вяселля, але Богусь хацеў дачакацца канца вайны.

Дзесьці паблізу намёта ўсчынаецца вэрхал і разоў колькі спалохана бахае рушніца. Няўжо прыйшла госьця з зялёнымі вачыма і маленькай ранкаю пад сэрцам? Каго і за якія грахі яна забярэ цяпер?

Не, трывога ў табары хутка ўтаймавалася, але ўсе мае думкі ўжо пра яе, Беллагаловую.

Юста заснула на сваім куфры каля ўвахода, і я сама падліваю ў кубак віна. Я не страшуся Беллагаловай, бо не чую за сабой аніякага граху перад ёю. Не

мога ж яна пакараць за таго баярскага сына, ад якога смярдзела зялёным віном і псінаю і які пасля маёй пачосткі заснуў вечным сном.

Тады прыдаўся пярсцёнак, што пакінуў мне перад сконам мой першы нявенчаны муж, мой незабыўны Богусь.

Не трэба баяцца Белагалавай. Трэба маліцца, каб яна пакінула наш стан і пайшла ў Полацк. Каб помсцілася там. Каб знайшла забойцаў — сябе самой і таго бязвусага маладзёна са знявечанай рукою, з якім плыла па Дзвіне на адным плышце. Яны маглі кахаць адно аднаго, і той юнак мог дарыць Белагалавай такую ж асалоду, як мне мой Богусь. Мо яны былі разам і тады, калі на дзвінскім беразе ўжо чакалі плыты, а царскія стральцы гойсалі па полацкіх вуліцах, шукаючы ахвяраў.

Я пачуваюся вінаватаю перад Белагалаваю, бо ўсе гэтыя гады жыла на волі і пачала забываць Полацк і бацьку з маці, хоць аніколі не заснула, не памаліўшыся за іх. І горад, і твары бацькоў, і скляпенні святое Саф’іі, куды мы хадзілі на Вялікдзень, паўстаюць уваччу ўжо быццам праз слюдзяное вакенца або праз пералівістае мярэсціва, што некалі вісела ў скварных дні над маім заповітным каменем каля возера.

Мне мроіцца, што Белагалавая пражыла ў захопленым горадзе частку жыцця, наканаванага мне, і наўзамен мяне спаткала там смерць. Цяпер замест яе засталася жыць я. Але і яна пакуль не пайшла з гэтага свету назусім. Яна недзе блізка, і я прашу яе ісці ў Полацк і дапамагаць нам за гарадскімі сценамі.

Пакарай ваяводаў, што пусцілі па Дзвіне страшныя плыты! Пакарай пастаўленага Масквой епіскапа Кіпрыяна, што загадаў паліць старыя полацкія кнігі і граматы, якія бераглі ў Саф’ійскім саборы з часоў ігуменні Еўфрасінні!

Ты чуеш мяне, Белагалавая? Цяпер тваё месца ў Полацку. Хадзем, я пакажу табе дарогу! Ужо развідне-

ла, але ж табе не трэба чакаць цемры, каб схавацца ад варожых вачэй.

Вартавыя не заступаюць шляху, а жаўнеры, што даўно не бачылі жанчын, не распранаюць нас прэгнымі позіркамі. Я дала Белагалавай сукенку з кармінавага люндушу, што пан Багуслаў падараваў мне ў Вільні, выйграўшы бой у нямецкага рыцара.

Я вяду яе ад Дзвіны да Валовае азярыны, праз нямецкі і прускі абозы. За азярынаю, дзе некалі, Кажуць, стаялі паганскія бажніцы Перуна і Бабы Ягі, пачынаецца каралеўскі стан. Я паказваю Белагалавай, дзе жывём мы з Юстай, дзе намёт караля і вялікага князя Стэфана, вакол якога густа, у тры рады, пашыхтаваліся сенатарскія намёты.

Жаўнеры не адрываюцца ад клопатаў — хто гуляе ў косці, хто чысціць рушніцу або гострыць клінок, — і я разумею, што яны нас проста не бачаць, як не бачыць і надворны маршалак Радзівіл Сіротка, што кіруе ў паходзе каралеўскім дваром. Белагалавая зрабіла невідочнай для чужых вачэй і мяне. А вось коні яе чарам непадуладныя, бо маршалкаў конь незадаволенна пырхае.

Мы мінаем польскую конніцу і лёгка выходзім за звязаныя ланцугамі вазы, што ахоўваюць каралеўскі абоз. Далей стаяць ліцвіны яго мосці Мікалая Радзівіла. Наскую гаворку змяняе вугорская. Тут, насупроць Запалоцця, трымае аблогу Бекешава пяхота, і я паказваю Белагалавай гарматы, адкуль пан Каспар б'е па полацкіх сценах агнявымі кулямі.

Мне карціць пабачыць пана Каспара, ды замест яго насустрач ідзе вугорскі ваявода Мадазы з падкручанымі ўгору чорнымі да сінечы вусамі. Чалавек ён адукаваны: заўсёды загаворвае да мяне на лаціне і, згадваючы траянца Парыса, называе сармацкаю Аленаю. Цяпер жа і Мадазы праходзіць паўз нас, не звёўшы сваім адзіным вокам.

Мы ідзём па шматмоўным, шматаблічным табары, што сабраў і тых, хто прыйшоў вызваляць свой горад, і тых, каго вабіць толькі вайсковая здабыча, і я нарэшце выводжу Белагаловую да адзінага моста праз Палату, які не сарвала высокая ад дажджоў вада. Вунь там, воддаль, знаёмая да балючай стрэмкі ў сэрцы вярба, ды няма ні бацькавага млына, ні нашага дома, і я намагаюся не глядзець туды, у неварачь.

Далей Белагаловая мусіць ісці адна. Я бяру яе за руку. Яе рука халодная, але жывая, яна сціскае маю і хутка саграваецца. Я хачу, каб Белагаловая штосьці сказала мне на адвітанне, хачу пачуць яе голас, бо яна пакуль не прамовіла ні слова.

Гэтаксама моўчкі яна ступае на хісткі мост. Вада паднялася вышэй насцілу, і Белагаловая прыўзнімае падол сукенкі.

Яна ўжо прайшла больш за палову моста, і тут я спахопліваюся, што не ведаю яе імя. «Як цябе завуць?» Вецер падхоплівае і даносіць мае словы да Белагаловай. Яна аглядаецца і ў нерашучасці спыняецца. «Не вяртайся! Ідзі!» Але Белагаловая паварочвае назад. Яна падыходзіць усё бліжэй, адпускае падол і працягвае да мяне рукі...

Я прахопліваюся ад уласнага крыку. Над ложкам — сонная зляканая Юста. Па намёце хвошча дождж. Мне холадна, і, угамаваўшы сэрца, я кажу Юсце нагрэць яшчэ віна і кінуць туды болей цынамону.

Аднавокі Мадазы тры дні таму быў забіты маскоўскімі кулямі, калі раіўся пры гарматах з польскімі ваяводамі. Тады сама кавалак дрэва з гарадской сцяны параніў у галаву маршалка Радзівіла, якога мы з Белагаловай сустрэлі на кані ў добрым здароўі. Выходзіць, я вяла яе да Палаты не сёння, а раней, і яна вярнулася, каб забраць рыцара фон Бока...

Гэта сон, ды пан Богусь вучыў мяне, што сон — працяг жыцця, а жыццё — працяг сну і не заўсёды чалаве-

ку дазволена ведаць, дзе сон пачынаецца і дзе канчаецца, сніцца ўсё гэта яму ці ён сам разам са сваім жыццём сніцца камусьці іншаму, пакуль той не прачнецца.

Пан Богусь умеў добра тлумачыць сны. За колькі месяцаў наперад ён ужо ведаў пра смерць вялікага князя і караля Жыгімонта Аўгуста.

Гаспадар Жыгімонт памёр праз год па вяртанні Богуса з Італіі.

Стары пан Корсак апавядаў, што адразу пасля Люблінскага сойма, калі Вялікае Княства Літоўскае злучылася з Польскай Каронаю, яго каралеўская мосць выправіў з палаца жонку Кацярыну і папрасіў у папы рымскага разводу. Адны казалі, нібыта прычынаю было тое, што каралева не нарадзіла спадкаемца. Другія лічылі, быццам гаспадар напісаў у Рым, каб вальней амурыцца з тою, якую тады кахаў, бо яго мосць заўсёды шанаваў жаночыя павабу і ласку. Аднак калі атрымаў вестку пра жончыну смерць і клопат пра развод вырашыўся сам сабою, кароль заліўся слязьмі і хутка апынуўся ў кіпцюрах у хваробы, якая ўжо не адпусціла.

Хто асуджаў нашага гаспадара за амурныя справы, хто згадваў нешчаслівыя жанімствы яго мосці і найперш ягоную незабыўную Барбару, праз чью смерць кароль, каб вярнуць каханую Басю хоць на дзень, быццам бы зблытаўся з самім д'яблам. Але і зычліўцы і зласліўцы сыходзіліся ў тым, што, займаючы велікакняскі пасад сорак гадоў, гаспадар Жыгімонт прынёс краіне дабра непараўнана болей, чымся шкоды. Ды найперш усіх займала, хто станецца пераемнікам яго мосці.

Загаварылі, што вялікім князем і каралём будзе малады ваявода Генрык Валезы, родны брат французскага караля Карла IX. Дзеля гэтага, праўда, Генрык мусіў пабрацца шлюбам з падстаркаватай Жыгімонтавай сястрою Ганнай Ягелонкай. А потым усё ле-

дзье не пайшло тунна, бо перад днём святога Барта-ламея католікі выразалі ў Парыжы начной парою бо-лей за тры тысячы гугенотаў.

У нашай дзяржаве ўсхадзіўся тады вялікі неспа-кой — не таму, што баяліся сваіх закалотаў і разні паміж католікамі ды кальвінамі, а таму, што з Фран-цыі даляцелі чуткі, быццам у тую вялікую кроў быў утручаны і сам Генрык. Па ўсёй Рэчы Паспалітай су-проць яго падняліся шляхта і магнаты, якія адышлі да кальвінскае веры.

Але хітрамудры французскі пасланец біскуп дэ Манлюк, якога пасля перахрысцілі ў Манюку, пера-канаў сенатараў і шляхту, што на Генрыку ніякай крыві няма і што ён ажэніцца з Ганнаю, як толькі прыедзе ў дзяржаву. Апрача таго, француз змусілі падпісаць артыкулы, што будзе берагчы ў краіне мір паміж роз-нымі верамі, а кіраваць стане пад апекаю шаснаццаці сенатараў. Чаго не дакляруе прагны да трона!

Усё гэта ў мяне ў памяці, бо мы з панам Багус-лавам былі ў Варшаве падчас элекцыйнага сойма, дзе гнезненскі арцыбіскуп абвясціў Генрыка вялікім кня-зем літоўскім і каралём польскім з умоваю, што, калі новы гаспадар забудзе пра свой подпіс пад артыку-ламі, усе жыхары Рэчы Паспалітай зробяцца ад вер-насці яму вольнымі.

Мой Богусь вяртаўся з Варшавы не ў гуморы. Не знайшлі, казаў, гаспадара сярод сваіх, не будзе краіне выгоды і ад француза. Так яно і сталася. Жаніцца з Ягелонкаю Валезы занатурыўся, бо ніколі і не збіраўся, прагнучы за любы кошт пабрацца з іншаю паняй, якую завуць уладаю. Яе адну і любіў, а дзяр-жава наша была яму як заезны дом падарожнаму. Калі ў Францыі сканаў ягоны брат-кароль — відаць, не да-раваў яму Госпад рэкаў крыві, пралітай у Бартала-мееўскую ноч, — Генрык не захачеў затрымацца ў дзяр-жаве нават на дзень.

Сенат выдаў пастанову, што дазвол на ад'езд можа даць каралю адно вальны сойм. Валезы з пастановы пасмяяўся і ўначы падмазаў пяты. Шляхта наладзіла пагоню, падкаморы каронны Ян Тэнчынскі здагнаў уцекача, ды не дамогся нічога, апроч слова вярнуцца ў Рэч Паспалітую, як уладкуе свае французскія клопаты. Абяцанкі-цацанкі! У Парыжы Валезага абралі каралём, і наша краіна яго ўжо не абыходзіла. Так на ўцеху ворагам Княства і Кароны пачалося другое бескаралеўе.

Віленскі сойм пастанавіў абраць гаспадаром Эрнэста Габсбурга, ды тое засталася на паперы. Тады сенат абвясціў каралём і вялікім князем яшчэ аднаго немца, імператара Максіміліяна, але шляхта не пагадзілася і аддала галасы трансільванскаму князю Стэфану Баторыю, ці, як у нас яго завуць, Сцяпану Батуру. Дзеля трона мусіў ён воленс-ноленс пабрацца з той самай Ганнай Ягелонкаю, якой ішоў пяцьдзесят пяты год і якая была старэйшая за свайго нарачонага на цэлыя дванаццаць гадоў.

Тры гады таму Батура каранаваўся ў Кракаве, але наша шляхта прызнала яго вялікім князем толькі пасля таго, як выдаў грамату, што Карона і Княства — дзяржавы ва ўсім роўныя, што палякаў ваяводамі ў Княства прызначаць не будзе, а соймы будуць збірацца па чарзе то ў Польшчы, то ў нас, у Літве.

Як бы радаваўся пан Богусь, каб пачуў, што кароль Стэфан пацвердзіў Княству ўсе дзяржаўныя правы! Але яго, майго першага нявенчанага мужа і заступніка, ужо не было на свеце.

Падлі віна, Юста!

Трэцяе лета сыходзіць, як прывезлі пана Богуса зраненага і такога знябытага, што заносілі ў дом на руках. На Віленскім шляху ён запыніўся са сваімі людзьмі ў аўстэрыі і трапіў у маскоўскую засаду. Стральцоў з Тураўлянскага замка — спапялі яго сваім

гневам, Госпадзе! — прыпадала на кожнага нашага па трое. Добра хоць, што здолелі адарвацца ад пагоні.

За колькі тыдняў мы са старой пані Корсакавай ды зялейніцай Грыпінкаю, што гатавала ўзвары і прымочки, раны нашаму маладому гаспадару загаілі, але сіла да яго не вярталася. Грыпінка вызначыла, што страляцкае зялеза перацяла пану Багуславу жыццёвую жылу.

Збіўшыся з ліку дзён, я сядзела пры маім Богусю, то чытаючы яму, то вартуючы ягоны цяжкі сон і прыслухоўваючыся да слабога дыхання. Ён заставаўся ў ясным розуме і, калі пачуваўся трошкі мацней, браў мяне за руку і апавядаў пра Італію ды іншыя краі. Я чула розныя дзівосы: пра горы са снежавымі шапкамі, што не растаюць і ў самае спякотнае лета, пра горад, дзе заміж вуліцаў — рэкі і людзі ездзяць адзін да аднаго на лодках, а дамы вырастаюць проста з вады. Ён казаў пра звера малпу, што падобны да чалавека, але мае хвост і начуе на дрэвах, прывязаўшыся гэтым хвостом, як вярочынай, да галінаў. Побач з малпамі, далёка за морам, жывуць людзі з чорнай, як сажа, скураю. Ён расказваў і пра само мора, што мяняе колер, падымаецца і апускаецца, спакойна спіць і раз'ятрана разбівае караблі.

Мора здавалася мне найвялікшым дзівам, і пан Богусь абяцаў, што неадменна пакажа мне яго, але я ўжо не дала веры, што ён некалі ўстане. Дзень пры дні яго рука ставала ўсё слабейшаю, нібы жыццё выцякала з яе невідочным тонкім струмком.

Аднойчы ўвечары ён папрасіў мяне распрануцца і легчы з ім. Мне раптам здалося, што здолею абудзіць яго плоць і вярнуць майго Богуса да жыцця. Я лашчыла яго, як толькі ўмела: цалавала, пакусвала, як яму заўсёды падабалася, смочки, прынікала вуснамі да таго, што калісьці гэтак хутка вырастала і запаўняла, здавалася, усю мяне...

Але яго плоць маўчала.

Некалі мае грудзі імгненна запальвалі яго, нават выснажанага шматдзённымі ловамі. Гэтым разам Богусева рука таксама, нібы ўзгадаўшы тыя дні, пацягнулася да грудзей, аднак яе дотык быў бязважкі — як быццам сеў, склаўшы на момант крылцы, матылёк.

Мяне працяла горкае веданне, што ён ужо ніколі не падвядзе мяне да люстра і не запаліць свечнік, не абдыме, не зможа кахацца... Я зразумела, што ў яго ў вачах блішчэлі не водбліскі жадання, а слёзы.

Я не заплакала — абняла яго сама і чытала пацеры, пакуль не правалілася ў сон, а калі прачнулася, мой Богусь ужо схаладнеў.

Ён адышоў, не даведаўшыся, што ў мяне пад сэрцам варушыцца дзіця. Часам мне нясцерпна — так, што мусіла сціскаць вусны — хацелася сказаць пра гэта. Я думала, нашае пакуль не народжанае малое ўтрымае Богуся на свеце, ды знахарка Грыпінка ўгаворвала мяне маўчаць, каб — наадварот — душа майго мужа не паклікала следам душу дзіцяці.

Можа, дарма паслухалася Грыпінкі, хоць пан Богусь напраўду забраў з сабою яшчэ адну душу. Пасля хаўтураў пані Корсакава пачала таяць, як свечка, і сарака дзён па сыне ўжо не прычакала. Нейкая сіла не дазволіла мне адкрыцца і пані Мальгрэце, якая сышла ў магілу, не ўведаўшы, што будзе мець унука ці ўнучку.

Яна пакінула мне маёнтак, а пан Багуслаў — чатырыста чырвоных золотых ды ліст да віленскага шляхціча Якуба Неміровіча, з якім вучыўся разам у Італіі і якога прасіў узяць мяне ў сваю апеку. Апрача таго, у спадчыну ад Богуся застаўся вось гэты, ён у мяне і зараз на безыменным пальцы, пярсцёнак з тайніцай, што паспрыяў мне болей і за грошы і за ліст, бо пан Якуб апекавацца мною мог адно з нябёсаў: недзе пад Глыбокiм маскоўская куля ўжо заручыла яго з зямлёй.

Стральцы з Тураўлянскага замка наляцелі, як шулякі, назаўтра пасля пахавання пані Мальгрэты. Той

жах трэба зачыніць у памяці ў самай далёкай спіжарні на цяжкі замок і выкінуць ключ у бяздоннае возера.

Баярскі сын, што прывёў стральцоў, болей выдаваў на чалавека, які моліцца не Хрысту, а Алаху.

Ліхадзеі шныпарылі па хлявах і свірнах, з конскім гігатаннем цягнулі ў адрыну маладую ахмістрыню Завею, ганяліся па двары за дзяўчатамі. Сам стралецкі верхавод, секануўшы шабляю фурмана Шэмета, што заступаў яму дарогу, уварваўся да мяне ў спачывальню. Вузкія сонныя вочы загарэліся юрам, а рэдкая рудая барада паказала ў пажадлівай ухмылцы жоўтыя зубы.

Я жагналася і прасіла не чапаць мяне, кажучы, што толькі днямі пахавала мужа і ягоную маці, ды мае бланні толькі распялялі баярскага сына. Ён ашчаперыў мяне, памацаў грудзі і крумянкі і, зацмокаўшы языком, паабяцаў забраць з сабою ў замак, а пакуль загадаў чакаць яго з лазні.

За дзвярыма тырчаў гэтаксама падобны да нехрысця вартавы. Адчыніла вакно — пад ім уладкаваўся яшчэ адзін барадаты бамбіза. Заплачу золатам, сказала я, паказаўшы жменю дукатаў. Ён імгненна згадзіўся, высыпаў грошы ў гаманец, а калі я села на падваконе, каб саскочыць у сад, зарагатаў і прыставіў мне да грудзей вастрыё алебарды. Каля ног у нелюдзя стаяў збан з медавухай, і як толькі мае вочы змецілі гэта, я ўжо ведала, што рабіць.

Лазня не змыла са стралецкага верхавода ні зладзейскага поту, ні нейкага саладкавага паху, пра які ў мяне мільганулася думка, што, можа, так пахне кроў. Масковец быў ужо моцна захмялелы і, угледзеўшы на сталe штоф з мёдам-трайняком і дзве налітыя шклянцы, аж закалаціўся ад радасці. Я не ведала, як хутка забівае атрута з майго пярсцёнка, а таму схавала пад падушкаю Богусеў італійскі корд з острым, бы змяіны язык, джалам.

Усё ледзь не пайшло прахам. Заместа таго каб піць

са шклянiцы, ён прысмактаўся да штофа, але, на шчасце, адляпіўшыся ад рыльца, перакуліў у рот і шклянiцу.

Баярскі сын паспеў зачыніць дзверы на засаўку і ступіць да мяне два крокі. Я сціснула пад падушкаю тронак корда, але трэці крок стаўся для маскавіта апошнім.

Атрута з пярсцёнка забівала без пакутаў.

Я асцярожліва зірнула ў вакно. Вартавы прыткнуў алебарду да сцяны і, ашчаперыўшы парожні збан з-пад медавухі, хроп, быццам ерыхонская труба. Пакуль апусцілася ноч, мне наканавана было пабачыць, як брыла, нібы непрыгомная, з адрыны Завея і як на яблыні стральцы павесілі старога Гіршу. Выскачыўшы з вакна, я першы раз спынілася, каб звесці дых, толькі каля Вітаўтавых талерак.

Ты, Беллагаловая, зрабіла б тады на маім месцы тое самае. Але ты не патрапіла ўратавацца...

Адкуль, з якога прытулку выходзіш ты ўначы? Каго пакінула на гэтым свеце? Ці даў табе Бог тваю крывінку, твой працяг?

Мой хлопчык, якога хацела назваць Багуславам, нарадзіўся ў Вільні нежывы. Лекар з Замкавай вуліцы, нечым падобны да кажана немец з сумнымі вачыма, сказаў, што — колькі б ні дзяліла я ложа з мужчынамі — болей дзяцей у мяне не будзе.

А дождж не сунімаецца, быццам няўцешна плача сама гэтая зямля. У намёце непрытульна, як у сутарэнні. Здаецца, сырым зрабілася ўжо і паветра, і сам час, у якім я чакаю яго мосць караля і вялікага князя. А можа, цябе, Беллагаловая?..

Няўжо ты вярнулася з моста, каб забраць мяне за тое, што я забіла чалавека? Той жа баярскі сын быў ворагам. Мо гэта ягоныя людзі пазбавілі жыцця цябе і юнака з аднаго з табою плята?

Якія яшчэ грахі ляжаць на маёй душы? Так, я нявенчаная жонка ўжо трэцяга мужчыны, але ці такая

цяжкая гэта правіна, калі неба звяло мяне з самім каралём і не пакарала за два гады, пражытыя з панам Каспарам Бекешам, які ніколі не моліцца і не трымае посту, і, даруй, Госпадзе, кажа, што не Бог стварыў чалавека, а чалавек — Бога...

Ліст да пана Каспара даў мне стары Антон Неміровіч. Страціўшы сына, ён зрабіўся сівы як лунь і, заклаўшы сваю гасподу на Татарскай вуліцы, сам забіраўся на вайну, бо не хацеў ад жыцця ўжо нічога, апрача помсты.

Доўгія месяцы пасля нараджэння майго мёртвага хлопчыка я і сама чулася, як не дакапаная да вады студня, і калі ў Вільні, а потым у Горадні лавіла на сабе ўважлівыя мужчынскія позірккі, мая душа ўмомант ашчаціньвалася.

Тады я яшчэ болей прыахвоцілася чыгтаць. Пан Каспар меў добрую кніжніцу з лацінскімі і нямецкімі кнігамі. Сярод іх я знайшла выдрукаваную па-наску кнігу «Юдзіф» і сустрэлася з ёю, быццам са старой знаёмай.

Я перагортвала старонкі фаліянтаў пана Бекеша і ўчыгвалася ў радкі, якія ён адкрэсліў для сябе зялёным атрамантам. Гэткім чынам я нібы зазірала свайму апекуну ў душу. Мне было цікава і трошкі ніякавата, быццам я займаюся нечым недазволеным.

У рымскага кесара Марка Аўрэлія пану Бекешу спадабалася думка, што ўсё ў жыцці мімалётнае: і той, хто памятае, і тое, аб чым памятаюць. У іншай кнізе — яе напісаў Эразм з Ратэрдама — прыро пана Каспара пазначыла словы: «Не плакаць, не смяяцца, але разумець».

Ён так і жыў, і не існавала, відаць, рэчы, якой бы мой апякун не разумеў ці не ведаў.

Напачатку пан Бекеш абыходзіўся са мною, як з дачкой, чаго і вымагалі ягоныя гады, бо яму пераваліла за пяцьдзесят пяць. Я чула да яго ўдзячнасць за такія стасункі. Мне было дастаткова маёй памяці пра Бога.

Але аднойчы я змеціла, што пан Каспар глядзіць на мяне іншымі вачыма, і неспадзявана адказала на яго позірк. Мінуўся ўжо год, як адляцела душа пана Багуслава, і маё маладое цела прачыналася, як дрэва пасля зімы. Увечары, перад малітваю, я зноў, як некалі, падыходзіла да люстэрка і тады найбольш востра адчувала, як маім грудзям, маім клубам і ўлонню трэба мужчынскія ласка, цеплыня і сіла.

Была велікодная вячэра. Нашы з панам Каспарам келіхі з мальвазіяй сустрэліся над сталом уадначас з нашымі вачыма, і я ўжо ведала, што сёння ўначы ён прыйдзе да мяне.

Ён увайшоў у спачывальню з запаленым кандэлябрам у адной руцэ і зялёнай пляшкаю мальвазіі ў другой. Ад яго пахла духмянамі і нечым няўлоўна мужчынскім. Пан Каспар прамовіў: «Solus cum sola non cogitabuntur orare Pater noster»*, і мяне апякло адначасна холадам і гарачынёю. Гэтыя словы я чула калісьці ад майго Богуся.

Я яшчэ не ўяўляла, якія вусцішныя рэчы пачую ад пана Каспара пазней, у тыя вечары і ночы, калі ён будзе расказваць пра сябе, не хаваючы самага пакрыёмага.

Пан Каспар не вызнаваў аніякае веры. Гэта не было таямніцаю, але зямляцтва і даўняе знаёмства з каралём і вялікім князем ахоўвала яго ад гневу чорных сутанаў. На мае словы, што мы з ім жывём у граху, а таму душы нашы пасля смерці асуджаныя на пакуты, мой другі нявенчаны муж нязменна адказваў сваёй блюзнерскай малітваю, якую я таксама насуперак волі ведаю на памяць: «Не веру ў Бога, не прагну неба, не баюся пекла, не турбуюся пра Божы суд, не трываюся пра цела, а пагатоў пра душу, якая памрэ разам са мною». Гэтую бязбожную малітву ён хоча бачыць на сваім надмагіллі, пра што зрабіў адмысловы запіс у тастаманце. Не ведаю толькі, які святар пагодзіцца

* Застаўшыся сам-насам, не чытаюць «Ойча наш» (лац.).

яго хаваць. Дай Божа таму тастаманту пыліцца доўгія гады, ды маё сэрца прадчувае благое. Можа, тады, у Свіры, калі яго каралеўская моць рабіў агляд ліцвінскае конніцы і радзіўся з ваяводамі, куды рухаць войска найперш — на Пскоў ці Полацк, пан Каспар ужо прадчуваў хваробу і падвёў мяне да караля і вялікага князя наўмысна.

У жылах у пана Каспара, гэтаксама як і ў яго каралеўскае моці Стэфана Баторыя, бегла гарачая вугорская кроў. Некалі пан Каспар быў ягоным супернікам у змаганні за трансільванскае княжанне, а пазней стаўся сябрам і цяпер камандуе ў каралеўскім войску пяхотаю. Надзейнейшага супольніка наш гаспадар не меў ні ў аблосе Гданьска, ні тут, пад Полацкам.

Усплыло на памяць, як пан Каспар, вярнуўшыся з-пад Гданьска, да самае раніцы, пакуль пеўні не збіліся з ліку, кахаўся са мною, бы юнак, а калі на ложка лёг першы сонечны промень, раптам сказаў, што, калі забіваеш чалавека, кожны раз бывае па-іншаму, як кожны раз па-іншаму мужчына адчувае сябе з новай жанчынай. І, памаўчаўшы, дадаў: «І кожная жанчына, і кожны забіты назаўсёды застаюцца з табой».

Размовы з панам Каспарам штораз мяне палохалі. Я нібыта з галавою акулалася ў сцюдзёную цёмную ваду. Аднак — дзіўная рэч! — выходзіла з яе не са страхам, а з незразумелым спакоем, кшталту таго, што застаецца пасля споведзі. Хоць насамрэч спакой гэты пэўна ж быў зусім інакшы, бо пан Каспар не адпускаў мне грахоў, а адно павялічваў іхні цяжар.

Але ён заўсёды спакойна глядзеў, як я ўкленчваю перад абразамі, і ані не кпіў з маіх малітваў. Аднаго вечара, калі ягоны сябар і гэтка самы бязбожнік рыцар Феранц, які больш за жанчын любіў юнакоў, убачыўшы мяне на малітве, загагатаў, пан Каспар гэтак глянуў на яго з-пад калматых броваў, што той падавіўся смехам. Не, пан Бекеш не пераварочваў мяне ў

бязбожніцтва, ды з кутка мае душы раз-пораз даносіўся голас, які нашэптаў тое, што боязна паўтараць і ў думках.

Няўжо душа напраўду проста развеецца, запаветрае, як дымок ад ачахлага вогнішча? Тады, калі чалавечым душам не наканавана вечнага жыцця, я хачу, каб мая душа, назаўсёды разлучыўшыся з целам, паспела злётаць да мора, пра якое расказваў Богусь.

Мора... Яно такое, як тысяча нашых азёраў. Падобнае да бясконцага люстра пад ціхім сонечным небам і рабаціністае, знітаванае з нябесным скляпеннем тысячамі вадзяных струменьчыкаў — у дождж. Вось такое, як зараз.

Але ў гэтага мора зусім блізкія берагі. На выспе паміж імі стаіць Прадцечанскі манастыр. А на другім баку гэтага мора, які добра відаць праз дождж, — аточаны вячэстымі, густымі, як хмары, ліпамі драўляны кляштар францішканаў.

Ды то ж не мора, а наша Дзвіна! У мяне за плячыма — святая Сафія, куды хадзіла з бацькамі на ўсяночныя, а поруч са мною — Белагаловая. Яна прывяла мяне ў Полацк і кліча ў сабор. Толькі ці можна мне цяпер, калі я перайшла ў рымскую веру, маліцца там? У адказ Белагаловая смяецца гэтаксама, як калісьці пан Каспар.

Знаёмья з дзяцінства, хоць і прызабытыя, святыя на сценах не адварочваюцца, ды ўсё роўна мне непрытульна. Полацкіх людзей у храме няма — адны маскоўскія стральцы пры зброі, і мне хочацца хутчэй вонкі.

Мы з Белагаловаю зноў сталіся нявідкамі. Яна вядзе мяне з Верхняга замка ўніз, у пасад, каб паказаць свой дом. Каб не стральцы, вуліцы былі б зусім пустэльныя: нідзе ні старога, ні малога, не відно ні катой, ні сабак, ні козаў.

Знячэўку на паваротцы каля Чорнага ручая мы ледзь не налятаем на казлабародага вузкавокага ча-

лавека ў каптане крывавага колеру. Божа!.. Гэта ж той атручаны баярскі сын! Атрымліваецца, што атрута не ўзяла яго?

Ён, напалову татарын, напалову масковец, напалову чалавек, напалову звер, камандуе натоўпам стральцоў. Сяго-таго я ведаю. Вось той жлукта вартаваў мяне пад акном, пакуль не перакуліўся разам са сваім збаном. А тыя двое вешалі на яблыні каля лямуса настаўніка Гіршу.

Мы з Белагалавай прыціскаемся да паркана. Гэтым разам яна надзела маю кармінную мухаяравую сукню, першы падарунак пана Каспара. Сукня ляжала разам з іншымі строямі ў паходным куфры, на якім спіць Юста. Значыцца, Белагалавая ўжо прыходзіла ў наш намёт...

Але я не паспяваю дадумаць думку да канца, бо стральцы, за якімі мы ідзём вуліцаю ўніз да Дзвіны, пачынаюць урывацца ў дамы і выводзіць адтуль людзей. Іх, бедакоў, усё болей і болей, і раптам Белагалавая сціскае мне руку і паказвае заможны дом з зялёнымі аканіцамі і высокім ганкам пад стрэшкаю.

Стральцы выводзяць на ганак Белагаловую ў ільняной сукенцы з гафтам. З гэтага моманту Белагаловых дзве: адна ў маёй чырвонай мухаяравай сукні, другая — у кужэльнай белай. Тую, што прывяла мяне сюды, б'е дрыготка, якая праз руку перадаецца мне.

Казлабароды баярскі сын падымаецца на тры прыступкі, мацае ў той, другой, Белагалавай грудзі і вядзе яе назад у дом. Праз хвіліну дзверы адчыняюцца і ён, не раўнуючы як вялікі мех з мукой, выкідае на ганак цела немаладое кабеты. Маладзенькі стралец, амаль хлапчук, хапае яе за ногі і цягне долу. Сівая галава б'ецца аб прыступкі і чырванее ад крыві. Сталец кідае забітую пад вішняй і, задзёршы галаву, ласуецца ягадамі.

Збой абкружаных вартаю людзей, над якім разлягаецца жаночы плач, аддаляецца, а мы з Белагалавай

чакаем. Нарэшце на ганку зноў паказваецца баярскі сын. Ён махае рукой маладзенькаму стральцу, і той выводзіць з дома другую Белагаловую ў разадранай на грудзях сукенцы. Тым часам баярскі сын падыходзіць да студні з асверам і выпягвае ядро вады. Богусеў пярсцёнак пры мне. Я вомегам кідаюся да студні і паспяваю націснуць таемную спрунжынку і сыпаюць у ваду зеленаватага пылку.

Казлабароды п'е, ідзе да брамкі, адчыняе яе ўжо не рукой, а ўсім сваім абмяклым тулавам, што падае ніцма і, тузануўшы нагамі, заціхае.

Мы з Белагалавай, той, што ў мухаяравай сукні, апынаемся на дзвінскім беразе. Я здагадалася пра ўсё яшчэ каля Чорнага ручая, як толькі сутыкнулася з уваскрэслым маскоўцам. На траве — два дзесяткі невялікіх плягоў, і стральцы чакаюць знаку, каб распачаць сваю крываваю працу. Маё вока імгненна знаходзіць у натоўпе знаёмага маладзёна. На ўзвозе паказваецца тая Белагаловая, якую вядзе стралец-хлапчук. Угледзеўшы яе, маладзён вылузваецца з натоўпу і кідаецца да шчыльнага кола стральцоў. Двое царскіх людзей заломваюць яму рукі і адцягваюць да вады.

Белагаловая ў ільняной сукенцы заўважае яго і бяжыць да плягоў. Стральцы адпускаюць маладзёна і дазваляюць Белагалавай абняцца з ім. «Апошні раз на гэтым свеце», — з рогатам кажа адзін. Падобны да хлапчука масковец дастае з-за пояса нож і мякка ступае да каханкаў...

Неспадзявана я намацваю ў патайнай сукні майго саяна Богусеў корд і з халоднай навагаю дастаю яго. Першым наканавана памерці маладзенькаму стральцу, што сёння апошні раз на гэтым свеце еў вішні. Я націскаю на тронак усім целам і адчуваю, як ягонае сэрца закіпае на сталёвым джале. Я гляджу ў яго вадзяніста-шэрыя вочы, з якіх імкліва ўцякае жыццё, і штосьці крычу, не чуючы ўласнага голасу...

На куфры варочаецца ў сне Юста.

Ці ж на месцы мая мухаяравая сукня?

«Поўнач! Поўнач!» — крычаць пад дажджом вартавыя.

Я ўжо зусім не баюся цябе, Беллагаловая. Калі зойдзеш — налью табе віна і назаву сястрою. Цікава, у якой сукенцы ты будзеш — у зялёнай адамашкавай ці ў карміннай мухаяравай? Толькі зараз я чакаю не цябе.

Каралю не было ўжо два дні. Маё цела засумавала, але найперш ягоны прыход трэба сёння не целу, а душы. Чаму сёння я, быццам кнігу, гартаю ўсё сваё жыццё? Да чаго рыхтуецца душа?

«Калі забіваеш, кожны раз бывае па-іншаму, — скажаў мне калісьці на світанні пан Каспар і дадаў: — Можна, калі-небудзь ты даведася сама». Дадаў, бо навучыў мяне абыходзіцца са зброяй і падараваў лёгкі рыцарскі панцыр.

Цяпер я ведаю: гэта сапраўды штораз бывае іначай, нават калі забіваеш у сне.

Нядаўна, у Свіры, я гатовая была забіць атрутаю самога пана Каспара Бекеша. Мне здалася, ён аддаў мяне каралю як рэч, якой дасхочу нацешыўся і якой ужо няшкода пазбыцца, пагатоў калі можаш атрымаць за гэта падзяку ад самога гаспадара дзяржавы.

Ведаю, што памылялася. Тады, як кароль аглядаў ліцвінскую конніцу Радзівілаў ды Яна Кішкі і мы пад'ехалі да яго мосці, пан Каспар думаў не пра сябе.

Яго мосць кароль і вялікі князь паслаў па мяне ў той самы вечар, і я не наважылася адмовіцца. Пан Бекеш ужо вырашыў са сваімі жаўнерамі са Свіры да Дзісны, і я засталася толькі з Юстай.

На аглядзе войска пад Дзісной нашы з каралём коні ўжо прыхільна касавурыліся адзін на аднаго. Перад яго мосцю праходзіла з разгорнутымі сцягамі польскае войска. Сонца залаціла шышакі і панцыры вершнікаў. Кожны меў дзіду, палаш і дзве прывязаныя да

сядла рушніцы. Следам ішла польская пяхота са стрэльбамі, за ёю — дзевяць сотняў нашае конніцы Яна Хадкевіча...

Кароль пакуль не ўмее гаварыць ні па-наску, ні па-польску. Але стары Гірша навучыў мяне лаціне, а яшчэ лепей — нямецкай мове, а яго мосць вучыўся ва універсітэце ў Падуі і тры гады быў у палоне ў немцаў. Ён любіць выпіць са мною ўвечары гарачага віна і, калі ў гуморы, пачынае навучаць мяне па-вугорску, просячы, каб я называла яго Іштван ці, яшчэ лепей, Пішта, як некалі ў бацькоўскім доме. Я таксама спрабую яго вучыць па-нашаму, а аднаго разу так развяслялася, што нават заспявала:

*Падымі кашульку,
Пакажу зязюльку...*

Паблізу намёта чуецца гамана, і мой наструнены слых ловіць густы голас яго каралеўскае мосці. Я буджу Юсту і бяру ў рукі люстэрка, каб падвесці вусны і бровы. Душа ўсцешаная, аднак адначасна ў ёй шкрабецца і незадаваленне, што не хапіла часу дадумаць нешта важнае.

Кароль як быццам запаўняе сабою ўвесь намёт. Ён скідае заквэцаны гразёю кармазінавы жупан, вызваляе грудзі ад лёгкай кірасы і просіць у Юсты віна.

Жаўнеры, кажа ён, адмаўляюцца пакутаваць ад голаду ды залеваў і прагнуць вярнуць Полацк або загінуць. Заўтра герольды абвесцяць ягоны ўказ: хто здолее падпаліць замак, каб сцены не ўдалося патушыць, атрымае па-каралеўску шчодрую ўзнагароду. Сілы ў непрыяцеля канчаюцца. Ваявода Пятро Вальынскі згодны скласці зброю, калі ён, Баторы, захавae ўсім маскавітам жыццё. З вежаў ужо спускаліся парламенцёры, ды вугорцы, не ўважаючы на загад Каспара Бекеша, пасеклі іх, бо разлічваюць на багатую здабычу. Праўда, сакратар яго каралеўскае мосці сцвярджае,

што найкаштоўнейшы скарб, які яны могуць здабыць у Полацку, — гэта кніжніца Сафійскага сабора, дзе захаваныя кнігі, пісанья яшчэ святымі братамі Кірылам і Мяфодам і полацкай ігуменняю Еўфрасінняй.

Заўтра вузел можа развязацца, і год 1579 ад уваблення Сына Божлага давеку застанецца ў полацкіх аналах. Каб яшчэ неба паслала сухі дзень...

Я лаўлю на сабе ўважлівы мужчынскі позірк яго мосці. Кароль пераводзіць яго на Юсту, і тая разумее без слоў: да раніцы яна вольная.

У верасні каралю споўніцца сорок шэсць, аднак ён бывае нецярплівы, як дваццацігадовы, і тады нагадвае мне пана Багуслава. Можа, таму, што таксама вучыўся ў Італіі, яго мосці даспадобы тыя ж салодкія штукі, што і майму першаму нявенчанаму мужу. Ён любіць адчуць на сваім мужчынскім жазле мае вусны. Любіць пакласці ніцма і развесці ногі і крумянкі... Любіць бачыць мяне і ніколі не тушыць свечак.

Ягонае вялікае дужае цела пахне дымам, дажджом і ветрам, а ў барадзе заблытаўся пах сена. Мы з ім смела ўваходзім у раку асалоды. Уваходзім усё глыбей і глыбей, і вось ужо пад нагамі няма дна. Я заплюшчваю вочы, і гэтая рака нясе мяне, вызваляючы ад страху, чакання і паняверкі.

Тут час ідзе зусім іначай. Тут вяртаецца з неварачі і зноў абдымае і лашчыць мяне пан Багуслаў. Тут шукаюць мае патаемныя мясціны шурпатыя, але такія пяшчотныя рукі пана Каспара. Тут я раблюся спакойнай, упэўненай і нястрымнаю, як сама плынь, што нясе мяне.

Дзесьці ў гэтай рацэ ёсць выспа, на якой мяне чакае Белагаловая, мая сястра, частка мяне самой.

Табе засталася нядоўга чакаць. Мая прасвятлелая душа ўжо ведае: заўтра я надзену свае даспехі і вазьму ў рукі зброю. Я злучуся з табой, Белагаловая, і наша супольная моц будзе большаю, чым у любога ва-

яра-мужчыны. Заўтра мы з табою пойдзем на прыступ, каб перамагчы або загінуць. Каб адпомсціць і вырвацца з крывавага віру.

Гэта будзе заўтра, а пакуль дазволь мне плысці ў бяздоннай салодкай плыні. Можа, астатні раз. Можа, ужо заўтра мяне падхопіць іншая рака. Тая, што плыве да мора, у якім злучаюцца чалавечыя душы.

Тая, дзе я зноў сустрэнуся з табою...

1999

Місія папскага нунцыя

1

Трэці дзень нехта невідочны і агромністы раз'ятрана ляпаў ваканіцамі і шпурляў ва ўзорыстыя шыбы прыгаршчы каляных круп. Трэці дзень знадворку вокны былі завешаныя непрагляднаю белай апонай, і папскі нунцый Кантэльмі ніяк не мог пазбыцца адчування, што яго пакоі не на галоўнай вуліцы сталічнай Варшавы, а дзесьці ў самым глухім кутку гэтай велізарнай краіны.

Кантэльмі зябка паправіў накінутае на вузкія плечы куніцавае футра і пасунуў цяжкое крэсла з грыфонамі на падлокніцах бліжэй да каміна. Смуглявы і вузкі арыстакратычны твар нунцыя заставаўся, як заўсёды, непранікальным, і ўсё ж можна было змеціць, як недзе ў самай глыбіні разумных агатавых вачэй раз-пораз успыхваюць іскрынькі зласлівасці.

У якой іншай краіне могуць дазволіць сабе пазніцца да папскага прадстаўніка? Дзе яшчэ дваране насмельваюцца звяртацца да караля, каб вызваліць з-пад варты бязбожніка, вуснамі якога гаворыць сам д'ябал? О, як няпроста выконваць тут даручэнні яго святасці! Мінулася больш года, як у Рыме даведаліся пра злачынныя пісанні берасцейскага падсудка Лышчынскага, а ён хай сабе і скрозь краты, але яшчэ бачыць сонца. А цяпер шляхта Вялікага Княства Літоўскага нахабна патрабуе, каб гэты чалавек свабодна абараняўся перад судом усіх станаў. Аднак для яго, Кантэльмі, не бывае невыканальных даручэнняў. Ён перамога, не зважаючы ні на што, у тым ліку і на маленькія іголки болю, якія ад Калядаў завяліся ў левай нырцы і пра якія ён забывае толькі ў сне.

Нунцый адпіў са срэбнай, падобнай да паціра чары тры глыткі падагрэтых зёлак. Кажуць, ад ягонай хваробы можа памагчы ліцвінская лазня, але ён усё не наважыцца паспрабаваць гэтыя дзікунскія лекі, што, па чутках, вельмі нагадваюць пакуты, якія чакаюць грэшнікаў у пекле. Мо рызыкне, калі сойм закончыць працэс і справа царквы пераможа. Прынамсі, будзе прыемна ўсведамляць, што яго пекла – не вечнае.

Ён прайшоўся па пакоі і, адчуваючы, як боль пакрысе адпускае, узяў са стала фаліант у блакітным пераплёце.

Кніга, з якою нунцый зноў уладкаваўся ў крэсле, была не зусім звычайнаю кнігай. Ён задумліва гартаў жаўтлявыя, спісаныя рознымі почыркамі старонкі. «Жыццё чалавека – гэта сума яго ўчынкаў», – усплыло ў памяці старажытнае выслоўе. Так, зараз перад ім усё жыццё гэтага бязбожніка, дзіўнае і непаслядоўнае да абурэння. Выдатная адукацыя, у трыццаць гадоў – прарэктар Берасцейскага калегіума. Наперадзе бліскучая будучыня, якой будзе спрыяць ордэн... І замест навучовых заняткаў – школка ў радавым маёнтку, дзе ён вучыў сялянскіх дзяцей чытанню, ліку і пісьму. Замест кар'еры – выхад з ордэна, які ніколі не даруе адступнікам. У той час трактат яшчэ не быў пачаты, але паводзіны ўжо выдаюць яго. Нунцый прабег вачыма старонку. «Пагарджаючы таемствам хрысціянскага шлюбу, выдаў дачку замуж за сваяка... На богаўгодныя справы выдаткоўвае не больш як тры фларыны на год... Склаў тастамант, дзе загадаў цела сваё пасля смерці спаліць, а попел пахаваць ля дарогі, зрабіўшы на магіле богазневажальны надпіс...»*

* У матэрыялах судовага працэсу над Казімірам Лышчынскім захавалася гэтак гэтага надпісу: «Падарожнік! Не абміні гэтых камянёў. Ты не спатыкнешся на іх, калі не спатыкнешся на ісціне. Спасцігнеш ісціну ля камянёў, бо нават тыя людзі, якія ведаюць, што гэта праўда, вучаць, што гэта хлусня. Вучэнне мудрацоў – свядомы падман».

«Пасля смерці спаліць... — паўтарыў сам сабе нунцый. — Пасля смерці...» Сума ўчынкаў Лышчынскага павінна даць у выніку нуль, нішто, і яго, нунцыя, дбанем так і будзе.

Вось яны, аркушы, якія адначасна з задаволенасцю заўсёды выклікаюць у яго і пачуццё гідлівасці. Браслаўскі стольнік Ян Бжоска аказаўся для ордэна сапраўдным дарункам лёсу. Сусед і сябра, які выкрадае злачынны трактат і яшчэ сёе-тое, неабходнае следству... А якім высакародным гневам, якой нянавісцю дыхаюць радкі ягонага даносу, гучна названага маніфестам! Ці не занадта лёгкае тлумачэнне — сто тысяч талераў, якія Бжоска вінен атэісту? Чалавечая натура не такая простая рэч. Браслаўскі стольнік цудоўна ведае, што Лышчынскі не з тых людзей, якія садзяць сяброў у пазыковую яму. Да таго ж і грошы гэтыя ў бязбожніка не апошнія, чалавек ён нябедны. Не, кожнае слова ў даносе шчырае, кожнае ідзе з душы. З душы добранадзейнай нікчэмнасці, якая будзе заўжды пякуча зайздросціць таленту.

О так, гэты Лышчынскі — чалавек незвычайны сваім розумам. Дні, праведзеныя за чыгганнем яго трактата, ён, Кантэльні, ніколі не назаве патрачанымі тунна. Калі б берасцейскі падсудак знайшоў лепшае дастасаванне сваім здольнасцям, яны ўдвух маглі б цікава гутарыць вечарамі за келіхам добрага віна. Аднак сёння шляхціч Лышчынскі — самы небяспечны з ерэтыкоў Рэчы Паспалітай, а магчыма, і ўсёй Еўропы, а ён — нунцый яго святасці папы рымскага, яго воля і розум належаць Богу і ордэну самых адданных слуг Хрыста. Ордэн патрабуе з каранем вышываць нават самыя кволья парасткі вальнадумства, а тут, на гэтым кепска ўробленым палетку, паднялося сапраўднае дрэва з панаднымі, налітымі атрутаю пладамі. Але ён любіць мець справу з небяспечнымі ворагамі. Тады саладзейшы дзень перамогі. А гэты дзень для яго —

не той, калі ў злачынцы адбіраюць свабоду ці жыццё, а той, калі ў яго, нунцыя, пад нагамі ляжыць зламаная воля ворага. Бо менавіта гэта і ёсць сапраўдная перамога.

Нунцый адпіў глыток лекавага адвару. Трэба будзе ўзяць у Рым запас гэтых зёлак з дзікунскаю назвай «мядзведжыя вушкі». Ён выбраў са срэбнага спода з валоскімі арэхамі самы буйны і з хвіліну, як бышцам нешта загадваючы, пазіраў на адмысловыя арэхавыя клешчыкі ў выглядзе пашчы дзіка. І раптам зрабіў імі няўлоўны рух, і звярыныя іклы зашчоўкнуліся.

Арэх трапіўся поўны і прыемны на смак. Павольна жуючы, Кантэльмі падкінуў у камін бярозавых круглякоў і скасіў вока на гадзіннік. Яшчэ толькі палова на пятую. Не, ён проста становіцца занадта падзроным. Відавочна, што ў яго сённяшняга госця і ў думках няма знарок пазніцца. Віною ўсяму жудасная гіпербарэйская завея.

Ён ведае, што чалавек, коні якога зараз прабіваюцца праз сталічныя сумёты, у душы мае сябе за тутэйшага Цыцэрона. І — небеспадстаўна, іначай іхняй сустрэчы проста не было б. Трэба прыняць пад увагу і яго судовую практыку. Сорак пяць гадоў, болей, чым ён, Кантэльмі, пражыў на свеце. І потым, інстыгатар* — асоба свецкая, а для шляхецкіх паслоў, што берагуць свае прывілеі, як зрэнку вока, гэта вельмі важліва. О, з яго дапамогаю Кантэльмі падрыхтуе сойму выдатнага траянскага каня.

Да чуйнага вуха нунцыя скрозь завыйныя ўздыхі ветру данёсся ледзь чутны перазвон шамкоў. Кантэльмі склаў далоні і, апусціўшы павекі, зашаптаў словы малітвы.

У пакой бязгучным ценем слізгануў і застыў каля парога манах-служка. Адчуўшы яго прысутнасць, нунцый запыгальна расплюшчыў вочы.

* Абвінаваўца.

— Інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага, бакалаўр філасофіі і вольных мастацтваў Сымон Куровіч.

Кантэльні няраз бачыў інстыгатара на сойме, але ягоная постаць, нейкім дзівам уціснутая ў ласіны жупан з залатымі гафткамі, зноў уразіла нунцыя сваімі памерамі і дрымотнаю дужасцю. Гэты беларусін, якому ідзе сёмы дзесятак, сапраўдны мядзведзь. Гавораць, яшчэ летась ён адужаў на ловах свайго ляснога суродзіча.

Куровіч прынік да рукі нунцыя мяккімі мокрымі губамі, і той адчуў змешанае пачуццё агіды і гордасці ад улады над такім волатам.

У пакоі гусцела сутонне. Манах, з-пад сутаны ў якога ў тым месцы, дзе носяць корд, штосьці падазрона вытыркала, падышоў да вялікага масянжовага кандэлябра, але нунцый мяккім рухам спыніў яго.

— Нам не трэба святла, брат Джузэпе, — сказаў ён па-італьянску.

Манах паставіў на нізкі столік два тонкія венецыянскія келіхі і срэбныя сподкі з разынкамі і цукатамі. У келіхі палілося густое і цёмнае, як кроў, віно.

— Пакінь нас, Джузэпе, і загадай, каб у дом нікога не пускалі.

Кантэльні трохі паспешліва паказаў госцю на крэсла насупроць, бо нунцыю здалося, што інстыгатар ужо сам ладзіўся сесці. Яны занадта высокай думкі пра сябе, гэтыя беларусіны, падумаў ён, слухаючы, як пад вялізным целам Куровіча жаласна рыпіць дубовае крэсла.

— Шмат чуў пра пана інстыгатара, — загаварыў нунцый, — і надзвычай усцешаны чаканым знаёмствам.

Невялічкія гострыя вочы Куровіча паблісквалі насцярожана і хітра.

— І ўсё пачулае, — працягваў нунцый, — дазваляе з пэўнасцю сцвярджаць, што такі абаронца закону мог бы зрабіць гонар любой еўрапейскай дзяржаве. Най-

больш адданыя прыхільнікі вашага юрыдычнага таленту параўноўваюць ваша красамоўства з цыцэронаўскім... Так-так, з цыцэронаўскім, — паўтарыў Кантэльні, задаволена адзначаючы на лсьняным голеным твары інстыгатара водсвет пацешанага самалюбства.

— Ваша правялебнасць, у кожнага чалавека са станавішчам ёсць свае лісліўцы...

— Але з вуснаў нават няшчырых прыхільнікаў разумны чалавек пачуе больш праўды, чым з вуснаў адкрытых зласліўцаў, у якіх ёсць толькі чорны колер, — заўважыў нунцый. — Я прапаную падняць келіхі за вашы новыя перамогі. Учора я пісаў пра вас яго святасці ў Рым...

— Гэта вялікі гонар, ваша правялебнасць. — Высокі келіх цалкам схавалася ў інстыгатаравай далоні. — Я губляюся ў здагадках, чым заслужыў яго...

— Мы, слугі Божыя, прывыклі цаніць людзей не толькі за іх былыя ўчынкі. Мы зыходзім з таго, што найлепшая справа кожнага дагоднага Усявышняму чалавека — не ў мінулым, а ў будучым, гэтаксама як у будучым і найгоршае злачынства кожнага з ворагаў Хрыстовых. Да першых гэта будучыня павінна прыйсці, другіх неабходна як мага хутчэй пазбавіць яе.

— Мне заўсёды здавалася, што царкву больш цікавіць другі выпадак, бо сказана ў Святым Пісанні: і пакараныя яны будуць за беззаконне сваё.

— Вы разважаеце як юрыст... — Нунцый пагасіў у душы ўспышку ўквеленасці і, памачыўшы вусны ў духмяным віне, пацягнуўся да сподка з разынкамі.

У кутах загусла цемра. Пошуті полымя выхопівалі з яе мудрагелістыя ўзоры на завешаных усходнімі дыванамі сценах.

— Буду з вамі шчыры. Рым вельмі занепакоены вальнадумствам, якое ўгнездавалася ў вашай краіне. Небяспечна памыляўся яшчэ ваш вучоны друкар Скарына. Дарэчы, святой царкве дагэтуль дакладна не-

вядома, да якой канфесіі ён сябе далучаў. Mala herba cito crescit*. Пан інстыгатар, безумоўна, ведае і пра Сымона Буднага, які загубіў сваю душу, насмеліўшыся крытыкаваць Новы Запавет. Яшчэ сто гадоў таму ў дыспуце з прадстаўнікамі ордэна ў Полацку ён абараняў тэзіс, што душа памірае разам з целам і няма ні раю, ні пекла. Я ўпэўнены, ён даўно пераканаўся ў адваротным. Наш Збавіцель літасцівы, але я ўсё ж цешу сябе надзеяй, што там, дзе знаходзіцца цяпер гэты ерэтык, ён сустрэўся і са Скарынам, і з Цяпінскім, і з многімі іншымі...

Застылы, як манумент чалавечае магутнасці, інстыгатар нарэшце паварушыўся.

— Дазвольце зазначыць, ваша правялебнасць, што зараза вальнадумства закранула ўсе хрысціянскія краіны. Дастаткова згадаць вашых суайчыннікаў Джардана Бруна і Ваніні**...

Нунцый тонка ўсміхнуўся:

— Але мы бязлітасна вырываем куколь з нашае нівы, а ў вас ён квітнее.

Куровіч у згодзе нахіліў голаў.

Польмя ў каміне ачахла, чырвонае вуголле пакрылася мройнай чорнаю плеўкай. У пакоі зрабілася зусім цёмна. Змрок праглынуў укрыжаванага Хрыста на сцяне.

— Я хацеў пагутарыць з вамі, пан інстыгатар, аб справе шляхціча Казіміра Лышчынскага... — Тут нунцый загаварыў шэптам, які амаль патанаў у голасе завеі...

2

Позіркі сотняў вачэй сышліся ў адной кропцы. Адны глядзелі з прагнаю ці ленаватаю цікавасцю, другія — са шкадобаю і яскай спагады, трэція — найбольш

* Дрэнная трава хутка расце (лац.).

** Джуліо Ваніні — італьянскі філосаф-атэіст. У 1619 г. быў спалены на вогнішчы.

людзі ў сутанах — з непрытоенай нянавісцю. Вочы многіх імкнуліся сустрэцца з ягонымі, ды пагляд чалавека ў шляхецкім адзенні, якога вялі па праходзе да ганебнай лавы, быў скіраваны некуды вышэй мора галоў. Чалавек быў паджылы, высокі, але згорблены, з зусім белымі пасмамі ў даўгіх жарых валасах. Яго выцягнуты бледны твар з запалымі вачыма нёс адбітак пакуты і адлучанасці, аднак трымаўся ён з такой годнасцю, што выглядаў не падсудным, а адным з паважных паслоў сойма.

Свецкія паслы, не кажучы ўжо аб духоўных, не раз і не два чулі яго імя. Гэта той самы берасцейскі падсудак Лышчынскі, справа якога вынесена сёння на разгляд. Нават няўтомным прыхільнікам Бахуса, што ўвесь вольны ад дзяржаўных абавязкаў час не вылазяць з-за хмяльных сталоў, вядома, што ліфляндскі біскуп Паплаўскі прызначаны надзвычайным суддзёй. Яму даручана дапытаць падсудка, вывучыць ягоныя пісанні і вынесці прысуд. Кажуць, гэты Лышчынскі несамавіты блюзнер і бязбожнік, якіх свет не бачыў, але тое ўжо справа дзесятая. Царква судзіць свабоднага шляхціча! Замах на святыя вольнасці высакароднага стану!

З'яўленне надзвычайнага суддзі на подыуме сойм сустрэў зацятым маўчаннем. Пасля першых слоў дэкларацыі з прысудам маўчанне зрабілася наструненапагрэзлівым. І раптам зала выбухнула голасам.

— Такім чынам, памянёны Лышчынскі з'яўляецца ворагам Бога і прыроды! — намогся перакрыць паслоў Паплаўскі, але зычны біскупаў голас знік у абураным крыку, як зацягнутая ў вяр трэска.

У момант вока паважны сойм ператварыўся ў месачковы кірмаш. Першыя паўскоквалі з месцаў паслы Вялікага Княства. Нейкі кажанаваты, чырванашчокі і віслабусы шляхціч у зялёным каптане ўзлез на лаву і фальцэтам выгукнуў:

— З якіх часоў сутаннікі шляхту судзяць? Патрабуем новага разбору!

— Новага разбору! — нібы сурмы на ловах, зараўлі дзесяткі два загартаваных у соймавых баталіях глотак.

Свецкія паслы Кароны ўхвальна гулі. Паднялася ўся пасольская палата. Сябры сената ўстурбавана перагаворваліся. Спакойнымі сярод гэтай буры выдавалі двое — чалавек на лаве падсудных і папскі нунцый. Праўда, смуглявы твар Кантэльмі ледзь улоўна пабялеў: нават ён не прадбачыў такой аднадушнасці. Цёмны румянец вярнуўся на яго шчокі, калі на подыуме вырасла велічная постаць інстыгатара Куровіча. Па зале нібыта пакаціліся нябачныя хвалі, і кожная прымушала аціхнуць яшчэ некалькі тузінаў ратоў.

— Плач, залівайся слязьмі, мая няшчасная Айчына! — Куровіч узяў рукі ўгору. — Куколь, кінуты на нявінную зямлю д'яблам, даў багатыя ўсходы! Плач, мая Айчына, ты нарадзіла пачварнага вылюдка і таму варта гэтых слёз!

Інстыгатар узвысіў голас, але нязвычайны пачатак прамовы і без таго ўсталяваў у зале і, здавалася, ва ўсім палацы звонкую вусціш. Недзе ў далёкім пакоі біў гадзіннік, і ў яго прыцішаных ударах чулася штосьці жудліва-няўмольнае.

— Сваім ілжывым пяром, — цяжка, як камяні, падалі ў цішыню словы інстыгатара, — ён спісаў цэлыя тамы, у якіх даводзіў, што няма Бога ні на небе, ні на зямлі. Як і ўласціва найміту д'ябла, ён пісаў іх пакрыёма, тоячыся ад людзей у начным мораку. Але ён забыў, якія ахвярныя слугі ёсць у нашага Збавіцеля. Рупнасцю аднаго з іх следства мае пятнаццаць сшыткаў трактата пад назваю, якую адмаўляецца вымавіць язык хрысціяніна. Гэтая кніга, дзе сабраныя злачынныя выказванні розных аўтараў і заморскіх філосафаў, называецца... — Куровіч умела вытрымаў паўзу. — Яна называецца «Аб неіснаванні Бога».

Па зале праляцеў шолах. Нунцый знайшоў вачыма віславусага шляхціча ў зялёным каптане. Той сядзеў, унурыўшы голаў у плечы. Кантэльні малітоўна склаў рукі на каленях і ўзняў позірк да плафона.

— Апроч трактата, які можна параўнаць толькі з вялікім кублом аспідаў, мы маем вось гэтую, узятую з бібліятэкі бязбожніка, кнігу. — Інстыгатар з грымаваю гідлівасці паказаў на том, які ляжаў на стальцы поруч з ім. — На палях кнігі рукою Лышчынскага накрэслены словы, што з абурэннем адрывае кожнае богабаязнае сэрца. — Куровіч так, быццам страшыцца апячыся, узяў кнігу і, трымаючы яе ў адстаўленай руцэ, прачытаў: «Значыць, Бога няма...»

А ён — актор, падумаў нунцый і пашкадаваў, што ў лісце ў Рым нельга будзе перадаць усіх адценняў прамовы. Ён перавёў позірк на падсуднага і прыкмеціў, што твар у Лышчынскага з адлучанага стаў засяроджаным. Цяпер ён адбіваў напружаную працу думкі, і ад гэтага адкрыцця павеяла лёгкаю трывогай.

— Хіба можам мы, — грывеў далей Куровіч, — назваць хрысціянінам і грамадзянінам чалавека, што лічыць Святое Пісанне зборам казак і паданняў, а шановных багасловаў называе рамеснікамі пустазвонства, паўзучымі змеямі і слепакамі, якія ашукваюць, гаворачы, што бачаць у цемры?..

Сёй-той са шляхцічаў, асабліва паміж беларусінаў і жмудзінаў, хаваючы ў рукаў усмешку, штурхаў пад бок суседа. Лавы з духоўнымі пасламі незадаволена загудзелі: ці не занадта далёка сягае красамоўства пана інстыгатара?

А мой мядзведзь не такі просты, больш з ухвалаю, чым з раздражненнем, зазначыў Кантэльні. Але яго ўсё мацней займаў падсудны, які ўважліва слухаў прамоўцу і разам з тым вачыма як быццам шукаў кагосьці ў зале. Нунцый дорага даў бы, каб даведацца, аб чым думае зараз гэты чалавек. Адкуль такі спа-

кой? Пакора лёсу? А мо ён падрыхтаваўся бараніць сваё жыццё, бо не можа не разумець, што тут пахне самай жорсткаю карай? Ён, Кантэльні, гатовы прысягнуць, што бязбожнік нешта наважыў.

Нунцый злавіў сябе на тым, што ад хвалявання пачаў пастуковаць пальцамі па поручні. Маленькія вярэдлівыя іголки ўваткнуліся глыбей.

— ...Заміж парадку, самім Панам Богам усталяванага ў выглядзе грамадскіх станаў, уладаў і каралеўстваў, ён хацеў мець свет без правіцеля, народы без валадароў, а капіталіі без суддзі...

Лёгкім рухам пляча Куровіч скінуў долу бабровую мантыю і карцінна падняў магутную, як паліца, руку.

— Я абвінавачваю яго ў тым, што на 265 старонках свайго трактата ён насмеліўся паказаць Бога як няіснае стварэнне фантазіі і зрынуў яго з недасяжнай вышыні, прыпісаўшы кіраванне зямлёй і небам натуральнай прыродзе. Самога ж Пана Бога ён назваў выдумкай і хімерай, якая не мае рэальнага быцця. Страшнае злачынства вымагае страшнага пакарання. Діхі*.

І зноў у запанавалай цішы недзе далёка ўпалі глухія ўдары гадзінніка.

— Шляхціч Лышчынскі! — прагучаў голас маршалка. — Зараз вам будуць паказаны паперы, якія высокі сойм мае падставы лічыць вашымі.

Зноў сотні позіркаў спыніліся на чалавеку з ганебнай лавы, але цяпер спагада і шкадаванне адных былі прытоеныя, а нянавісьць другіх вырасла настолькі, што нібыта пачала разлівацца ў паветры.

Падсудны неяк беражліва паклаў далоні на стос сшыткаў у скураных вокладках і з хвіліну заставаўся нерухомы. Затым асцярожна перагарнуў некалькі старонак.

— Шляхціч Лышчынскі! Ці прызнаеце вы гэтыя паперы сваімі?

* Я сказаў (лац.).

Падсудны, скрыжаваўшы рукі на грудзях, з годнасьцю выпрастаўся.

— Прызнаю, — сказаў ён у застылую ў чаканні залу. Падобны на пошум дрэў пад ветрам гоман не паспеў аціхнуць, як Лышчынскі загаварыў зноў:

— Але хачу паведаміць высокаму сойму, — нунцый увесь падаўся наперад, — што сабраныя тут думкі я збіраўся абвергнуць у другой частцы трактата, якую маю намер напісаць, каб даць у ёй новыя доказы існасьці Хрыста...

Знячэўлены гэткам паваротам справы маршалак ударыў у гонг.

З соймавых лаваў з ліцвінскай шляхтай пачуліся выгукі:

— Няхай кажа! Права шляхціча!

— Паслы высокага сойма, — абвясціў маршалак, — выслухаюць вашы доказы.

3

— Ты можаш ісці, брат Джузэпе.

Кантэльмі адкінуў нагалоўнік простаі манаскай сутаны. Тонкія малакроўныя вусны нунцыя ўсміхаліся зычліва і крыху па-змоўніцку.

Ён упершыню бачыў гэтага чалавека так блізка. Цёмныя правалы вачніц, злямчаныя валасы. Невялікі шнар над левым куточкам вуснаў. «Вызначыўся ў турэцкую кампанію, — узбег на памяць запіс у блакітнай кнізе. — Браў удзел у кампаніях маскоўскай і шведскай...» Зашмальцаваныя рукавы некалі багатага кунтуша. Пяцьдзесят пяць гадоў, а выдае цяпер на ўсе семдзесят. І зноў гэты спакой на твары. На што ён спадзяецца?

— Паверце, — мякка прамовіў Кантэльмі, — мой візіт выкліканы шчырым імкненнем дапамагчы вам. Ваша права сумнявацца ў маіх словах, але, застаўшыся з вамі сам-насам, я нават рызыкую.

— Чым? — у вачах у Лышчынскага загарэліся жарынкi кплівае цікавасці.

— На духоўную асобу, якая без сведкаў гутарыць са слугой д'ябла, незалежна ад яе сану падае цень падазрэння...

— Як вы сказалі? Са слугой д'ябла? — Лышчынскі голасна засмяўся, і нунцыя непрыемна ўразіла, што смех не быў удаваны. — Ваша правялебнасць, я магу пайсці ў заклад на мой маёнтак пад Берасцем, што вы самі не вельмі верыце ва ўсіх гэтых слуг д'ябла і ў самога анёла-адступніка, калі не сказаць больш... Няўжо вы меркавалі пачуць тут серны смурод?

Нунцый на імгненне сумеўся.

— Я разумею, доўгія месяцы зняволення...

— Незаконнага зняволення, ваша правялебнасць...

— ...не могуць не накласці адбітку на паводзіны і словы чалавека, — непарушна працягваў нунцый. — Але ваш розум варты таго, каб дараваць вам гэты... як у вас кажуць?.. выбрык.

Зыркiя язычкі свечак затрымцелі, сцены вязніцы дыхнулі зімовай стыласцю. У куце, там, дзе стаяў тапчан, засланы тонкай шэраю посцілкай, размерана крапала з невысокіх, чорных ад куродыму скляпенняў. Кантэльмі прыслухаўся да хвораі ныркі і шчытней захінуў сутану. Ад шчыліны ў сцяне поўз па падлозе белы пасак снегу.

— Цаню ваш учарашні ход. Ненапісаная частка трактата, дзе будуць абвергнуты высновы першай... Ардынарны розум на такое не здатны. Аднак вашы новыя доказы існавання Госпада выглядаюць... не зусім пераканаўчымі. Зрэшты, магчыма, я проста не ўсё як след зразумеў. Згадзіцеся, на сойме было даволі шумна...

Вязень дапытліва паглядзеў нунцыю ў вочы, але Кантэльмі ганарыўся тым, што мог вытрымаць любы позірк.

— Я сказаў, — трохі нервова загаварыў Лышчынскі, — што ў кожным родзе істот ёсць найбольш дасканалая. У Сусвеце найдасканалейшым і найважлівейшым з'яўляецца Сонца, у свеце жывёл — чалавек, а сярод разумных стварэнняў самая дасканалая істота — Бог.

— Вельмі, вельмі цікава. Але, прабачце, — вочы ў нунцыя металёва бліснулі, — вашы доказы, па сутнасці, з'яўляюцца нечым зусім процілеглым. Са слоў пана філосафа вынікае, што ён прымае небяспечную і асуджаную царквой тэорыю Мікалая Каперніка і ставіць Сонца ў цэнтр Сусвету, хаця бясспрэчна, што яго цэнтр — найдасканалейшая Зямля, населеная створанымі на вобраз і падабенства Божае людзьмі. Далей вы сцвярджаеце, што чалавек — найвышэйшая жывёліна. Ці не сведчыць гэта пра сумненні ў тым, што Адама і Еву стварыў Бог? Відаць, пан філосаф занадта старанна вывучаў сачыненні Арыстоцеля. Той, як вядома, лічыў, што людзі мусяць выводзіць сваю генеалогію ад малпаў. Ці можна ўявіць што-небудзь больш бязглуздае і недарэчнае? А чаго варты ваш трэці доказ, які зводзіць Госпада нашага да ўзроўню анёлаў і самога грэшнага чалавека!

— Заўважце, — сумна сказаў нунцый пасля цяглай пярэрвы, — не выключана, што мае словы не зусім адпавядаюць маім уласным поглядам. Але гэта пазіцыя царквы. — Ён узняў угару палец. — Паўтараю: царквы! На маёй радзіме, а таксама ў многіх іншых хрысціянскіх краінах любога з вашых доказаў было б дастаткова, каб адправіць чалавека на аўтадафэ. Вы хацелі абараніць сябе, але толькі пагоршылі сваё становішча.

— Я ведаю, — спакойна адказаў Лышчынскі, — што інквізітары паслалі на вогнішча мільёны людзей і праз менш важкія прычыны. На шчасце, на маёй радзіме інквізіцыя скасаваная яшчэ дзвесце гадоў таму*. Мяр-

* Уведзеная ў 1436 г. у Вялікім Княстве Літоўскім інквізіцыя праз 43 гады была зліквідаваная.

куйце самі, ваша правялебнасць, у каго ў гэтым сэнсе большыя падставы ганарыцца радзімай.

Усмешку вязня падаўжаў шнар, і ад гэтага яна выдала яшчэ больш саркастычнаю. Кантэльні адчуў, як хворую нырку ўтнула новая іголка.

— Вам пагражае вогнішча... — нягучна вымавіў нунцый.

Страх! Хай толькі адно імгненне, але ён бачыў на твары ў гэтага чалавека страх!

— Вашы біскупы настойваюць менавіта на такім пакаранні. Баюся, што пасля прамовы інстыгатара Куровіча...

Белы снежавы пасак на падлозе пачаў ператварацца ў невялічкі сумёт. У вязніцы зрабілася зусім зімна. Са скляпенняў ужо не крапала.

— Вы кажаце, вогнішча... — Лышчынскі паднёс азяблыя рукі да кандэлябра. — Вы верыце ў тое, што, спаліўшы чалавека, можна спаліць думкі, якімі ён набліжаўся да ісціны?

— Папера нядрэнна гарыць...

І зноў на бледным твары мільгануў страх. Зараз, падумаў нунцый, зараз!

— Заклінаю вас паверыць, я ваш сябра, — усхвалявана загаварыў ён. — Я хачу выратаваць вас. Я хачу выратаваць ваш трактат. Ён патрэбны будучым пакаленням. Вы будзеце жыць і атрымліваць ад жыцця ўсе яго асалоды... У вас будзе магчымасць пісаць кнігі...

На твары ў Лышчынскага змагаліся недавер і надзея.

— Вы павінны толькі... Гэта адзінае выйсце... Вы павінны... дзеля будучай перамогі ісціны... вярнуцца... у лона ордэна.

— Вярнуцца ў лона ордэна? — вязень і яго вялізны згорблены цень на сцяне затрэсліся ад рогату, і нунцый спалохана адхіснуўся. — Вярнуцца ў лона ордэна! Каб глядзець на старшага, як на самога Хрыста? Каб

аддацца ягонай волі, як труп, які можна паварочваць на ўсе бакі? Гэтага вы прагнеце? Альбо як там яшчэ ў трынаццатым параграфі? Каб ні ў чым не памыліцца, мы абавязаны верыць, што тое, што мы бачым белым, ёсць чорнае, калі такім яго называе царква...

— Цыгуеце Лаёлу*... — ашчэрыўся нунцый. — Як я зразумеў, вы не гатовы прынесці ахвяру на алтар ісціны. Ну што ж, у такім разе царква паклапоціцца, каб пасля вас не засталася нічога. Нашчадкі не будуць ведаць нават вашага імя. Ваша жыццё скончыцца марна, як жыццё матылька ў полымі свечкі.

Надоўга павісла маўчанне. Двум мужчынам каля нехлямяжага стала ўжо не было аб чым гаманіць, але Кантэльні парушыў цішыню:

— У вас ёсць яшчэ адна магчымасць палепшыць свой лёс.

Лышчынскі насмешліва ўскінуў брыво, і нунцыйо здалося, што страх, які ён нядаўна бачыў у вачах у гэтага чалавека, яму толькі прымоўся.

— У «Маніфесце» вашага суседа і сябра... — вусны нунцыя кранула ледзяная ўсмешка, — вашага сябра Яна Бжоскі я сустрэў вельмі цікавую мясціну. Ён піша, што вы шчодра дзяліліся сваімі поглядамі. «Ён заражаў гэтай навукай, як атрутнаю заразай, нявінныя розумы юнакоў і людзей сталага веку...» Вы не назвалі б мне некалькі імёнаў? Цана — надзейны схоў для вашага трактата. Скажам, стагоддзі праз тры яго нечакана знойдуць у бібліятэцы Віленскай акадэміі... Прыйдзе час, калі ваша alma mater будзе ганарыцца такім выхаванцам. Усяго некалькі імёнаў...

— Ваша правялебнасць, мне здаецца, сярод нас сапраўды ёсць служка Вельзевула...

У нунцыя адхлынула ад твару кроў.

* Ігнацы Лаёла — заснавальнік Ордэна езуітаў. Лышчынскі цыгуе «Духоўныя практыкаванні» Лаёлы, дзе выкладаліся прынцыпы паводзін сяброў ордэна.

— Вы забываеце, што святая царква мае сродкі развязаць язык самым зацятым!

Зняволены ўстаў.

— Наша шляхта можа аддаць галасы за вогнішча, але свае прывілеі яна будзе бараніць да апошняга. Шляхціча не выдадуць на катаванне. Нават калі ад яго пахне серай, — стамлёна скончыў ён.

— Запомніце... — прасычэў нунцый. — У вас быў адзіны шанец. Вас спаляць...

— Прынамсі, на колькі хвілін можна будзе сагрэцца.

— Вы... вы... — задыхнуўся Кантэльмі і раптам з бяспілай злосцю на сябе самога зразумеў, што разам з нянавісцю ён насуперак сваей волі адчувае да Лышчынскага і нешта зусім іншае.

Няўжо ён гутарыў з бязбожнікам не толькі дзеля справы ордэна, няўжо ў словах пра выратаванне быў хоць драбок праўды? — хутаючыся ў футра, думаў нунцый па дарозе дамоў. — Няўжо атэіст атрымаў над ім, прадстаўніком папы, нейкую ўладу? Не, гэта немагчыма...

4

— Расследаваўшы справу Казіміра Лышчынскага, абвінавачанага шляхцічам Бжоскам з шасцю сведкамі, роўнымі яму паходжаннем, мы пераканаліся, што абвінавачаны заслужыў больш суровае пакаранне, чым за крымінальныя злачынствы, і вынеслі наступны прысуд... — Голас маршалка гучыць урачыста, амаль узнёсла. — Напісаныя Лышчынскім бязбожныя лісты аддаць агню пры выканаўцы правасуддзя ў яго правай руцэ на эшафоце, самога ж абвінавачанага спаліць і ператварыць у попел. Маёмасць канфіскаваць, падзяліўшы напалам паміж даказчыкам і скарбам. Будынак, у якім асуджаны тварыў ганебныя пісанні, разбурыць як прытулак вар'ята. Зямля яго маёнтка павінна навечна застацца пустэльнай і бяс-

плоднай... Апавешчана року ад нараджэння Богага 1689, месяца марца, 28 дня...

Нунцый нібы зноў чуе, як на ўчарашняй сесіі сойма напышлівы маршалак Радзівіл чытае каралеўскі дэкрэт. Бязбожнік на лаве падсудных слухае прысуд не проста спакойна, а нават з нейкаю веліччу, і ён, Кантэльмі, зноў трапляе ў палон ужо знаёмай бяссілай зласліваасці...

Увесь сённяшні дзень ён змагаўся з хваравітым жаданнем яшчэ раз убачыць асуджанага, гутарыць з ім. Дзеля чаго? Каб хоць на хвілю зноў згледзець у яго ў вачах страх? Кантэльмі не здолеў бы адказаць з пэўнасцю і недзе ў глыбіні душы баяўся сустрэчы, але вазок ужо калываецца на выбоінах, а ў памяці чамусьці ажывае цырымонія ў касцёле святога Яна.

Льшчынскі ўслед за гэтым ліфляндскім вепруком Паплаўскім паўтарае словы адрачэння... Абрад адпушчэння грахоў – лёгкія ўдары лазінаю па аголенай спіне ерэтыка... Задаволеныя твары біскупаў. Цікаўнасць і тое ж задавальненне ў позірках караля і каралевы. І адзін ён, Кантэльмі, не адчувае сябе пераможцам.

Ён дагэтуль б'ецца над загадкаю: чаму Льшчынскі згадзіўся на адрачэнне? Ненадоўга заснула яго воля? Ці мо спадзяваўся на выратаванне? Тады, тры тыдні таму, прыняты прысуд яшчэ трымалі ў таямніцы. Не, ён не мог не ўсведамляць, што ягоны лёс вырашаны. А можа, у той дзень, у касцёле святога Яна, яго пако-ра была ўдаванаю, можа, адракаючыся ад сваіх злачынных памылак, ён адно здзекаваўся з усіх і з яго, прадстаўніка папы? Гэты чалавек здатны і на такое. Нездарма кіеўскі біскуп Залускі кажа, што ў Льшчынскага адымантавае сэрца. Той самы Залускі, які запатрабаваў у сваёй прамове пакарання смерцю...

Вось і змрачнаватыя муры кляштара, дзе безбожнік сустраэне апошняе святанне. Выходзячы з ваз-

* Алмазнае (старабел.).

ка, нунцый падняў вочы ўгору. Вакол крыжоў, уваткнутых у каламутнае звечарэлае неба, кружлялі гракі, і чорныя птушкі знячэўку ўявіліся Кантэльмі вялікімі хлапякамі попелу.

І зноў цяжкія, акутыя жалезнымі пасамі дубовыя дзверы, і зноў стыласць вязніцы і прыгорбленая постаць чалавека на тапчане.

— А я чакаў вас, ваша правялебнасць. Я ведаў, што вы прыйдзеце, — першы падаў голас Лышчынскі. — Спакусліва паназіраць, як паводзіць сябе за дзень да страты асуджаны?

— У мяне іншыя мэты...

— О, даруйце, ваша правялебнасць. Я зусім забыў. Вы, вядома, зноў вырашылі шчыра дапамагчы мне.

— Але. Мне здаецца, чалавеку заўсёды лягчэй развітвацца з гэтым светам, маючы хоць іскрынку спадзявання на літасць Збавіцеля. — Нунцый перажагнаўся. — Я гатовы прыняць споведзь...

— Ці не ўважае ваша правялебнасць, што з самага пачатку размова становіцца марнай?

Які сарказм у гэтай усмешцы і пасаку шнара! Але ў яго, нунцыя, ёсць яшчэ адзін сродак прымусіць бязбожніка пахіснуцца.

— У такім разе, — Кантэльмі пазіраў на бурштынавыя пацеркі ў сваіх руках, — я паведамлю вам цікавую навіну. Сярод паслоў сойма мы знайшлі аднаго з вучняў і паслядоўнікаў пана філосафа... Памятаеце Мацея з Ружанаў, вашага сябра па калегіуму і акадэміі? Ён у нас у руках...

Нунцый кінуў маланкавы позірк на асуджанага. У вачах у таго было балючае хваляванне.

— Ён у нашых руках, — унікліва казаў нунцый, цяпер пазіраючы Лышчынскаму проста ў вочы, — але вы не павінны трывожыцца за лёс сябра. Ордэн нічым не дасць яму зразумець, што мы ведаем аб яго злачынствах перад Богам. Безумоўна, да канца дзён ён

будзе пад таемным наглядам, аднак мы вырашылі пакінуць яго на волі. Мы вырашылі так пасля соймавага збору галасоў. Мацей выказаўся за ваша спаленне...

О, я бачу ў вас на твары боль... — Голас нунцыя гучаў роўна, у ім нельга было пачуць ні каліва радасці. — Але ж Мацей будзе жыць, па сутнасці, дзякуючы вам. Нявызнаныя шляхі Божыя...

— Мне здаецца, я пачынаю разумець, чаму вы прыйшлі зноў, ваша правялебнасць... Аднак ці не замалая цана — перамога над чалавекам, жыццё якога, паводле вашых слоў, скончыцца марна, як жыццё матылька ў полымі свечкі?

— Вы яшчэ сумняецеся ў гэтым? — спытаў нунцый, уражаны пранікліваасцю асуджанага. — Сёння кат спаляў усе вашы творы. Што цяпер застанеца пасля вас?

— Я адкажу вам, — памаўчаўшы, прамовіў Лышчынскі. — Нядаўна мне прысніўся незвычайны сон. Напэўна, такія сны і бываюць усяго раз у жыцці... Я лётаў. Уцёк ад хатняга настаўніка лаціны, бег па цёплай зялёнай сцежцы і раптам — паляцеў...

Вочы зняволенага глядзелі ўжо не на нунцыя, а скрозь яго.

— Унізе маёнтка, нашы ліпы, куст каліны на раздарожжы, а я лячу ўсё далей і... — Вязень нечакана асекся і працягваў ужо зусім іначай: — Дык вось, ваша правялебнасць, пасля смерці кожнага чалавека застаюцца яго зямля і яго народ. І яны, а не ваш ордэн, вырашаюць, як чалавек пражыў адмеранае яму і чаго вартае яго жыццё.

— Народ... Не будзьце наіўным, пан філосаф. Ваш народ ужо напалову забыўся, хто ён. Усе заклапочаныя адно тым, каб набіць чэрава. Пройдзе яшчэ гадоў сто, і ваш народ знікне, растворыцца ў больш цывілізаваным...

— Маю зямлю шмат хто хацеў скарыць. Адны, бясспрэчна, з дазволу і ў імя вашага бога, мячамі адбіралі ў яе людзей жыцці. Другія, разумнейшыя, атручвалі

золатам і прыгожымі ліслівымі словамі душу і розум яе лепшых сыноў. Але мая зямля заўсёды падымалася, і яна яшчэ выпрастаецца, каб скінуць са сваіх рамянаў усю набрыдзь, у тым ліку і такіх шчырых сяброў, як вы, ваша правялебнасць. Вось чаму ў мяне, асуджанага бязбожніка, які заўтра памрэ, няма зайздрасці да вас.

Па-ранейшаму размерана крапала са столі, па-ранейшаму трымцелі агеньчыкі свечак, але нунцыю зда-лося, што ў вязніцы нешта зыначылася. У яго мільга-нула вар'яцкая думка, што гэта не Лышчынскі, а ён чакае пакарання смерцю, што гэта яму чыталі ўчора прысуд. Няўжо ён не памыляецца, бачачы ў запалых гарачкавых вачах насупраць шкадобу?

На нунцыя раптам навалілася тупая стома, якая заглушыла нават боль у хворай нырцы. Ён цяжка пад-няўся і моўчкі рушыў да дзвярэй, аднак шматгадовая звычка пакідаць апошнія слова за сабой спыніла яго.

— Кароль замяніў вогнішча на адсячэнне галавы, — сказаў ён цераз плячо.

Лышчынскі кпліва ўсміхнуўся:

— Калі ў вас будзе нагода, перадайце манарху, што я заўсёды лічыў яго надзвычай высакародным чала-векам.

5

За ліловымі ўзорыстымі шыбамі згусае сутонне. Канец сакавіка. У Рыме і па ўсім Лацыю цвітуць сады, а тут яшчэ падае снег. Кроў на снезе... Калі гэта ён бачыў кроў на снезе?... Перад Калядамі, на каралеўскім паляванні ў лясах пад Берасцем. Пад Берасцем, дзесьці там, адкуль гэты бязбожнік... На бялюткім снежавым палатне расплывалася з-пад забітага зубра вялікая пунсовая пляма. А чалавечая кроў? Снег ішоў усю ноч, значыць, эшафот таксама быў белы-белы...

Нунцый сядзіць у сваім кабінэце за сталом з бага-тым атрамантавым прыборам. У крылах вычварнай

пазлачонай птушкі тырчаць загостраныя лебядзіныя пёры, і полымя каміна кладзе на іх чырвоны водцень. Ці не таму ён марудзіць брацца за пяро? Якая недарэчная чуллінасць!

Ён устае і падыходзіць да вакна. Сёння той чаканы дзень, калі ён нарэшце паведаміць папу, што правасуддзе здзейснілася. А на душы, як і раней, звыклы ўжо верад, ад якога не памагае малітва. Можна, ва ўсім вінаватая яго хвароба, з надзеяй думае нунцый. А калі і не, дык вось зараз ён павернецца, зараз загаворыць Джузэпе, які маўкліва чакае ўжо цэлую хвіліну, і павінна прыйсці вызваленне ад гэтага цяжару. Ён проста выкрасліць бязбожніка з памяці.

— Ну? — патрабавальна кажа нунцый, па-ранейшаму стоячы спінай да слугі.

— Ваша правялебнасць, прысуд выкананы.

— Кажы...

— На пляцы Старога рынку кат сцяў яму галаву, — крыху здзіўлена працягвае Джузэпе. — Цела вывезлі за горад і спалілі. Попелам стрэлілі з гарматы.

— Як ён сустрэў смерць? — пытае нунцый, марна шукаючы ў душы нейкую палёжку.

— З годнасцю і паказаў сябе цалкам падрыхтаваным да яе, ваша правялебнасць.

— Ты можаш ісці.

Манах марудзіць.

— Што яшчэ, Джузэпе?

— Да вас інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага Куровіч.

— Скажы, што мяне няма дома, — з несхаваным раздражненнем гаворыць нунцый і, хутка справіўшыся з сабой, ужо разважна дадае: — Не, лепей скажы, што пішу тэрміновае пасланне ў Рым. Перадай інстыгатару, што я чакаю яго заўтра.

Міласць князя Гераніма

Мы, урад Крычаўскай магдэбургіі, выслухаўшы абодва бакі, вызначылі, што вышэйпамянёныя верхаводы чатыры гады цэлыя воласці бунтавалі, арданансаў яснавьяльможнага князя Радзівіла не прызнавалі, а губерна-тараў і пастаўленых імі па фальварках падстарастаў выганялі, білі і мардавалі, маетнасць іхнюю рабавалі і сабе на пажытак забіралі і нарэшце на людзей пана свайго літасцівага яго мосці князя Гераніма Радзівіла, падчашага Вялікага Княства Літоўскага, двойчы, пад Крычавам і пад Царковішчамі, са зброяй у руках выступіць наважыліся.

Таму ў адпаведнасці з правам паспалітым раздзела I, артыкула 3 Статута року 1588 аб такіх самавольных купях строга апісанага, рупячыся, каб надалей падобнага не чынілася, прысуджаем і загадваем разбойнікаў Івана Карпача, Стэся Бочку, Васіля Ветра, Мікіту з Бароўкі, Івана Труса, Навума Буяна, Андрэя Костку, Васіля Пачаёнка і Васку Косціна жывых пасадзіць на пάλю; Івана Дакуку, Захарку Сямашку, Янку з Баранкова, Мікіту з Тупічына на шыбеніцы павесіць; Сьмону Вароне, Ігнату Малунёнку, Івану Крывулю, Яну Галёнцы адсекчы галовы.

Справа гэтая перад бурмістрамі, а таксама райцамі, лаўнікамі і ўсім магістратам Крычаўскім вышэйпамянёным бунтаўшчыкам і разбойнікам абвешчана і да кнігі магдэбургскіх запісана року ад ува-саблення Сына Божага 1744, фебруарыя 22 дня.

Дык ведайце, што за адзін дзень і дзве ночы да страты яго мосць князь Геранім Радзівіл сказаў мне:

«Слухай, Карпач, а калі загадаю пяць тваіх сяброў-баламутаў памілаваць, тады мы з табой піва зварым?» Я адразу і не ўцяміў, які гандаль ён пачынае, а князь: «Ну добра, хочаш патаргавацца — бяры яшчэ трох». Сказаў, быццам кінуў мне гэтыя тры душы, як пэйсаты Лейба кідае на шалі тры селядцы ў сваёй краме пад ратушай. «Пяць і яшчэ тры. Роўна палова. Падумай, гарматнік».

Даў мне князь ноч на роздум, і тая ноч сталася для мяне страшнейшаю за бітву пад Царковішчамі. Палкоўнік Пястжэцкі разбіў пад Царковішчамі нашу раць, але, далібог, там мне было лягчэй, бо там княжыя жаўнеры забівалі нас, а мы — жаўнераў, там, на полі, усё было проста, а тут мог я ўратаваць палову маіх пабрацімцаў, але дзеля гэтага мусіў асудзіць на пагібель другую палову, а яны ж таксама падымалі людзей на паўстанне, а цяпер кармілі са мною астрожных вошай і чакалі блізкае смерці.

А было так. Адвячоркам, акурат Сымон Варона паказку расказваў, як цыган спавядаўся, адчыніліся ў нашай каморы дзверы, і той паручнік з крывым носам, што да нас прыстаўлены быў, з парога, быццам ерыхонская труба, раве: «Карпач, пся костка! Князь Геранім да сябе патрабуе!»

Ну, я з пабрацімцамі на выпадак, калі ўжо на гэтым свеце не пабачымся, абняўся, і павялі мяне ў княжыя пакоі. У замку яшчэ нас нейкі шляхціч у даламане з лісінаю падбойкаю запыніў. Усё гразіўся, што хутка яны і самога Вашчылу зловяць і над валам за яйцы падвесаць, а потым у жаўнера паходню выхапіў і хацеў мне бараду падпаліць, але паручнік не даў — відаць, баяўся, што князь не пахваліць, калі ад мяне, нібыта ад смаленага вепрука, смярдзець будзе.

Гаманіць са мною князь Геранім пачаў лагодна і не па-польску, а па-наску, па-беларусінску, і амаль не заікаўся, а значыцца, пад добраю чаркай быў — я

ў гэтым, столькі гадоў сялянскія суплікі^{*} да яго возачы, добра ўжо кеміў. Але ведаў я і тое, што клёку ў яго мосці віно ніколі не замуціць, хоць бы і цэлу ю балею выжлукціў.

— Ну што, певень галагуцкі? — пытаецца. — Усё ты да мяне на гасціны ездзіў, а цяпер я да цябе заявіўся.

А сам у чугаі з паўлінавымі пёрамі на канапцы сядзіць, а праўдзівей, не на канапцы, а, быццам кот, на каленях у выляжанкі сваёй прымайстрыўся. Кучаравая такая ды ўкормленая, бельмачкамі асавелымі на яго бліскае і ручкай па плеху гладзіць. Гады два, як я яго мосці не бачыў. Яшчэ і трыццаці князю не стукнула, а ўжо болей на старога, чымся на маладога, выдаваў. Плех на ўсю голаў, твар ці то ад віна, ці то ад хваробы якой, нібы сакавіцкі снег, раздруз, адно вочы тыя ж засталіся, гэткія гострыя, што, здаецца, парэзацца аб іх можна. Не, думаю, не проста так князь паручніка па мяне паслаў.

— Прыпазнілася твая мосць, — адказваю, — а то б ужо праз твае рэбры авечкі сена цягалі.

А ён не гневаецца, а рагоча і дзеўку сваю ад задавалення шчыкае.

— Складна кажаш, гарматнік! Люблю цябе за розум, далібог, люблю. А два разумныя чалавекі і старгавання могуць, га? Да таго ж калі даўнія знаёмцы. А мы з табой, Карпач, ужо, пэўна, гадоў з дваццаць знаемся. З тае пары, як ты матачцы маёй незабыўнай першую супліку ад крычаўскіх мужыкоў прынёс. Ці памятаеш? Я, хоць і малы тады быў, добра цябе запамніў.

— Гэта, — пытаюся, — калі твая княская мосць ката пад сталом душыла?

— Вось-вось! — узрадаваўся. — А ты, жаласная душа, у мяне таго ката адабраў.

Тут ад ягонае весялосці зло пачало мяне разбіраць.

^{*} Скаргі.

— Гэта, — кажу, — відаць, тады твая моць на катах вучылася, каб потым людзей гэтак хапаць.

А князь:

— Ай, малойча, ай, люблю! І за розум люблю, і за смеласць!

Я тады праз тое, што ніяк змікіціць не мог, куды ён гаворку верне, зусім заклаваў.

— А ведаеш, — пытаюся, — што таго разу, калі ты з ката дух выпусціў, я тваёй княскай моцці матку ў лапці абуў?

Ну і распавёў, як насіў тую супліку на дзяржаўцаў* Валкавіцкіх. Тыя, скуралупы, за два гады з Крычаўскага староства сто тысяч золтых звыш інвентароў выбілі і сабе ў кішэню паклалі. Княгіня тады пры мне універсал да дзяржаўцаў пісала і дужа на іх гразілася. Не ведала дабрадзеяка наша, што вучыў я некалі ў брацкай школе трывій з квадравіем**, хоць і не давучыўся. Каб ведала, не тышкала б у той універсал пальцам з пярсцёнкам, бо не гразьбу слала Валкавіцкім, а загадвала прыслаць ёй медавухі і журавінавага сочыва. Хацела мяне вакол пальца абкруціць, ды сама дулю з макам з'ела, таму што вазіў я потым ейны універсал па вёсках і чытаў не пра сочыва, а пра тое, што загадвае нам княгіня на бунт супроць дзяржаўцаў падымацца і пра тое ёй хутчэй адпісваць.

Князь выслухаў і ажно нагамі затупаў:

— Ай, малойча! Ай, матуля незабыўная!

А тады раптам паважны зрабіўся і з каленяў у сваёй выляжанкі злез.

— Досьць, — кажа, — гарматнік, а то за смешачкамі справу не зладзім. Што там пра цябе ў выраку напісана? На пάλю?

— На пάλю, — адказваю.

* Арандатараў.

** Цыклы навучальных дысцыплін у сярэднявечных беларускіх школах: трывій — граматыка, рыгорыка, дыялектыка; квадравій — арыфметыка, геаметрыя, астраномія, музыка.

— А не хочацца, мусіць, га?

І яму, маўляў, таксама мяне на смерць пасылаць не хочацца. І нядорага ён у мяне за маю галаву папросіць. Сказаў і нешта са шкапіка цягне. Глянуў я, а гэта нібыта той сшытак, у які кушняроў сын Кузьма паводле Вашчылавага загаду ўсё пра нашае паўстанне запісаў.

І праўда, разгарнуў князь сшытак і чытае: «Пісаў Кузьма, Стэсеў сын».

— Ой, — крычыць, — ратуйце мяне! Як жа гэтыя крамзолі звацца будуць? Можна, Евангелле ад Кузьмы? Га-га-га! А хто тады за Хрыста быў? Васька Вашчыла? Чаму ж ён за вас на крыж не пайшоў? Добраўкі Хрыстосік! Сам пяты падмазаў, а сваё дабро на Украіну яшчэ загадзя перавёз. Усё наадварот. Той за людзей смерць прыняў, а за гэтага вы прымеце.

— Не за яго прымем, — кажу, — а за тое, што волі хацелі. Не было б Вашчылы, іншы знайшоўся б. І няхай твая мосць не блюзнерыць і Хрыста з Вашчылам не раўнуе. Чалавек гэты не святы і ў Бога не болей за нас з табой веруе, але што помніць яго даўжэй за тваю мосць будуць, тут я табе галаву на калодку пакласці магу. Дзеля гэтага Кузьма свой дыярыуш і пісаў, а праўдзівей, не дыярыуш, а гісторыю, бо пісана яна на памятку ўнукам нашым.

А князь зноў ад рогату заходзіцца:

— Герадот новы знайшоўся! Га-га-га!

Хто гэты Герадот быў, я не ведаў, хоць імя такое як быццам некалі і чуў. Таму пра Герадота я пярэчыць не стаў, але кажу:

— Няхай твая мосць дужа не цешыцца, таму што Кузьма ў табары пад Царковішчамі сваю гісторыю яшчэ ў адзін сшытак спісаў, і ён цяпер разам з Кузьмою далёка.

Радзівіл жа выскаляецца: не далей Кузьма за пекла, а што перапісаў — таксама яму, князю, на захаван-

не пакінуў. І са шкапіка яшчэ адзін сшытак цягне. Зірнуў я: той самы, у рудых корках. Такая тады люгасць за сэрца ўзяла, што князь, як вочы на мяне падняў, так пістолю з-за пояса і выцягнуў.

— Ой, — кажу, — прычакае твая мосць, калі Вашчыла вернецца.

А ён пістолю ў руцэ круціць і:

— Я, Карпач, хачу, каб і ты ягонага другога прышэсця дачакаўся. І цана мая танная. Гэтыя вось крамзолі, — на Кузьмовыя сшыткі ківае, — мы на посмех нашым нашчадкам схаваем, а ты новую гісторыю складзеш. Напішаш, як добра вам пад маёй уладаю жылося. А потым, маўляў, прыйшлі з-за кардона бунтаўнікі, а я вас, сірот, у міласэрнасці сваёй бараніў, і вы самі гэтых бунтаўнікоў закардонных маім жаўнерам лавіць і страляць памагалі. А року ад нараджэння Сына Божага 1744, напішаш, было ў месце Крычаўскім вялікае свята, бо пакараў князь Радзівіл разбойнікаў з памагатымі, а тых, хто за праўду стаяў, — усіх узнагародзіў. І ніколі вы ў такім шчасці не жылі, бо не бачыў яшчэ свет валадара мудрэйшага і справядлівейшага, ніж Геранім Радзівіл.

А пасля, значыцца, я, Іван Карпач, імя сваё падпісаць мушу, каб і мяне побач з яго княскай мосцю гадоў праз трыста ці праз паўтысячы ўзгадвалі як чалавека да ягонай вяльможнасці набліжанага.

Паслухаў я і кажу:

— Няхай твая мосць выбачае, я ж з табой і сёння на адным полі сраць не сяду, а ты хочаш, каб праз трыста гадоў у цябе ў сябруках хадзіў.

Ён жа як быццам слоў маіх і не чуе. Поўную, значыцца, ён мне волю, як перапішу, дае. Захачу — з усім скарбам у Масковію ад'ехаць магу, адпускае.

— А што я там, — пытаюся, — не бачыў? Як той казаў, на Падоллю пірагі па коллю, а мы прыйшлі ды скулля знайшлі. Тут хоць лусту хлебную чым пры-

саліць маем, а там у людзей і солі няма. Якога ліха мне туды падавацца, калі стуль да нас уцякаюць. Ды там, — кажу, — калі пра Пятрову дачку, што на троне сядзіць, ці пра немчыка, якога яна сабе на замену выпісала, калі пра іх слова не тое вымавіш, язык вырвуць і — у Сібір. А калі молішся не так, як патрыярх Нікан загадаў, дык цябе нават з магілы дастануць і сабакам на пажыву кінуць. Лепей ужо я ў сваю зямлю лягу, хоць і шмат на ёй поскудзі поўзае.

Ды толькі князю мае словы, што сценцы гарох. Няволіць не будзе, адно каб Кузьмовы сшыткі перапісаў, а там, калі ў Масковію не хачу, магу пры яго моцці як у Бога за пазухай жыць.

— Хочаш, — пыгаецца, — кожную ноч новую дзеўку пасылаць буду? — У яго, маўляў, гарэм не горай, як у турэцкага падзішаха. А калі ахвота, і са шляхцянкамі пазабаўляцца можна.

— Хочаш, яе хоць сёння бяры? — І на выляжанку сваю паказвае, а тая зубы прадае, бо, відаць, анічога па-наску не цяміць.

Князь да яе як быццам па-нямецку загаваруў, і яна, сучка юрлівая, да яго цягнецца, не ведае, што ён хвілю таму мне яе аддаць хацеў. Не разумеў я спярша, што яны там гергеталі, аж раптам скрывілася гэтая немачка, нібыта ад благога паветра, і, чую, ужо на лаціне балбоча: маргарыгас антэ поркас. Гэта значыць — перлы перад свіннямі сыпаць. Я, праўду сказаць, кнігу пасля школы ў руках трымаў нячаста, але з тузін розных лацінскіх прамудрасцей, што некалі нам манах Ясафат з базыльянаў на памяць вучыць загадваў, у галаве на ўсё жыццё зачэпіліся. Ну, я глуздамі варухнуў і кажу:

— Не са свінняў мы, а з крычаўскіх гарматнікаў, якім яшчэ сам кароль Сцяпан Батура вольнасці вялікія даў і якія маскоўскіх людзей пушкарскай справе навучалі. І на лаціне мы тваёй бл...й моцці таксама

сказаць сёе-тое агораем. Нон бэнэ про тота лібэртас, — кажу, — вэндьгур аўра.

Не прадавайце, значыцца, волі ні за якое золата.

Яны з князем вачыма лыпаюць, а ў мяне сэрца ад радасці скача, што гэтак усё спрытна атрымалася. Вось табе, княжа, мой адказ. А цяпер загадай назад у астрог весці, пайду да Абрама на пачостку збірацца.

Радзівіл з твару пацямнеў і з пістоляю гуляе. Ну, думаю, калі стрэліць зараз, дык і зусім добра, не трэба будзе пудзілам на палі тырчаць. Не ведала яшчэ мая душа, якія ёй пакуты перажыць наканавана. Так лёгка зрабілася, нібы памерці — гэта як Сож улетку пераплысці.

Вось у тую хвіліну ён і сказаў:

— Слухай, Карпач, а калі загадаю пяць тваіх сяброў-баламутаў памілаваць, тады мы з табой піва зварым?

А потым:

— Бяры яшчэ трох. Няхай якраз палова будзе.

І тут душа мая пахіснулася, а князь, гэта ўбачыўшы, прыро схапіў і прыспешвае: давай яму імёны хутчэй, каго я паслязаўтра з палі ды з шыбеніцы зняць хачу.

— Восем жывых душ, — кажа, — у твае рукі аддаю. На ўсе чатыры бакі пойдзеце. Хочаце — ціха жывіце, хочаце — на Сеч падавайцеся або тут, у старостве, зноў казаччыну заводзьце. Думай, Карпач!

Не ведаў я, што рабіць, і, каб час выгадаць, папрасіў княжага дазволу ў пабрацімцаў сваіх у астрозе спытацца.

— Ты што, гарматнік, — рагоча, — з глузду з'ехаў? Як ты ў іх пытацца будзеш? Хто з вас жыць хоча, а каму гэты свет агоркнуў?

Праўду князь казаў. Але як гэта, думаю, адных уратаваць, а другіх на смерць асудзіць? Я ж не Бог, а чалавек грэшны, ніхто мне такой улады не даваў.

— Як жа я, — пытаюся, — у вочы іхнім сіротам і ўдовам глядзець буду — тых, каго на смерць выраку?

— А навошта, — князь кажа, — ім у вочы глядзець? У маярат, у Белую, забяру. Там у мяне, гарматнік, інфантэрыі шэсць тысяч, ды гусарыя з кавалерыяй, ды адзел гран-мушкецёраў, як у французскага караля. Генералам зраблю або над артылерыяй пастаўлю.

— А сумленне? — пытаюся.

А князь:

— Ды дзе яно? Бачыў ты яго калі-небудзь ці, можа, рукамі мацаў?

У яго, маўляў, лёкай адзін ёсць, дык ён, лёкай гэты, хваліцца любіць, што за сваё сумленне сем козаў купіў.

— А я табе, Карпач, — смяецца, — лепшую цану даю — жыццё. І не адно, а разам з тваім цэля дзевяць жыццяў. — І зноў за пярэ: давай яму ў рэскрыпт імёны.

— Няўжо твая мосць думае, — адказваю, — што з такім цяжарам на душы жыць можна? Ды гэтыя пабрацімцы мае неўратаваныя не тое што ў Белай — на краі свету да мяне кожную ноч прыходзіць будуць.

Задумаўся князь на хвіліну і на немачку сваю прыцыкнуў, якая зноў нешта гергетаць пачала.

— Добра, гарматнік, — гаворыць, — калі ўжо ў цябе душа такая далікатная, можаш не восем, а дзевяць сваіх баламутаў ратаваць. Скеміў? Гэты дзевяты на тваё месца стане, а ты — на ягонае.

Мучыўся я, быццам той падарожны каля баечнага каменя, ад якога сцежкі разыходзяцца. І такая распач узяла, што хоць ваўком вый, хоць крыкам крычы, ды не дакрычышся ні да кога і сам гэтую сцежку выбіраць мусіш. А князь, каб на ім шэрсць курэла, навывёт бачыць, што ў мяне ў душы робіцца. Прабегся па залі і зноў да немачкі сваёй кучаравай на калені, як кот марцовы, ускочыў.

— Падумай, — кажа, — Карпач. Або перапішаш, або ўсіх — на той свет. Тэрцыум нон датур — калі такі ты ў нас вучоны, што і лаціну ведаеш. Ідзі. Ноч табе на роздум.

Вярнуўся я ў камору і ў сваім куце на салому паваліўся, бо выснажаны быў, як пасля самага лютага катавання. Усе вакол сабраліся, і Сымон Варона пытаецца: «Зноў над жарам падвешвалі?» — «Горай», — кажу і замаўчаў, не мог ім нічога сказаць. І яны, пабрацімцы мае, якія мяне першым пасля Вашчылы прызнавалі, таксама маўчалі, усё роўна як ведалі, што мне Радзівіл сказаў, ведалі, што, калі будзе на тое мая воля, магу з кожных двух аднаму жыццё пакінуць. Каторыя нават бліжэй пераселі, нібы нагадвалі, каб часам на іх не забыўся. Абвёў я іх усіх вачыма і чую: сэрца разрываецца.

Розныя сярод пабрацімцаў маіх людзі былі. Двое ці трое заўсёды скрыва на мяне пазіралі, бо не маглі ў розум узяць, чаго я дамагчыся хачу. У кублах, маўляў, сала з каптуром, шасткі ад шынак ды кілбас ломяцца, і ў полі, і ў хляве ўсё родзіць, плодзіць і зводу не ведае. І млын з фолюшам мае, і прывілеі ў іх, у Карпачоў, ад караля, і бурмістрам абраны. Яму што — мала? Іхняя праўда: і млын меў, і ў свіронках мышы ад голаду не здыхалі, і ў склепе грыбоў ды сочыва хапала. Але як такому, што не кожны дзень хлеб меў, давядзеш: не той ва ўсім гэтым смак, калі на сваёй спрадвечнай зямлі ты быццам прымак жывеш, ніякай улады не маючы? Калі нават мову, на якой нашы законы пісанья, у нас забралі, і ў магістратах, і ў судах усё спрэс па-польску. Хіба лёгка галоднаму ўтлумачыць: тое мне трэба, што ў кубле на зіму не засоліш? Нашаму народу Бог гэтую зямлю даў, значыцца, і ўлада нашая тут быць мусіць. Яшчэ калі мяне на свеце не было, дзед мой Зміцер ды бацька Ілля з крычаўскімі мяшчанамі жаўнераў харугвы Рыгора Агінскага, харунжага Вялікага Княства Літоўскага, што ў старостве на пастоі была, стралялі і шчупакоў імі ў Сажы кармілі. Відаць, такой пячаткаю вальналюбнай уся наша радзіна пазначана...

Быў сярод тых шаснаццаці, што разам са мною смерці чакалі, і аднайменнік мой Іван Крывуля. Калі мы прыступам на Крычаўскі замак пайшлі, ён адзін трох грэнадзёраў у рукапашнай паклаў. Але, пэўна, такая ўжо натура ў чалавека паганая, што найперш я не пра смеласць ягоную падумаў, а пра тое, што ён пяць гадоў таму ў мяне трыста золтых пазычыў і дагэтуль не аддаў. Ды хіба ж мог я яго за гэтыя золтыя на смерць асудзіць?

А яшчэ сядзеў у каморы чалавек, што адбіў у мяне калісьці дзяўчыну і сабе за жонку ўзяў. Але ж не магу я чалавека праз тое губіць, што на жонку ягоную грэшным чынам і цяпер паглядаў, асабліва як Домна мая, гаротніца, лёгачнай пошасці не здужала?

Ну і такія там былі, што без дай прычыны не надта мяне ганаравалі, і я іхнюю нялюбасць чуў і сам не дужа да іх гарнуўся. Аднак каб за гэта смерцю караць... Не было б мне тады даравання ні перад Богам, ні перад самім сабою.

Не мог я іх на скон асудзіць, а набралася гэтых пабрацімцаў маіх акурат восем. Дык што ж тады выходзіць: іх ратаваць, а тых, што да сэрца бліжэй, — на шыбеніцу? Васіль Вецер самога ад смерці збавіў, калі пад замкавым валам мяне гусары абкружылі і вязаць пачалі. Сымон Варона — во ўжо вясёлая душа, пэўна, і на шыбеніцы показку раскажа — сусед, у паўстанні ад першага дня. З Андрэем Косткам на адной вуліцы раслі. Ігнат Малунёнак тры месяцы ў асечі хаваў, калі дзяржаўцы Іцкавічы хоць з-пад зямлі мяне дастаць загадалі і душу выняць.

Каго ратаваць, Божа? І схіляўся я ўжо да таго, каб княжую цану прыняць. Няхай, думаў, хоць палова нас ацалее, хоць жменька зярнят будзе на новую вясну сеяць. Паснулі пабрацімцы даўно, а я ўсё лічыў ды рахаваў і так і гэтак. Забыўся і на холад, і на вошай са скачкамі, ні храпу не чую, ні духу цяжкога ад цэбра — быц-

цам не на прэлай саломе пад кажущком кручуся, а на высознай гары стаю і вакол адно морак непрасвяцімы.

І раптам нібы зорка ў гэтым мораку запалілася. Скажу ўсё пабрацімцам! Хачу, маўляў, каб палова з нас дзеля нашай крэўнай справы з астрога выйшла. А каму жыць, каму паміраць — няхай Бог рассудзіць! Хто кароткую саломіну выцягне — бывай, братка, а хто даўгую — на волю пойдзе. І сам разам з усімі канавáцца буду. Ну а тыя, каму жыць выпадзе, зноў людзей падымуць і за ўсё паквітаюцца. І з Радзівілам, і са сваімі здрайцамі.

Не паспеў я думку гэтую дадумаць, як перад вачыма Саўка Маўчун мільгануўся. Вось па кім па першым вярoўка плача! Праўду кажуць: хто ціха ходзіць, той густа месіць. Замясіў Маўчун на нашай крыві сабе пірог, ды хутка падавіцца. Але вось жа дзіва якое: цешыцца мая душа мусіла, што хутка знойдзем мы свайму пабрацімцу былому асінавы сук, аж не — успомніў пра Саўку, і адразу нейкі кіпцюрык сэрца шкрабануў, а па радасці расколінка прабегла. Аднак не зважаў я на гэта, а ўсё думаў, як мы зноў мяшчан і валашчан на князя падымем, і пэўны чамусьці быў, што сам даўгую саломіну выцягну.

Так няўзнак і заснуў, і сасніўся мне сон, нібыта косім мы з Маўчуном у нас на Лашнеўскім поплаве, а якой парою — не зразумець: ці то вечар позні, але нешта ноч не надыходзіць, ці то світанак, ды ніяк сонца не падымецца. Косім мы ў гэтым дзіўным сутонні, Саўка паперадзе касой махае, а я з сілы выбіваюся і ўсё адно дастаць яго не магу. А ён яшчэ касу мянціць спыніцца і смяецца. Праўда, не здзекліва, а быццам лагодна, як свайму. Дайшоў Саўка ўжо да краю поплаву і новы пракос мне насустрач пачаў. Параўняліся мы, вынялі з-за халяваў мянташкі, пачалі косы гасцрыць. І тады ён да мяне: «Давай, — кажа, — косамі мяняцца». — «Давай», — адказваю, а сам радуюся: ну,

цяпер ад яго не адстану. Памяняліся, і сапраўды стаў я сажань за сажнем даганяць. Прыстоіў касу падмянташыць, ацёр яе травой і бачу: каса Саўкава ў крыві. Ну, думаю, качанё падлезла ці іншы які птах трапіўся. Яшчэ раз выцер — усё адно кроў на касе. Я зноў выціраць, а кроў з самога жалеза кроплямі выступае. Такі мяне страх апанаваў, што рукі здранцвелі і няма змогі гэтую страшную касу ў кустоўе закінуць. Зірнуў я на Саўку, а ён ужо не ў кашулі косіць, а ў чырвоным кунтушы і з шабляю на баку. І тады толькі ўспомніў я там, у сне, хто такі гэты Саўка. Хачу ягоную касу крываваю ад рук адарваць, а яна — быццам прырасла.

Тут пад сваім кажушком і прахапіўся. Сон зляцеў, і такая туга навалілася, што радасці ды палёгкі, з якімі засынаў, ні каліва нават на самым донцы не засталася. Думаў я пра гэты дзівосны сон — і чым болей думаў, тым болей разумеў, што нездарма да мяне Саўка Маўчун прыходзіў, нездарма.

Быў гэты Саўка халоп шляхціча Галынскага і, як паўстанне пачалося, падняў свайго пана на сахор проста пасярод двара, а потым да нас падаўся. Ваяваў смела ды яшчэ з дубу гарматы рабіў: хоць яны адно раз стрэліць маглі, але службу нам саслужылі добрую. Каб гэтакіх гарматаў паболей, можа, і ўзялі б мы Крычаўскі замак. А так палкоўнік Пястжэцкі пад замкам паўтысячы нашых людзей паклаў, а блізу сотні ў палон забраў і на смерць засудзіў: палову павесіць, а другую — на палю. А сталася, што акурат тымі днямі крычаўскі містр* вепрука біў ды руку пашкодзіў. Палкоўнік і абвясціў, што, калі хто з бунтаўшчыкоў містра заменіць, таму ён жыццё пакіне. Як абвясціў, так Саўка і вызваўся. Без малога сотню палонных з душой разлучыў і так палкоўніку Пястжэцкаму спадабаўся, што загадаў той старому містру сорок бізуноў даць і з пасады далоў, а містрам Саўку паставіў.

* Кат.

А распавёў гэта клікун* магістрацкі, што прыбег з Крычава да нас пад Царковішчы. Прынёс клікун з сабою ратушную кнігу з усімі мескімі выдаткамі, і прачыталі мы ў той кнізе, што купіў магістрат новаму містру сукна чырвонага сем локцяў і чвэрць на кунтуш і палатна на жупан і на порткі дзесяць локцяў, а яшчэ шапку каралеўскую з баранком, боты і пасвішнёвы, і за ўсё разам з шабляю заплочана 50 залатых і 20 асьмакоў. Кузьма па Вашчылавым наказе ўсё гэта таксама ў свой сшытак спісаў.

Думаў я неадчэпна пра Саўку і разгадаць спрабаваў, чаму ён у сне смяяўся гэтак лагодна і касу мне аддаў. І раптам пачуліся мне зноў князевы абяцанкі, і не проста пачуліся, а адмыслова неяк — быццам скрозь смех Саўкаў. І тады нібыта ўпала з маіх вачэй заслона, і скалануўся я, бо адкрылася мне сапраўдная княжая цана, і зразумеў, што калі прыму яе, — не Саўку, а мяне першага на асінавым суку вешаць трэба.

Не мог я ўжо болей у тую ноч заснуць — ляжаў, і ўсё жыццё маё перад вачыма праходзіла.

Вось першую супліку ў Нясвіж нясу. Тады не разумеў яшчэ, што Радзівілаў з дзяржаўцамі адзін чорт маляваў, думаў: заступяцца, абароняць. Хутка тую праўду раскусіў, ды ўсё адно вазіў ад староства суплікі, каб князь хоць трохі дзяржаўцам хвост прышчаміў, бо яны ягоную авечку ўжо не толькі стрыглі так, што скуру кавалак адхапіць маглі, але жыўцом рэзаць пачыналі. А пры братах Іцкавічах зусім няўсцерп зрабілася.

Усплыло на памяць, як першы раз да іх у рукі трапіў. Ляжу на козлах у катойні, а абапал яны, Гдальса Шмуйлам, у лапсердаках стаяць і вірламі бліскаюць. «Гэта табе, робак, за супліку, што ў Мір вазіў! А гэта — што да князя ў Гародню чэрці цябе насілі! А гэта — што з Крычава з'ехаў і сярод быдла мужыц-

* Вартаўнік.

кага атайбаваўся, каб бунты супроць нас заводзіць!
А гэта табе, Карпач, за атаманства тваё!»

Гдаль:

— Выбілі мы з вас мільён золтых і яшчэ столькі выб'ем.

А Шмуйла:

— А з цябе, гой, душу дастанем.

Гдаль:

— Супакойся, Карпач, а то жонка ў цябе маладая ды прыгожая, дзеткі ў цябе малыя...

А Шмуйла:

— Супакойся, гой, а то, бывае, з'ядуць дзеткі не тое ці ў рэчку купацца пабягуць і з каменя ў вір аступяцца...

Я, зубы сцяўшы, каб не стагнаць, бізуны лічу: дзевяноста, сто, сто дваццаць...

А Гдаль:

— Камісараў княскіх табе захацелася! Ды мы за тысячу талераў любога камісара разам з вантробамі купім!

І куплялі. А то, бывала, заміж княскіх сваіх, падстаўных камісараў пасылалі, як таго Шьманскага, што дзвесце тысяч квіткаў за сплочаны чынш сабраў і — як у ваду, а Іцкавічы давай зноў гэты чынш спаганяць. Ну, а трапіцца сярод княскіх камісараў чалавек, у якога сумленне яшчэ не выпетрала, дык такую варту дзяржаўцы паставяць: не тое чалавек — кот не праточыцца. Аднак я любую варту прайсці мог. Добра аднойчы з Іцкавічаў пасмяўся, калі разбілі яны дзеля такога камісара піўную бочку, а стуль не піва ў кухлі палілося, а я з суплікаю вылез. Але адпомсцілі яны мне так, што самаму лютаму ворагу не пажадаеш.

Доўга я ў тую астрожную ноч пад бярэзінай стаяў, на якой Кацярынка на сваёй касе вісела. Пайшла з малым Тамашом у суніцы, а назад я сваю дачушку, пасіненую ўжо, на руках прынёс. Тамашок тады ад Гда-

левых людзей у моху пад вываратнем уратаваўся, ды з таго дня яму, сыну майму адзінаму, мову заняло...

Усе мае сорок гадоў у памяці прайшлі, да тых дзён, як падняліся і вёскі, і буды, і гуты, і ардашні, як усё староства за косы, за цапы ды за рушніцы схапілася, бо не пасеялі людзі ўвосень азіміну — не мелі, чым сеяць, — а ўвесну пракацілася пагудка, што зноў князь Геранім дзяржанне Іцкавічам дакляруе, а значыцца, аддае нас на страшныя здзекі і пагібель. А што з тае пары прычынілася — у Кузьмы ў ягонай гісторыі было, якую князь Геранім на свой капыл перапісаць хоча.

Відаць, і яго мосці ў тую ноч мулка спалася, бо толькі саган з ранішняю поліўкаю нам у камору прыцягнулі, так следам і паручнік усунуўся.

Князь у тым самым чугаі з паўлінавымі пёрамі мяне сустрэў, адно на свой плех сызвалоснік нацубіў, як немцы носяць, і выляжанка пры ім новая — худая ды чарнявая. Як мяне ўбачыў, адпіхнуў яе і — да пахолка: хутчэй ягонаму дарагому госцю віна найлепшага і дзічыны. Не паспеў я рот раскрыць, а пахолак ужо смажанага цецэрука на тацы валачэ і гусак з віном. А я і ўчора не вячэраў, і сённа астрожнай поліўкі пасёрбаць не паспеў. Ну, думаю, княжа, няхай твая душа, а маё чэрава пацешацца. Прыбраў я гэтага цецэрука за малінку, віном запіў і за сняданак дзякую. А яго мосць усміхаецца і да мяне паперу і каламар залаты з атрамантам падсоўвае.

— Ну, — кажа, — гарматнік, будзем з табой нашу гісторыю дзеля нашчадкаў пісаць.

Некалі, значыцца, яе прачытаюць і ў Крычаве перад ратушай помнік яму каменны ці з мосенжу паставяць, як у іншых краінах даўно робіцца. І твар у яго такі, нібы ён ужо на гэты помнік дзівіцца.

Тут я яму дулю пад нос і закруціў.

— Вось табе, — кажу, — твая мосць, гісторыя.

І з другога боку дулю:

— А вось табе помнік.

Князь спярша на мяне вырачыўся і маўчыць, быццам у яго язык завязаўся. А потым:

— Ты што, певень галагуцкі, блёкату наеўся?! Пішы, а то заўтра на пάλю палезеш! — І пістолю сваю з-за пояса рве.

А я:

— Няхай твая мосць страляе. Сытаму ды хмельнаму паміраць — чыстая радасць.

Тады ён губу закусіў і пістолю назад заторкнуў.

— Пішы, — кажа. — Усіх выпушчу. Усіх шаснаццаць, каб твая душа далікатная не мучылася. Толькі болей да маіх рук не трапляйцеся! Пішы: року ад нараджэння Сына Божага 1744... Усе на волю пойдзеце!

— Ды не, — адказваю, — не на таго твая мосць нарвалася. Калі я гэтую гісторыю перапішу, містр твой Саўка Маўчун супроць мяне анёлкам будзе. Ён жа толькі жыццё ў жывых адбірае, а ты хочаш, каб я ва ўсіх сваіх пабрацімцаў — і ў жывых, і ў мёртвых — гонар адабраў! Ды мяне пасля гэтага сама зямля не прыме. У нас жа не засталася ўжо нічога, апрача гонару. Апрача таго, што памятаем яшчэ, што не бязродныя і ўбогія, што і пад Грунвальдам, і пад Воршаю ворагаў білі. Не, — кажу, — княжа, д'яблаву меціну ты на мяне не паставіш. Памру заўтра з пабрацімцамі маімі, каб памяталі пра нас дзеці нашыя і дзецям сваіх дзяцей гэтую памяць перадалі. Дасць Бог, і Кузьмову гісторыю яны некалі знойдуць, і ўсю праўду пра паўстанне і пра тых здзекі, што ты, адлюдак, чыніў, прачытаюць.

Ён Кузьмовы сшыткі са шкапіка выхапіў і — у камін.

— Вось там іх дзеці тваіх дзяцей знойдуць!

І сывалоснік свой з плеху сарваў ды таксама — у агонь.

— Запомні, — крычыць, — праведнік! Пакуль наша на гэтай зямлі ўлада, па нашым загадзе і гісторыю

вам пісаць будуць. Захочам — чорную ноч ясным днём абвесцім, захочам — ворагаў вашых вашымі ж дабрадзеямі зробім. І вы, рабакі, ужо праз паўсотню гадоў адно тое помніць будзеце, што нам выгадна. Яшчэ кáтам сваім помнікі паставіце. Ты пісаць не хочаш — іншы знойдзецца. Ды ў мяне пад рукою тысяча такіх, што за адно маё слова ласкавае матку вядзьмаркай, а бацьку антыхрыстам назавуць.

— Во яны, — адказваю, — няхай табе тваю гісторыю і пішуць.

А ён:

— Э, не, гарматнік, занадта ўсё проста будзе...

А потым як бы спахапіўся:

— Напішуць. І дзеля нашчадкаў, і дзеля тых, што цяпер жывуць, сёе-тое напісаць могуць. Такое, што і смерцю не адмыешся, усё адно з д'яблавым таўром на той свет пойдзеш.

— Крыві, — кажу, — людзі болей, чымся атраманту, вераць.

А ён:

— Э, не, Карпач. Людзі пісанаму слову верыць прывыклі. Загадаю вось напісаць, што гэта ты за тысячу золотых маіх жаўнераў пад Царковішчы патайна прывёў... Ты прывёў, а я, паводле старога звычаю, здраду прыняў, а здрадніка — на пáлю... Вось тады і пагледзімо, крыві ці атраманту павераць.

— Не баюся, — адказваю, — бо перад Богам і перад народамі душа чыстая застанецца.

А князь:

— Бог, Карпач, высока, а народ... Народу насраць на цябе! Ты што, накарміў яго, народ гэты, ці гарэлкаю напаіў, каб усе ўпокат ляжалі? Адно што заўтра людзей пацешыш, як над месцам закукарэкаеш. А каб даўжэй кукарэкаў, загадаю цябе не ў споднім на пáлю садзіць, а ў кажуху ды ў валёнках. Любуйся на народ, і народ няхай на цябе любуецца. А я прыйду ў рай цябе праводзіць. Глядзі толькі, не ўзнясіся зарана.

На гэтым гамонка і скончылася.

Думаў, з лёгкім сэрцам у астрог вяртацца буду, ажно на душы — хоць грушы сушы.

І не паспелі жаўнеры мяне назад прывесці, а паручнік наш крываносы па Сымона Варону прыбег. Той нам показку распавядаў, як пана квасам частавалі. Выпіў, значыцца, пан глячок і пыгаецца, ці многа яшчэ такой смакаты... Тут Сымона і забралі.

Прыйшоў ён назад вясёлы, сеў на сваё месца і, быццам нічога ніякага, адтуль, дзе спыніўся, далей показку вядзе: «А Міхаська да пана: авой, паночку, многа. Учора ў квас пацук уваліўся, дык, як мама даставаць лазіла, ёй яшчэ па пуп было».

Паручнік, у дзвярах стоячы, таксама даслухаў і Васіля Ветра да князя павёў, нібыта за тое, што Васіль гучней ад усіх рагатаў. Але я ўжо здагадаўся, што тут да чаго. І Варона, і Вецер некалі са мной разам у брацкай базыльянскай школе вучыліся. Выходзіць, цяпер і за іх Радзівіл узяўся. Я сам у Вароны пыгацца нічога не стаў, а хто запытаўся, тым ён толькі рукою махнуў: снедаць, значыцца, князю сумна было, ну а ён, Сымон, з тузін показак яму распавёў, ды такіх, што яго мосць ажно падавілася.

Сказаў — і бліжэй да каганца ў косці гуляць сеў: болей, маўляў, і гаманіць няма пра што.

Ветра даўжэй не было, і не сам назад прыйшоў, а жаўнеры на руках прынеслі і, як мех, у кут кінулі. Збіты Васіль быў на горкі яблык, але сэрца маё ўзрадалася, бо зразумеў я, што гэтым разам яго мосць адно аблізнулася.

Трэцяга, пад самую ноч, Андрэя Костку ўзялі. Паміж нас яшчэ трое пісьменных былі, ды пасля Косткі нікога ўжо не чапалі. Затое пачостку нам ад князя Гераніма далі, каб ён сам гэтак кожны дзень частаваўся. Прынеслі два гайдукі рэшаты з булкамі і рагочуць:

— Во вам, баламутам, яго княская мосць булак са-

лодкіх з разынкамі пасылае, каб у апошнюю ноч спалася лепей!

Узялі мы па булцы, адкусілі і жуём. А булкі і праўда смачныя — і салодкія, і цёплыя. Ямо, і тут нехта са святлейшага кута гукае:

— Хлопцы, а хлопцы, а разынкі княжыя з вусамі!

Прыгледзеўся я — і праўда: замест разынак прусакі ў булцы. Шалее, мусіць, князь Геранім, што не выходзіць па-ягонаму.

Так наша апошняя ноч і надышла. Доўга мае пабрацімцы не засыналі, кожны з боку на бок круціўся і пра сваё думаў. Звечара яшчэ Сымон Варона ніяк угамавання не мог, пакуль не закрычалі на яго: «Абрыдзеў ты, Сымон, з гэтымі паказкамі! Ты на свеце адзін душою свой век звекаваў, табе ні чорта здумаць, а нам жонак з дзеткамі ўзгадаць трэба ды перад смерцю за іх памаліцца».

Мне таксама Домна мая, нябожчыца, успомнілася ды Кацярынка, Гдалевымі людзьмі замучаная, і падумалася, што калі праўду ў царкве пра той свет кажуць, дык, можа, заўтра я з імі і пабачуся. Як той казаў, няма ліха без дабра. А потым — ажно слёзы накруціліся — пра сына, пра Тамаша, падумаў, які пасля таго страху ў лесе ўжо пяць гадоў адно мыкае, а слова вымавіць не можа. Як ён нячком жыць будзе?

І зноў думкі да Сымона Вароны і да Андрэя Косткі павярнулі. Калі Андрэя да князя вадзілі, значыцца, і Варона і Вецер згоды сваёй не далі. Ды і Костка даць не мог, не з такіх ён. Пад Царковішчамі двух родных Андрэевых братоў княскія казакі ў яго на вачах дзідамі закалолі, і за кожнага ён перад палонам паквітацца паспеў. Не, не з такіх.

Да таго ж дайшла да астрога чутка, што гусары ягоную жонку на гвалт узялі і ўпяцёх цешыліся.

Але ўсё роўна нейкі цень на маёй душы ляжаў, бо калі чалавек не на полі, не навідавоку ва ўсіх, а адзін

на адзін з тым ворагам, што ў ім самім сядзіць, застаецца, тады стакроць чалавеку цяжэй. Не стрываў я, гукнуў шэптам Андрэя. Не азваўся ён, ды гэтак ціха ў тым кутку зрабілася, што зразумеў я: не спіць, а гаварыць не хоча. Затое Варона голас падаў, хоць здавалася: гэты ўжо трэція сны бачыць.

— Што, — пыгаюся, — Сымон? Не спіцца?

— Ды не, — адказвае. — Спіцца. Гэта я з табой адтуль, са сну, гаманю. Хочаш, магу і паказку табе адтуль збаяць?

— Не трэба, — кажу, — спі далей.

Васіль Вецер, чую, стагнаў, стагнаў ды і захроп, а гэтыя двое, як і я, без сну ляжаць. Можа, і ім тую самую цану Радзівіл прызначыў і ноч на роздум пакінуў? Можа, і яны цяпер мучацца: каго ратаваць? — а пра тое, чым за гэтыя жыцці ўратаваныя заплаціць трэба, не думаюць?

Зноў я Андрэя паклікаў, і зноў ён перамаўчаў. Тады да Вароны зашаптаў, але і той гэтым разам не азваўся. І разважыў я так, што ўсё адно здрайцу словам не запыніш, а моцнай душы праўда сама адкрыцца мусіць, і памаліўся, каб даў Бог іхнім душам моцы. Аднак самому, чую, гэтае моцы не стае, бо заварушылася ў душы падумка: а ці захочуць мяне, Карпача, сябрукі мае ўратаваць, калі на тое іхняя воля будзе? Абагнаўся я ад такой падумкі ганебнай, а тут новая ў голаў лезе: а як захочуць? Няўжо жыццё, чужой здрадаю купленае, прыму? Ну а калі ўсё ж дзверы адчыняць ды скажуць: ідзі на чатыры бакі — тады што рабіць?..

Адно пад раніцу мяне сон адужаў, і прыснілася, што мы з Сымонам і з Андрэем у Сажы цяляшом купаемся і, як некалі, ракаў на плытководдзі ловім. І чуем: кліча нас нехта. Глядзім, а гэта князь Геранім у чоўне плыве і тую немачку кучаравую на каленях трымае. «Гэй, вы, — крычыць, — баламуты! Усіх на волю адпускаяю!» Закрычалі і мы штосьці, але што —

не паспеў я пачуць, бо загрымелі астрожныя дзверы, і ўжо стаяў на парозе паручнік з паходняй, а за ім жаўнеры тоўпіліся.

Пачалі мы да смерці рыхтавацца, ажно паручнік аднаму Андрэю Костку збірацца загадаў. Зірнуў я Андрэю ў вочы, і Сымон Варона на яго пільна паглядзеў, і Васіль Вецер на саломе прыўзняўся. Пабрацімец жа наш вачэй не адвёў і ўсім нам на ростань усміхнуўся гэтак лёгенька.

А потым доўга мы не чакалі. Андрэя назад не вялі, ды замест яго сам палкоўнік Пястжэцкі, боўдзіла вусаты, з хеўраю сваёй у камору заявіўся, і новы крычаўскі містр, былы наш сябрук Саўка Маўчун, за іхнімі спінамі аціраўся, акурат такі, як ва ўчарашнюю ноч мне прымроіўся — у кунтушы чырвоным, у шапцы з баранком і з шабляю на баку. Палкоўнік указ княжы чытаць стаў, і паводле гэтага ўказу я, Сымон Варона, Васіль Вецер і Ігнат Малунёнак, што калісьці мяне ў асеці хаваў, а таксама яшчэ чацвёрка нашых мусілі сёння памерці, а астатнім васьмярым і самому Костку загадваў Радзівіл чакаць і на ягоную літасць спадзявацца.

Мы з Варонам пераглянуліся і ўсё дарэшты зразумелі. У першую хвілю я ўсцешыўся нават, што памерці наканавана, а не дзячыць за жыццё Косткавай здрадзе. Але адразу сэрца сціснулася: а як жа пабрацімцы мае, тыя, якіх Радзівіл на волю адпусціць? Так і не ўведаюць, якой цаною за іхняе жыццё заплачана? А палкоўнік ужо рукою махнуў, каб мы васьмёра выходзілі.

І тады я кашулю на грудзях ірвануў і да тых, што княскай міласці чакаць заставаліся, закрычаў:

— Браты мае! Слова вам перад смерцю мовіць хачу! Прадаў нас Костка! І вас, і нас, што на смерць зараз пойдзем, і тых, што пад замкам ды пад Царковішчамі палеглі, і тых, каму Саўка Маўчун галовы сцяў,

і тых, што па лясх і за кардонам уратаваліся! Усіх прадаў! Ведаеце вы, што па Вашчылавым загадзе Кузьма, Стэсеў сын, усё пра паўстанне запісваў, каб праўда пра нас да ўнукаў і праўнукаў дайшла. Дык ведайце, што князь гэтую праўду спаліў, а Костка яе пановаму перапісаць згадзіўся! Ведайце, што ён Радзівіла родным бацькам нашым і абаронцам назаве і правы ягонья на нашу спрадвечную зямлю пацвердзіць! За гэта князь вас на волю і адпускае!

Палкоўнік ачомаўся і да мяне:

— Маўчаць, ваўчынае мяса!

І да жаўнераў:

— Вязаць яго!

— Браты мае! — крычу. — Гонар у нас адбіраюць.

Апошняе...

Скруцілі мяне і ў рот саломы напхалі. А Навум Буян, з тых васьмярых, якім чакаць загадана было, і пытаецца, нібыта я яму адказаць магу:

— А можа, брэшаш ты, Карпач? Хочаш, каб весялей паміраць было? Каб усім кагалам на той свет пайшлі?

Мыкаю я, а палкоўнік і хеўра ягоная бакі рогатам ірвуць. Аж раптам Сымон Варона кажух скінуў і закрычаў, што святую праўду я кажу. Яго, Варону, князь таксама спакушаў.

— Памрэм, браты, разам, — у грудзі сябе ўдарыў, — а гонару не прадамо!

І Сымону саломай рот заторкнулі, а Навум:

— Бач ты, раскрычаліся!..

Але ўжо з сумневам гэтак прамовіў.

Тут Васіль Вецер кашулю на сабе задраў і спінаю да нас павярнуўся.

— Глядзіце, браты! — А спіна ў яго спаласаваная, ажно глядзець страшна. — Глядзіце! Гэта за тое, што сказаў князю: хоць у сраку цалуй, а хлусню па тваім указе пісаць не буду. Праўду Карпач кажа! Памрэм

усе, а гонару не прадамо! Няхай кроў наша Косткаву хлусню пераважыць!

Накінуліся на Васіля жаўнеры і тварам да падлогі прыціснулі.

— Выводзьце! — палкоўнік камандуе.

І ў гэтую хвілю Навум:

— Браты, — крычыць, — веру я Карпачу! Прадаў нас Костка! Не хачу з д'яблавай пячаткаю жыць!

І ўслед за ім яшчэ пабрацімцы мае з тых Косткавых рагаванцаў закрычалі, што разам з намі на смерць пойдучь. Пэўна ж, паміраць, калі воля бліснула, ніхто не хацеў, але цяпер і іхнія душы акрыялі. Палкоўніка такое дзіва ўзяло, што вус сабе на палец накруціў, а што далей чыніць — не ведае. Паслаў паручніка да князя. Крываносы ўмомант і назад.

— Ну, ваўчынае мяса, — нагой палкоўнік тупнуў, — няхай па-вашаму будзе. Усім у пекла захацелася — лезьце!

Сымон, Ветра за плечы абняўшы, каб той ісці мог, першы да дзвярэй пайшоў.

— Дазволь, пане палкоўнік, — каля Пястжэцкага прыстоіў, — паказку табе на адвітанне расказаць.

— Ну што там у цябе, ваўчынае мяса, за показка?

— А такая, няхай пан выбачае, показка, што спаў адзін чалавек тры дні і тры ночы, пакуль яго швагра не ўстурыў. Ну, кажа, і паспаў ты, братка! А ён яму: от галава! Ці ж той свет пад бокам? А хіба ж ты на тым свеце быў? Анягож! І ў раі быў, і па пекле пахадзіў. А што ж там у пекле? А не бойся, швагра, нашых там нікога не бачыў.

Сымон замаўчаў, а Пястжэцкі не вытрымаў ды пятаецца:

— Ну і каго ён там, ваўчынае мяса, бачыў?

А Сымон:

— Няхай пан палкоўнік выбачае, адных чыста палкоўнікаў! Паўнюткае пекла!

...Была гэта апошняя Сымонава показка, бо адкацілася на пляцы перад ратушай галава ягоная на снег, а ўслед за ёю і Ігната Малунёнка галава, і Івана Крывулі, што некалі ў мяне грошы пазычыў і аддаць не паспеў. І ў кожнага Саўка Маўчун перад тым, як сякеру з-за пляча апусціць ці пятлю зашмаргнуць на шыі, даравання прасіў. Усе адварочваліся, адзін Сымон у вочы яму глянуў.

— Дарую, калі следам за намі Костку на той свет адправіш!

Махнуў Саўка астатні раз сякерай, а тады нас да п'ялюў павялі...

Гэй, Васіль Вецер! Гэй, Стэсь Бочка! Гэй, Навум Буян! Адляцелі і ад іх душы, люты мароз хутчэй за п'ялю забіваў. Усе мае пабрацімцы адышлі, адзін я шчэ за жышце чапляўся, бо спраўдзіў князь абяцанне — пасадзілі мяне на п'ялю, каб мучыўся даўжэй, у кажуху ды ў валёнках. Але і мне мала заставалася, мароз пад апранаху лез, і ад холаду боль гэты нясцерпны, што мае вантробы рваў і вочы раз-пораз цемраю асланяў, ужо адпускаў пакрысе, толькі думка не адпускала: ці пераважыць кроў наша Косткаву хлусню? Ці не забудуцца ўнукі, якія мы пакуты за волю прымалі?

А Саўку Маўчуну і гіцлям ягоным усё спачыну не было. З людзьмі ўправіліся — узяліся звон з Параскевы Пятніцы смерцю караць за тое, што званіў, калі мы на замак прыступам ішлі. Язык звону вырвалі, шчокі алебардамі пасеклі і да палонкі пацягнулі, каб давеку безгалосы на дне ляжаў.

Тым часам людзі па хатах грэцца разышліся. А за імі і казакі, што вакол нас, дзіды скрыжаваўшы, стаялі, у карчму пацягнуліся. Цяпер, хто прыпазніўся, зусім блізка да п'ялю падысці мог. І падыходзілі, і кожнаму казаў я: глядзі!

Глядзі, баба з рэштатам кньюшоў! Глядзі, хлопча! І ты, чалавек лёзны ў лапленым кабяняку, таксама глядзі!

Не кожны дзень крычаўскіх бурмістраў на пάλю саджаюць! Глядзіце ўсе! Смейцеся, плачце, ды не забывайце! Глядзі і ты, грубая! Потым сыну раскажаш, як мы памерлі. Можа, і ён захоча некалі гаспадаром на сваёй зямлі быць. А не сын, дык унук. Глядзі, запамінай!

І думаў я скрозь боль свой, што такі, пэўна, на гэтай зямлі няпісаны закон: каб людзі не забыліся, што яны ўсё ж людзі, а не рабакі, мусіць нехта ісці на вогнішча, на вісельню, на пάλю. І калі тыя, за каго ён смерць прымае, глядзяць на ягоныя пакуты з радасцю, як глядзелі калісьці на Хрыста на Галгофе, усё роўна нельга іх ненавідзець, а трэба верыць, што не за быдла паміраеш, а за людзей. Усё роўна трэба любіць іх — хаця б за тое, што прадоўжаць род чалавечы, і праз дваццаць ці праз сто гадоў будзе на гэтым месцы паміраць перад натоўпам яшчэ нехта.

І тады, калі ўжо болю нізвання не чуў, калі толькі холад застаўся, убачыў я, што ідзе да мяне князь Геранім у гарнастаевым футры, а за ім палкоўнік Пястжэцкі з астатнім почтам. Пад самую пάλю толькі Радзівіл з палкоўнікам падышлі. Палкоўнік вус на палец накруціў і маўчыць, а князь рагоча:

— Ну што, Карпач, не ўзнёсся яшчэ? Відаць, і на небе дурні не трэба. Ты вось варон палохаеш, а твой сябрук вашу гісторыю перапісвае. Цешыцца, што сябе і яшчэ восем душ ад смерці збавіў. Што глядзіш? Няхай піша. Напіша, тады мы яго сюды і прывядзём. А подпіс твой паставіць. Чуеш, гарматнік? Твой!

Хацеў адказаць яму, што звон крычаўскі ў рацэ ўтапіць можна, а памяць людскую не ўтопіш. Не патоне яна, пакуль хоць адна жывая душа на нашай зямлі волі хоча. Хацеў адказаць так, ды не здолеў, бо мароз ужо ў мяне мову адабраў.

А Радзівіл, нібыта думкі мае прачытаўшы, уніз, на бераг, зірнуў, дзе Саўка Маўчун каля звона завіхаўся, і кажа:

— Глядзі, Карпач! Вашымі ж рукамі ў вас і жыццё, і гонар адбіраем. Было так і будзе давеку!

Павярнуўся і пайшоў. І такая мяне роспач узяла, што пачаў я смерць клікаць, хоць яна і без таго зусім блізка стаяла.

Ужо не мог я нават рукой варухнуць, ужо ад холаду думкі адна за адной заміралі, і ўвесь я быццам у лядовую брылу ўмёрз.

Апошняя думка ў гэтым лёдзе кволілася — пра сына. Чаму Тамаш, нямка мой родны, развітацца не прыйшоў? Няўжо знелюбіў бацьку? Няўжо пракляў за Кацярынку і за безгалосасць сваю? Няўжо на тым усе нашыя пакуты і скончацца, што нас — на п'ялю ды на шыбеніцу, а дзяцей нашых нямымі зробяць і ненавідзець нас навучаць?

Пачула смерць, што клічу яе, і прыйшла. І ў астатнюю хвіліну — не ведаю, што гэта было: ява ці мроя — убачыў я ўнізе свайго Тамаша. «Сыноч! — закрычаў яму. — Сыноч!» Але не было ўжо ў мяне мовы, адно вусны ледзь-ледзь варухнуліся. І ў яго, у сына, бачу, таксама вусны варушацца, ён, нямка мой, таксама крычыць нешта, а я пачуць не магу.

І тады абняў Тамаш п'ялю, на якой я канаў, упаў на калені і закалаціўся ў сваім бязгучным крыку. І тады лёд, што душыў мяне, а можа, не лёд, а сам купал нябесны раскалоўся, і пачуў я:

— Та-тка-а!!!

Каханак яе вялікасці

Вадзіму Лабковічу

Першы раз гэта здарылася вось тут, на мядзведжай шкуры, якая зараз лашчыць яе босыя ногі. Згадка адгукаецца прыемным скразнячком паміж выпушчаных на волю грудзей і салодкім паколваннем у зацвярдзелых смочках.

Мядзведзь быў велізарны: амаль чорная, з бурымі падпалінамі шкура займае ўсю прастору ад алькова да вакна, за якім — толькі высокая пасля апошніх залеваў Дзвіна. Учора рака ўзбунтавалася, за нейкую гадзіну ўзарвала вышэй Полацка наведзены дзеля яе, імператрыцы, мост, і генерал-губернатар распарадзіўся знайсці надзейную шлюпку.

Яна бярэ з талеркі чырванабокі яблык, які, колькі сябе памятае, нязменна з'ядае перад сном, і згаладала ўпіваецца ў яго зубамі. Толькі пятая гадзіна, але імператрыца ведае: ужо не засне, бо цела перапоўненае не стомаю, а пенлівай, як шампанскае, лёгкасцю, што хутка вяртае вастрывню і свежасць успрымання. Ужо даўно развіднела, аднак яна чамусьці не спяшаецца тушыць амаль празрыстыя агеньчыкі свечак, быццам іх жывая прысутнасць тут, у спальні, яшчэ дзеля нечага патрэбная.

Імператрыца спрабуе акрэсліць свой унутраны краявід. Ён сугучны заваконнаму: тая ж ціхая раніца і бяссонная, там-сям яшчэ захінутая пасмамі туману плынь успамінаў пра зусім блізкае і пра задаўненае, але раптам вернутае прыхамаццю памяці.

Ёй падабаецца думка, што прэлюдыяй гэтае ночы сталася навальніца, якая шалела над горадам у першы полацкі вечар.

Наогул, усе баўленья тут дні зліліся для яе ў адзін — доўгі дзень, што папярэднічаў сённяяшній шчаслівай ночы, якая дазвання сцэрла вобразы і адчуванні астатніх полацкіх начэй. Імператрыцы не належыць так думаць, але зараз яна думае менавіта так.

Хіба гэта не ўчора яна ўязджала ў горад пад мелодыі аркестра, што граў на ўзвезденай у яе гонар трыумфальнай браме, і пад салют з расстаўленых на гарадскіх валах гарматаў? Яна ехала праз шчодрую цеплыню травеньскага вечара, праз залітыя белай, ружовай і жаўтлявай квеценню сады, праз шматгалоссе званаў і натоўпы яе падданных, якім кланялася са сваёй пазлачнай карэты з адчыненымі вокнамі. Наперадзе на раскошна прыбраных конях гарцавала найбольш знакамітая полацкая шляхта, за ёю — паштмайстар з паштальёнамі і пікінёры пры поўным парадзе. За брамаю абাপал вуліцы стаялі ў святочных строях рамесніцкія цэхі са сцягамі і барабанамі, а на пляцы перад прысутнымі месцамі чакала чынавенства ў белых камзолах і чырвоных з белымі гузікамі каптанах з палевым падбоем...

Падзеі трох прысвечаных Полацку дзён яе падарожжа ўзнікалі перад вачыма, нібы стракатыя каляровыя малюнкi з дзіцячай кніжкі пра іншыя краіны і народы, якую яна чытала тады, калі яшчэ гаварыла і сніла сны па-нямецку.

Сабор святога Стэфана, дзе айцы-езуіты падрыхтавалі ёй пышна аздоблены трон... Седзячы на ім, яна ўпершыню ў жыцці слухала каталіцкае набажэнства і назірала ўрачыстую працэсію са спевамі *Te Deum*, пасля чаго граф Чарнышоў адрэкамендаваў ёй ордэнскіх навіцьяў*...

Увечары быў маскарад, і ўвесь горад — рынак, вуліцы, манастыры — ззяў ілюмінацыяй. Перад езуіцкім саборам — чатыры залітыя залатым святлом драўля-

* Навіцый — новапрыняты ў манаскі ордэн.

ныя піраміды, роўныя вышынёю самому храму, а пад яе вокнамі — пятая піраміда з агністым надпісам «Страх ворагаў, апірышча сяброў, любоў падданных»...

І зноў у калейдаскоп уражанняў урываецца ноч.

Ён быў не надта шчодры на кампліменты; пасля традыцыйных галантных формулаў ягоны позірк спыніўся на шкуры каля алькова, і ён нечакана, быццам толькі што вярнуўся з лесу і ні пра што іншае гаварыць проста не можа, узяўся расказваць пра паляванне на мядзведзяў.

Навошта ёй, імператрыцы і жанчыне, было ведаць, што тут, у прыдзвінскіх лясах, вядуцца тры пароды гэтага звера — мурашнікі, аўсянікі ды сцярвятнікі — і што, калі за аблаву здабываюць меней чым пяць мядзведзяў, гэта лічыцца няўдачай? Якім ветрам яму ў галаву магло занесці бязглуздную думку, нібы ёй будзе цікава чуць, што мядзведзяў не толькі абкружаюць у асочаным мярлозе, але яшчэ і ловяць сілом або жалезнымі пасткамі ў атворах борцяў, калі, прасунуўшы галаву да пчол, ласун ужо не можа выцягнуць яе назад?

Але ён, гэты ліцвін, гэты полацкі паляўнічы, не памыліўся: ёй напраўду зрабілася цікава, і яна, імператрыца, гатовая была слухаць далей — як на дно адмысловай яміны ставяць місу з разведзеным гарэлкаю мёдам і прываблены смачным пахам мішка адважна «бярэ чарку», а потым соладка засынае і робіцца лёгкай здабычай.

Ягоны густы, з утульнай хрыпкаю голас зачароўваў, абуджаў у глыбінях свядомасці штосьці таемнае, неспасцігальнае, першабытна-спрадвечнае. Такія галасы, пэўна, былі ў ведзьмароў, што выклікалі, як яна чытала ў старых хроніках, бясконцыя дажджы, калі дзвесце гадоў таму Полацк трымаў у аблозе вялікі князь і кароль Стэфан Баторы...

У нейкі момант яе душа паўстала; ёй захацелася скінуць мярэжку чараў і ўзяць размову ў свае рукі, але...

Але ёй на памяць недарэмна прыйшлі ведзьмары: наступнае хвілі ягонья вочы робяцца ўтрапёнымі і яна, не паспеўшы запырэчыць яму ні словам, ні рухам, апынаецца ў дужых руках, якія ашчадна, аднак з катэгарычнай уладнасцю пераносяць яе з алькова на неспадзявана мяккую шкуру, а яшчэ праз тры ўдары сэрца ён ужо авалодвае ёю цалкам, перакульвае ў вір жарсці, азарту і шаленства, якія, відаць, можна параўнаць адно з тымі, што кіпяць у мужчынскай душы на паляванні.

Шкура пахне зверам, аднекуль з зялёных нетраў даносяцца гукі ражкоў і сабачы брэх, дзікія лесавыя пахі зліваюцца з хмельнай водарнасцю ягонага поту... Яна заплюшчваецца, і ў якімсьці кутку яе розуму ўспыхвае вар'яцкая думка, што гэты ліцвін насамрэч здолеў ператварыць іх, сябе і яе, у мядзведзя і мядзведзіцу. Каб пазбыцца наслання, яна расплюшчвае вочы, бачыць у святле кандэлябра свае белыя рукі і хоча засмяцца з недарэчных страхай, ды смех захрасае ў горле абарваным птушыным клёкатам, бо яе, імператрыцу, даганяе і накрывае з галавою хваля, што цягне за сабой, прымушае вырывацца, крычаць і нарэшце — застагнаць у шчаслівай бездапаможнасці, захлынуцца радасцю. Не, не радасцю, а нязмерна складанейшым пачуццём, падобным да кароткатэрміновае смерці, да імклівай экспедыцыі ў нябыт.

Яна любіць вяртацца з такога падарожжа не адразу. Тая самая хваля, ужо спакойная і лагодная, павінна прынесці яе назад і непрыкметна адступіць, знікнуць, як вымуштраваная пакаеўка, знайшоўшы яе раскунжанаму целу прыгульнае месца на пустэльным беразе гукаў, адчуванняў і дотыкаў, з якіх народзіцца, набываючы плоць і кроў, ненадоўга пакінуты свет.

Тут, у старасвецкім драўляным палацыку над Дзвіной, дзе яна спынілася, адмовіўшыся ад вільготных пакояў даробленага — гэта ў яе імперыі старая завя-

дзёнка — у апошні дзень мураванага палаца на рынку, усё атрымалася іначай.

Ёй не ўдалося падпарадкаваць гэтага ведзьмара свайму рытму і змусіць яго перажыць зліццё з абсалютам уадначас з ёю. Полацкі паляўнічы не наталіўся, ім кіравала ранейшая неўтаймоўная жарсць, і ён не адпусціў яе ў жаданую ціхую гавань. Ён толькі напачатку дазволіў ёй, імператрыцы, аддацца той хвалі, а ў астатняе імгненне ўтрымаў і зрабіў сваёй пахолкаю, хутка вяртаючы жаданне ёй самой.

Гэты ліцвін прымусіў яе спярша легчы на стол, потым уклечыць на падлозе і зноў падняцца. Ягонья рукі, вусны, язык упэўнена і бессаромна блукалі па ўсім яе целе; досыць было апусціць павекі, каб здалося, што яна маркітуецца з некалькімі мужчынамі адначасова. Ён абуджаў пакрыёмую, таемную прагу, што дрэмле ў сутарэннях свядомасці кожнае жанчыны і можа так ніколі і не вырвацца з вязніцы, — прагу цалкам, да апошняе часцінкі трапіць у абладу мужчынскае сілы, адчуць гвалт над сабою, ператварыцца ў адаліску, у рабыню.

Ён абыходзіўся з ёю ўсё больш бесцырымонна, але ад гэтага жаданне ставала адно вастрэйшым, завалодваючы ёю ад карэньчыкаў валасоў да пазногцяў. Ён рабіў ёй балюча, ды боль не выклікаў пратэсту, а ўпырскваў у вены новую порцыю таго хмелю, які яна ставіла непараўнальна вышэй за любы іншы напой.

Яна, імператрыца, паслухмяна і ўдзячна выконвала ўсе ягонья прамоўленья і непрамоўленья загады. Мужчына загадваў, і яна цалавала цвёрдыя гаркавыя смочкі яго налітых жалезнай сілаю грудзей. Мужчына загадваў, і яна кусала і грызла іх, чуючы, як ён распальваецца яшчэ болей. Мужчына загадваў, і яна паварочвалася тварам да начной ракі і клала локці на падваконне...

Яна зноў і зноў стагнала ад асалоды, а потым... потым ён змусіў яе зрабіць тое, што ўжо шмат гадоў

яна рабіла адно тады, калі хацела сама... Толькі тады яна, выснажаная, як загнаная аленіха, здолела вызваліцца і самнамбулічна дабрысці да ложка. Але ў ім, у полацкім паляўнічым, выкіпела не ўся жарсць, і ён здагнаў яе, імператрышу, і яшчэ раз паслаў ёй хвалю, што аглушае і збівае з ног...

Нарэшце і ён выцягнуўся побач — як звер, што адарваўся ад пагоні і цяпер мае права перавесці дыханне і наталіць смагу з цёмнай лясной рачулки.

Яны пілі бардоскае, якое ўвачавідкі вяртала сілы, і маўчалі...

Імператрыца адчыняе вакно і, упусціўшы ў пакой ручайну вогкай ранішняй свежасці, глядзіць на раку. На тым баку ўжо вынырнулі з туману жоўтыя муры бернардзінскага кляштара. Вада ўзмацняе гукі, і зарэчных пеўняў чуваць так, быццам іхні хор уладкаваўся адразу за вартоўняй з гвардзейцамі.

Там, за Дзвіной, іншая дзяржава.

Дзяржава, якая належыць таму, хто калісьці ўмеў дарыць ёй амаль такія ж шалёныя, дзівосныя ночы. Таму, без каго яна — як і ён без яе — няздольная была вытрымаць да вечара. Таму, хто, не будучы мастаком, пакінуў нашчадкам яе найдасканалейшы партрэт. Ён увасобіў яе аблічча ў словах, і калі на гэтым свеце ёсць каханне, ягоным пяром кіравала менавіта яно.

Ужо колькі гадоў яна не разлучаецца з яго падарункам — мініяцюрай, пераплеценай у зялёны кітайскі ядваб кніжкай-нататнікам. Каб уваскрасіць у памяці тыя натхнёныя радкі, ёй не трэба гартаць старонкі з залатым адлівам. Імператрыца ведае свой занатаваны былым каханкам партрэт як «Ойча наш». «Яна брунетка з неверагодна белаю скурай. Бровы ў яе чорныя і вельмі доўгія, нос грэцкі, рот як быццам кліча да пацалунка, рост можна назваць высокім, талія тонкая, лёгкая хада, мілагучны голас і вясёлы, як і характар, смех. Яна лёгка пераходзіць ад гарэзлівай

гульні да сур'ёзнай табліцы лічбаў, якія яе зусім не палохаюць...»

Імператрыцы здаецца, што дзякуючы полацкаму ведзьмару сёння яна выглядае гэтаксама, як і ў дні, калі яе вобраз увекавечыў Станіслаў Аўгуст. Але яна гасіць імкненне падысці да люстра ў багатай асадзе, у якім магла б паўстаць на поўны рост, як на палотнах прыдворных жывапісцаў.

Там, на далёкім беразе прамінулых з таго часу дваццаці гадоў, яна была яшчэ вялікай князеўнаю, а ён — усяго толькі паслом Саксоніі і Рэчы Паспалітай, напачатку нават не паслом, а сакратаром пасольства.

Яго не было побач тады, у чэрвені 1762-га, калі яна наперадзе верных ёй палкоў ехала верхам у гвардзейскім мундзіры старога пятроўскага крою і ў капелюшы з зялёнай дубовай галінкаю ў Пецяргоф, куды ў той самы дзень мусіў прыехаць імператар, якому лёс адлічваў апошнія дні. Яго, Станіслава Аўгуста, не было з ёю ў яе зорны час, калі яна кіравалася насустрач фартуне, каб ужо заўтра ўрачыста ўступіць у Пецярбург. Побач былі княгіня Дашкава, граф Мікіта Панін, браты Рыгор і Аляксей Арловы, гэтыя куміры моладзі, непераўздызеныя майстры наладжваць на сталічныя ускраінах кулачныя баі да смерці...

З тых, хто дзеля яе ўзыходжання на трон рызыкаваў кар'ераю і жыццём, яна не забыла нікога. Мікіта Панін атрымаў Калегію замежных спраў. Кацярыну Дашкаву яна паставіла на чале Акадэміі навук. Рыгор Арлоў ужо праз нейкі год стаў генерал-фельдцэх-мейстарам...

Яна ўзнагародзіла кожнага, але найдаражэйшы падарунак быў прызначаны яму. Найвышэй узяцеў ён, Станіслаў Аўгуст Панятоўскі. Праз два гады яна ўмяшалася ў змаганне Чартарыйскіх з Патоцкімі і зрабіла яго каралём і вялікім князем літоўскім, уладаром Рэчы Паспалітай.

Імператрыца адчувае на твары ўсмешку. Хтосьці з замежных зласліўцаў падлічыў, што яна заявілася ў Расею, маючы ўсяго тры сукенкі, паўтузіна кашуляў і столькі ж насовак. Ну, дапусцім, сукенак было ў яе гардэробе на пару болей, але сутнасці гэта не мяняе. Цяпер яна — гаспадыня найвялікшай у свеце дзяржавы, і яе імперыя няўхільна прырастае новымі і новымі землямі. Восем гадоў таму яна адрэзала сабе ад краіны былога каханка Інфлянты і абшар да Дзвіны, Друці і Дняпра.

Ён, Станіслаў Аўгуст, дастаткова разумны, каб усведамляць, што былое каханне — не аргумент у мастацтве палітыкі. Але дыпламаты паведамляюць, нібыта надзеі ў яго наіўным сэрцы не пагаслі, а толькі прыцяршаныя попелам...

Яна не можа стрымаць смеху. Кожнаму цвярозаму палітыку відавочна, што гэтая мяжа — часовая. Зусім хутка галасістыя зарэчныя пеўні будуць і на тым баку Дзвіны будзіць яе падданных.

Ніколі дагэтуль імперыя не была такой магутнаю, а яна, яе ўладарка, такой шанаванаю ў свеце. Ёй пісаў Вальтэр. З ёю лічыць за гонар ліставацца Дэні Дзідро. Праўда, яе славыты французскі карэспандэнт паўсюль бачыць дэспатызм і марыць пра канстытуцыю, а пад старасць і наогул, кажуць, шыецца ў рэспубліканцы. Колькі гадоў назад, прыехаўшы ў Расею, ён угаворваў яе, імператрыцу, скасаваць прыгон. Ха-ха-ха...

Крыху пазабаўляўшыся ўспамінамі, яна пераходзіць да думак больш паважных.

Усё, што прапануюць такія разумнікі, — гэта лекі для Еўропы. А тут пачынаецца іншы кантынент, іншы свет. Петрарка ўжо складаў санеты, Батычэлі маляваў «Вясну», а тут па гарадах і вёсках скакалі, збіраючы даніну, ханскія баскакі.

Не, у Беларусі баскакаў не было, але тое ўжо не істотна, бо яна прырасціла гэтую зямлю да свайго кантынента.

Там, у Еўропе, яны з іхняй «Энцыклапедыяй» і рэспубліканскімі ідэямі, відаць, так ніколі і не здолеюць уцяміць, што яе падданым энцыклапедыі і канстытуцыі будуць не патрэбныя яшчэ не адно стагоддзе.

Нейкі прастадушны французік, хтосьці з вучняў Дзідро, прыслаў ёй, самай арыстакратычнай з еўрапейскіх імператрыц, ліст з просьбаю падараваць на знак спачування вальтэр'янскім ідэям свой партрэт.

Яна весела смяецца.

Месье Дзідро яна ўдзячная не за такіх вучняў, а за іншае. У адзін цудоўны дзень ён парэкамендаваў яе паслу ў Парыжы скульптара Фальканэ. Яшчэ год ці два, і першы расейскі імператар уздыбіць масянжовага каня над Нявой, назаўжды ўвекавечыўшы і яе, Кацярыну Другую.

Тут, недалёка ад палаца, што даў сёння прытулак яе шчаслівай ночы, ёй паказалі мураванку — два ляпныя геніі над уваходам, — дзе спыняўся Пётр. Трэба прызнаць, што ў Полацку ён мог бы паводзіцца і больш абачліва.

Гэтае забойства вікарыя з уніяцкімі манахамі... У Сафійскім саборы ды яшчэ ў час прычасця... Колькі непажаданых размоў пры еўрапейскіх дварах... І потым — парахавое сховішча ў саборных сутарэннях...

Можа, ведаючы, што праз семдзесят пяць гадоў яна атрымае ад полацкіх базыльянаў запрашэнне наведаць адбудаваны сабор, імператар трымаўся б больш дальнабачна. Учора яна палічыла за лепшае ўхіліцца ад візіту, не забыўшыся — яна тонка ўсміхаецца — разыграць пры гэтым сцэну незадаволенасці праваслаўнымі манахамі з Богаяўленскай царквы, якія, ведама ж, зусім выпадкова зацягнулі набажэнства...

Не дзіўна, што ён, полацкі паляўнічы, таксама ўспомніў Пятра. Зрэшты, ёй чамусьці не надта хочацца згадваць іх начную размову.

Настоеная на пахах і водарах ночы світальная свежасць запаўняе спальню, і імператрыца накідвае на

плечы стары ўтульны шлафрок, што памятае шмат яе вандровак і таямніц.

Ранішні даклад яшчэ далёка, і яна сядзе да бюро, каб напісаць сыну. Добра распісанае пяро лётае па паперы з такой самай вясёлай лёгкасцю, як некалі ў дзяцінстве яна, ловячы расшпіленым футэркам вецер, лётала на галандскіх каньках па замерзлай сажалцы.

«Паміж вокнамі маімі і Польшчаю адна толькі не вельмі шырокая Дзвіна... З таго часу, як я тут, заўсёды куртаг. Безліч мужчын і жанчын найвышэйшага палёту, што прыехалі з Польшчы. Паўсюль стужкі блакітныя ды чырвоныя і духоўныя асобы ўсялякага крою. Учора я была ў езуітаў і ўражаная іх бляскам. Усе астатнія каталіцкія ордэны ў параўнанні з імі — свінні. Адно толькі шкада, што гэтыя людзі не танцуюць. У іх тут найраскашнейшая царква. Ах, якія сярод іх трапляюцца круцельскія фізіяноміі!..»

Так, яе імперыя — гэта не Еўропа, а зусім іншы мацярык, але менавіта ёй, Кацярыне, — нявызнаныя шляхі твае, Госпадзе! — служыць забаронены папам Кліментам XIV ва ўсім каталіцкім свеце ордэн езуітаў.

Яна адкладае ўбок пяро, і перад яе вачыма праносіцца цэлая ненапісаная пакуль кніга, вартая таленту выбітнага раманіста.

Тады, калі двухгаловы арол распасцёр крылы над новымі губернямі, яна загадала графу Чарнышову і ўдзень і ўначы сачыць за езуітамі, як за найбольш падступным каталіцкім ордэнам. Хіба магла яна ўявіць, што рэляцыі з генерал-губернатарскай канцылярыі будуць штораз выклікаць у яе не трывогу, а захапленне? Што полацкія езуіты першымі складуць ёй прысягу і адслужачь у саборы святога Стэфана літургію ў гонар яе імянінаў?..

Яна паставіла сабе на службу магутны ордэн і сімпатыі многіх новых падданных-католікаў. Яна, не трацячы ні рубля, захавала на далучаных землях езуіц-

кія школы і калегіумы, праграмы якіх, прынамсі, на стагоддзе апярэджаюць любую расейскую школу, — не дзіва, што знакамітыя фаміліі з абедзвюх яе сталіц пачынаюць аддаваць дзяцей у навучанне не куды-небудзь, а ў Полацк, дзе Таварыства Ісуса мае найстаражытнейшы на гэтых землях калегіум.

Яна абвяла вакол пальца самога папу, высачыўшы ягоных агентаў, што меліся публічна абвясціць у Полацку пастанову пра забарону ордэна, і цяпер на ўсе ўшчуванні і пагрозы з Ватыкана полацкія езуіты, сціпла апусціўшы вочы, адказваюць, што дзеля выканання загадаў з Рыма яны гатовыя ахвяраваць нават уласным жыццём, але гэтага не дазваляюць ім свецкія расейскія ўлады.

Яна дазволіла адчыніць у Полацку навіцыят, а гэта значыць, што яе памежны горад зробіўся сусветнай сталіцаю Таварыства Ісуса. Вестка пра тое разляцелася па Еўропе і дасягнула Новага Свету. Рэктар калегіума казаў учора ў прамове, што берагі Дзвіны замянілі ордэну берагі Тыбра.

Цяпер сюды, пад абарону праваслаўнай імператрыцы, атрымаўшы ў расейскага пасланніка ў Вене пашпарты, едуць адукаваныя сябры ордэна з Італіі і Францыі, Нямецчыны і Швейцарыі... На абедзе — стол быў накрыты на сто кувертаў — ёй адрэкамендавалі двух прафесараў Сарбоны і амерыканскага мільянера, які перасек акіян і дзесятак краін, каб ахвяраваць ордэну свае мільёны.

Там быў яшчэ фацэтны італіец, які пасля другой змены страў дэкламаваў уласную элегію да рыб ракі Палаты, што побач з яе палацам зліваецца з Дзвіною...

Не, на абедзе паляўнічага не было. Яна ўпершыню ўбачыла яго на балі, дзе ўчарашняга вечара танцавала паўтысячы гасцей.

Яна ніколі не залічала сябе ў прыхільніцы баляў і ўжо даўно не дазваляла сабе з галавою акунацца ў лег-

кадумны вір музыкі, шампанскага, фальшывых усмешак і навывлёт хлуслівых прызнанняў і кампліментаў.

Каб не марнаваць часу, яна, як зазвычай, даручыла вачам выбраць аб'ект назірання. Спачатку аб'ектаў аказалася адразу два: князь Пацёмкін і падобны да Гамлета Ланской, якога ў Пецярбургу яна, хаваючы ад прыдворных дам і ашчаджаючы для сябе, здаралася, днямі трымала пад замком. Князь не быў бы самім сабой, каб не ведаў, хто шаптаў ёй у мінулую ноч «зоренька» — так, выконваючы ейнае жаданне, мусілі называць яе ўсе фаварыгты.

Князя як быццам магнэзам цягнула да Ланскога: ён колькі разоў здымаў з тацы два келіхі, загаворваў з маладым канкурэнтам, і аднойчы яна, імператрыца, здолела ўбачыць ці, праўдзівей, праз усю залю адчуць тую ледзяную ўсмешачку, што празмялася па князевых вуснах, на імгненне прыадкрыўшы бездань ягонае нянавісці. Перад тым як пераклучыць увагу на беларускага афіцыяла Паслоўскага, яна спакойна падсумавала: не будзе нічога дзіўнага, калі неяк увечары пецярбургскі Гамлет бесклапотна вып'е келіх таго віна, якое каштуюць толькі раз.

Ксёндз Паслоўскі заняў пазіцыю каля высокіх вокнаў, за якімі на ілюмінацыйнай вежы быў вытканы агнямі яе, Кацярынін, партрэт. Да афіцыяла па чарзе падыходзілі ваявода берасцейскі Ян Зыберг, полацкі кашталян Фадзей Жаба, скарбовы пісар літоўскі Юлян Шчыг, ваявода люблінскі Ігнацы Твардоўскі... Пра што маглі гутарыць з афіцыялам гэтыя фанабэрлівыя палякі і ліцвіны? Можна, усе разам атрымалі ад папы новы загад паўплываць на непакорлівы ордэн? Няхай афіцыял раскажа ім пра кіслую міну апошняга пасланага з Варшавы нунцыем Аркеці сакрэтнага агента, што не паспеў ступіць па дзвінскім беразе і двух крокаў, як з туману выйшаў сам полацкі гараднічы са сваімі людзьмі, якія ветліва пасадзілі няпрошанага

візітанта назад у човен і паабяцалі, што наступнага разу давядзецца вяртацца наўплаў.

Твардоўскага змяніў стараста інфлянцкі Язэп Плятэр, а таго — кашталян троцкі Андрэй Агінскі... Яна засталася задаволенаю, што беспамылкова памятае, хто ёсць хто ў гэтай жывой мазайцы твараў, але разам з тым адзначыла, што ніхто з суразмоўцаў ксяндза Паслоўскага так і не павярнуўся тварам да вокнаў, у якіх зьяў яе партрэт у атачэнні гербаў галоўных гарадоў імперыі. Яна ўжо мелася палічыць падкрэсленую няўвагу палітычнай дэманстрацыяй, як яе позірк спыніўся на гнуткай, яна сказала б, празмерна гнуткай постаці Станіслава Панятоўскага, пляменніка і цёзкі караля і вялікага князя. *Апошняя* караля і вялікага князя, — думаючы пра былога фаварыта, дадавала яна ўжо не адзін год.

Аднак інтэрас у яе выклікаў не сам пляменнік — асоба, ствараючы якую Госпад відавочна адпачываў, хоць, зрэшты, і падкінуў ёй за картачны столік неапагога партнёра. Яна весела злавіла сябе на тым, што прагна разглядвае ягонага спадарожніка.

З гэтае хвілі яе ўжо не цікавілі ні бестурботны Гамлет з развар'яваным князем Пацёмкіным, ні чарада ліцвінаў і палякаў, што, як восы вакол спелае грушы, круціліся каля афіцыяла (яны дачакаюцца часу, калі яе партрэт будучь аздабляць гербы і іхніх гарадоў), ні цэлы рой маладых іншаземцаў-езуітаў, што размаўлялі адначасова на чатырох ці пяці мовах, з цыркавой лёгкасцю пераскокваючы з французскай на лаціну і з нямецкай на ангельскую.

Ён выглядаў на паўгалавы вышэйшым за Ланскога і, відаць, пражыў на свеце ці не ўдвая болей за яго, што між тым ані не адбілася на па-маладому станістай постаці. Яна, імператрыца, была пэўная, што ў яго на галаве не парык, а ўласныя, густыя і нават на позірк шорсткія валасы, якія ёй у мужчын нязменна пада-

баліся. На ягоным выштукаваным без лішняга мудрагельства твары ляжала пячатка адлучанасці. Яна зразумела, што гэты мужчына, як і яна сама, не паддаўся святочнай мітусні і застаецца ў яе віхуры сам-насам з сабою.

Ёй захацелася ўбачыць яго зблізку, пачуць ягоны голас, даведацца, якія ў яго вочы. Губернскі маршалак Корф, што не адыходзіўся ад яе далей чым на тры крокі, схіліўшыся да вуха, патлумачыў: былы земскі суддзя Полацкага ваяводства Каспар Буйніцкі, нашчадак старажытнага тутэйшага роду, удавец і заўзяты паляўнічы.

Маршалак зрабіў знак, і праз хвіліну радавіты ліцвін стаяў перад ёю.

З валасамі яна не памылілася: густыя, цёмна-каштанавыя, ледзь-ледзь кранутыя плацінавай сівізной, яны — вядомае яшчэ старажытным грэкам сведчанне пароды — розніліся з жарай барадой і гэткага ж колеру вусамі геданіста. Літая постаць дыхала спакойнай, утаймаванаю сілай. Выразны, буйны, але ў класічных межах, нос паведамляў пра цвёрдасць характару. Аднак першае, што яна ўбачыла, калі ён ці не занадта лёгкім паклонам павітаўся з ёю, былі зусім маладыя зялёныя вочы, якія то цямнелі і ўвачавідкі рабіліся карымі, то зноў святлелі амаль да колеру травеньскае лістоты, але незалежна ад гэтых хуткіх зменаў у іх, не гаснучы, гралі небяспечныя агеньчыкі.

Так, ужо тады, на балі, ягоная блізкасць павеяла на яе небяспекаю. І ўадначас яна, імператрыца, адчула сілу ягонага мужчынскага прыцягнення, сілу, якую яна ўмела цаніць, як ніхто.

Яна ўжо ведала, хто прашэпча ёй сёння «зоренька».

Але тут яна памылілася: ён, хоць і быў папярэджаны пра асвечанае традыцыяй імператрыцына жаданне, не назваў яе так ні разу.

Яна адно зараз асэнсоўвае гэта, і адкрыццё аніяк нельга назваць прыемным. Уквеленасць увасабляец-

ца ў тонкім звоне камара, які мерыцца паснедаць, апусціўшыся ёй на шыю.

Імператрыца выводзіць камара з гульні, але ёй здаецца, што прыкры звон у спальні не сціхае. Каб адпрэчыць замарачэнне, яна вяртаецца да ліста сыну.

«Жыхарства тут самае разнастайнае: вельмі часта побач жывуць праваслаўныя, католікі, уніяты, габрэі, рускія, палякі, чухонцы, немцы, курляндцы, карацей, не ўбачыш двух сялянаў, каб тыя былі аднолькава апранутыя і правільна гаварылі на адной мове; змяшэнне плямёнаў і моваў нагадвае Вавілонскае стоўпатварэнне...»

Ёй узгадваецца дарога з Пецярбурга: натоўпы святочна прыбраных прыгонных рабоў з хлебам-соллю, карагоды баб з іхнімі простанароднымі песнямі... Часам, каб пацешыць ёй вока, усцяж гасцінца ставілі бутафорскія вёскі-дэкарацыі: багатыя чыстыя хаты, каровы з вялізнымі вымямі, што нязменна абуджалі ў яе жаданне...

Адзін з мазілак-бутафораў саграваў яе на апошнім начлезе перад Беларуссю. Яна спакусілася ягоным грэнадзёрскім ростам і паставаю, але ў ложку вонкавыя мужчынскія вартасці таксама ператварыліся ў бутафорыю. «Грэнадзёр» відочна баяўся яе, мітусіўся, у самы недарэчны момант ні з пушчы ні з поля кінуўся дзякаваць за ўказ, што дазваляў мастакам вольна заходзіць у народныя лазні, каб вывучаць чалавечае цела на жывых мадэлях. «А сёння, бацюхна, на гасударыні натуру спасцігаць будзеш», — засмяялася яна і бесцырымонна ўзяла яго за прычыннае месца. Ды ўсе старанні натхніць бутафора скончыліся канфузам, і яна мусіла пасылаць па Ланскога.

Імператрыца пераводзіць позірк на алькоў, і яе вочы затуманьваюцца.

Другі раз ён, полацкі вядзьмак і паляўнічы, авалодаў ёю вось там, на ложку, абрынуўшы на яе піраміду

падушак і падушачак. І зноў яго ласкі нагадвалі ласкі дзікага звера. Зноў штосьці ляное, нетравае таілася ў руках, што блукалі па яе целе, не ведаючы аніякіх забаронаў. Яна не назвала б свае адчуванні прыемнымі, але прыхаваная трывога, што пульсавала ў іх лабірынтах, несла з сабою непаўторную слодыч.

Гаспадаром з першага імгнення блізкасці, як і раней, быў ён, і ў нейкую хвілю яе ўжо тады ўтнула здагадка, што ён апынуўся ў спальні не па волі яе, імператрыцы, а згодна з уласным, не зусім зразумелым ёй планам... Але ён быў геніяльным каханкам, і тое, што адбывалася сярод раскіданых падушак, ужо не пакідала месца думкам, якія імкліва адносіла ўдалеч паводка асалоды.

Яны гаварылі па-французску, аднак у ложку ў яго вырваліся словы на іншай мове. Гэта была не польская, а мова яго дзяцінства, гэтых прыдзвінскіх лугоў і пушчаў. Прамоўленья на ёй словы нарадзіла не пяшчота, не цеплыня. У іх, як і ва ўсім тым, што ён рабіў з яе целам, гучала ўладная грубасць, якая між тым заставалася непакаранаю, бо ўваходзіла ў правілы гульні, якія яна, імператрыца, прымала не вымушана, а з усцехаю, цалкам падпарадкоўваючыся ягонай уладзе, яго дыханню і яго мужчынскаму crescendo.

Ейную свядомасць толькі злёгка зачэпіла крылом зайздрасць да тых, каго ён любіў да яе і каго будзе любіць пасля.

Ён і яна ўскрыкнулі адначасова.

Потым яны ляжалі ў празрыстай, прапахлай іх любоўю цемры і размаўлялі.

Размова атрымалася нядоўгаю, але ў імператрыцы такое ўражанне, што яны прагаварылі цэлую ноч.

Яска ўквеленасці, што ўспыхнула, калі яна згадала ўпартае нежаданне ліцвіна назваць яе «зоренькой», не гасла, а наадварот — разгаралася і асвятляла паводзеі прамінулае ночы ўжо крыху іншым святлом.

Тады, у прыліве жаночае ўдзячнасці, яна запусціла пальцы ў гушчар ягоных кудзераў, кудлаціла іх і дрымотна думала, як добра было б узяць полацкага паляўнічага з сабою ў дарогу: можа, да Магілёва, дзе яе чакала сустрэча з аўстрыйскім імператарам Іосіфам, а можа, і далей, у Пецярбург... Прамоўленья ёю словы сталіся вынікам не асэнсаванага рашэння, а толькі працягам адчуванняў напоўненага шчаслівай стомаю цела, але яна, імператрыца, не выключае, што раніцою словы-мроі маглі — цікава было б паназіраць за Падёмкіным і кампаніяй — увасобіцца ў яву.

«Хадзі да мяне на службу, ліцвін. Я вазьму цябе ў сталіцу».

Яна вяртала сабе становішча гаспадыні, але голас яшчэ быў афарбаваны цеплынёю, і зараз з гэтае прычыны яна чуе ніякаватасць.

Адказам стаўся смех — вясёлы, здаецца, шчыры і густы, як і валасы яго гаспадара.

Толькі адсмяяўшыся, ён сказаў «не».

«Я ўмею быць шчодрай...»

Ён меў адвагу перапыніць яе.

«Ваша вялікасць, магчыма, тое, што я скажу, будзе смешным ужо для вас. — Голас ліцвіна зрабіўся непрыемна сур'ёзным, у ім не ацалела ні іскрынкі смеху. — Сентыментальны юнак памёр ува мне так даўно, што я ўжо не памятаю, на якой ростані аплакваў яго. Але гэтаксама даўно я зразумеў, што не змагу жыць без гэтае зямлі. Без Дзвіны, без маіх лясоў, без магільных скляпоў нашага роду. Без таго, што той чулівы юнак называў радзімай...»

«Цяпер і назаўсёды гэта частка маёй дзяржавы, — суха адказала яна. — Для тваіх дзяцей і ўнукаў радзімаю будзе ўжо Расея».

І зноў спальня пачула смех, але іншы: у ім гучала не толькі адмаўленне.

«Ваша вялікасць, няўжо вы насамрэч уяўляеце, што

ўсё гэтак проста? Душа не можа ў адну цудоўную раніцу прачнуцца падданаю іншай дзяржавы».

«Ёсць розныя душы, ліцвін. Як ты ведаеш, шляхта, што прынесла мне прысягу, атрымала поўныя правы расейскага дваранства».

«Калі чалавека пазбаўляюць шляхецтва, ён не перастае быць шляхцічам».

«Ты павінен зразумець, што і тыя землі, — яна паказала на вакно, за якім плыла начная рака, — таксама будуць належаць Расеі. Праз год ці праз дзесяць — для гісторыі гэта імгненне. Людзі народзяцца, а землі — не. Я хачу, каб нашы ўнукі былі аднолькава рускімі і жылі, як родныя...»

Яна не заўважыла, калі перайшла на расейскую мову. Ён працягваў адказваць па-французску.

«Няўжо, вы думаеце, можна забыць...»

«Усё, — абсекла яна, — усё трэба забыць, ліцвін. Забыць дзеля міру, спакою і любові».

«Дзеля любові...»

Ён паўтарыў апошнія словы, як рэха, і пацягнуўся да яе.

Цяпер яна чула ў ім не толькі грымучую сумесь зверга і паляўнічага. Яе пачуццё не паспела акрэсліцца ў думку, проста яна, імператрыца, ужо ведала, што — незалежна ад таго, ці прысягнуў ліцвін расейскаму трону — ён не быў яе падданым. Яна адчувала ў ім небяспеку, і гэта адно мацней распальвала яе. Напэўна, штосьці падобнае адчуваў і ён — вядзьмак, паляўнічы, вораг...

А можа, думаецца імператрыцы зараз, ёю кіравала ілюзія? Можа, блізкасць была неўсвядомлена абраная як галоўны аргумент у неспадзяванай спрэчцы, што пагражала стаць каламутным сном іхняе бяссоннае ночы?

Яна не прычэхла, калі ён рашуча сцягваў яе з ложка на падлогу. Вусны і рукі паляўнічага зноў ператвараліся ў дзесяткі вуснаў і рук, якія абдымалі і ла-

шчылі яе беспамылкова і таленавіта, але ў яе істоце нараджаўся пратэст. З такой адлучана-халоднай жарсцю, з такім самым майстэрствам ён мог бы любіць недзе пад стогам якую-небудзь шляхцянку з пасагам з дзесяці прыгонных душ. І ўсё ж жаданне перамага-ла, і не шляхцянка, а яна, імператрыца, мусіла таймаваць сябе, адтэрміноўваць імклівае набліжэнне таго моманту, калі, ужо незалежна ад яе волі, з грудзей шчурецца вызвалены шчаслівы стогн...

Блізкасць сталася не фіналам, як яна спадзявалася, а ўсяго пярэваю ў размове, нітку якой ён звязаў адразу, як толькі яны прылеглі на ложкак, — быццам проста на нейкі час пакідаў спальню і вось вярнуўся.

«Ваша вялікасць, у мяне двое сыноў, і я сумняваюся, што ў іх кароткая памяць...»

«Памяць, ліцвін, аблудная, а гісторыя — заўсёды хлуслівая. Ты ведаеш, ёсць безліч азначэнняў навукі Клію. Мне даспадобы вось гэтае: кніга, якую пішуць пераможцы».

Ён азваўся не адразу.

«Яшчэ гісторыю называюць плоццю часу. Яна ўмее супраціўляцца. Яна можа быць зброяй».

Ёй праглася хутчэй скончыць размову, што з кожнай хвілінаю рабілася ўсё больш няўтульнаю, і разам з тым яна ведала, што трэба дагаворваць да канца.

«Людзі ва ўсе часы хочуць, каб ім паўтаралі прыгожыя казкі...»

Ён зноў памарудзіў з адказам, аднак засталася ўражанне, што яму няцяжка знайсці патрэбныя словы, проста ён лічыць, што ўсё ўжо сказана раней.

«Так, хочуць. Але не ўсе. Будуць і тыя, хто не заха-ча верыць казкам».

«Іх заўсёды будзе меншасць, ліцвін».

Гэтым разам ён зрэагаваў імгненна.

«Але яны заўсёды будуць, ваша вялікасць. Як бы вам ці мне ні хацелася іншага. І яны ніколі не паго-

дзяцца з лёсам, які абралі не самі. Ніколі, ваша вялікась».

У ягоным голасе ёй прымроіўся сум. Аднак, седзячы пры бюро над няскончаным лістом, яна разумее, што памылілася.

Трэці раз паляўнічы смяяўся, калі яна запыталася, якую ўзнагароду ён хацеў бы атрымаць на памяць пра сённяшнюю ноч: гэты збудаваны адмыслова дзеля яе прыезду палацык, грошы, пярсцёнак з дьяментам?..

Ён хутка абарваў смех.

Яму будзе досыць успамінаў пра шчасце дзяліць ложак з імператрыцаю.

Яна не ўзялася б сцвярджаць, што шчырасць гэтых слоў была разбаўленая нечым іншым, аднак якраз пасля іх яна і вырашыла застацца сам-насам з сабою...

Сонца даўно ўзышло. Гадзіннік паведамляў, што да ранішняга дакладу менш за гадзіну, а на восем раніцы прызначаны ад'езд.

Імператрыца перачытвае ліст да сына і застаецца незадаволенай. Ды часу што-небудзь дадаваць няма: у спальню вось-вось увойдуць слугі.

Канчаткова развітваючыся з ноччу і пачынаючы дзень, яна падыходзіць да вакна. На Дзвіне, бліжэй да «польскага» боку, з'яўляецца рыбацкая лодка.

Нейкі момант імператрыца чуецца самотнай і стамлёнаю. Але яна з дзяцінства асвоіла навуку не папускацца хвілінам слабасці, калі жыццё раптам выдае марнай мітрэнгаю.

Страпануўшыся, як вялікая птушка, яна вяртаецца да бюро і ставіць на лісце дату: 22 траўня 1780 года.

Час выклікаць слуг. Аздоблены двума купідончыкамі званок-лілея стаіць на кансолі каля высокіх цяжкіх дзвярэй. Імператрыца бярэ яго, і яе рука замірае.

Пад лілеяй ляжыць срэбны сыгнет.

Яна ставіць званок і разглядае знаходку. Ювелір быў не з горшых: конны рыцар на пячатцы захаваў

усе дэталі — ад астрогаў да шасціканцовага крыжа на тарчы. Сумневаў наконт уладальніка сыгнета ў яе не ўзнікае.

Дык, значыць, адмовіўшыся ад яе падарунка, ад яе платы за ноч, ён, гэты мяшанец, гэты шляхціч-вядзьмак, меў смеласць і нахабства заплаціць ёй самой...

З глыбіняў яе «я» ўсплывае пякучае цёмнае жаданне пакараць, паказаць ліцвіну яго сапраўднае месца, давесці, што ён, няхай сабе ягонаму роду хоць тысяча гадоў, усяго толькі кузурка. Такіх, як ён, і яшчэ больш радавітых у яе ў імперыі нялічаных тысячы, і кожнаму ў любы дзень лёс па яе волі можа ўсміхнуцца, а можа і...

Там, у Рэчы Паспалітай, яны прывыклі да беспакаранасці...

Яна, як пацеркі, перабірае найбольш вытанчаныя пакаранні і раптам імпэтна бярэ пазалочаную лілею і звоніць.

На ранішнім дакладзе, выслухоўваючы сабраныя пра горад і намесніцтва звесткі, яна дазваляе сабе быць не надта ўважлівай.

Жыта каштуе ад рубля да паўтара рубля за чвэрць... Пуд сена — меней за дзесяць капеек... Мясца — дзве капейкі за фунт...

Усё значна таннейшае, чым ва ўнутраных губернях, адзначае яна і ўспамінае, якія мядзведзі водзяцца ў полацкіх лясах.

Мяшчане ўсім задаволеныя, але скардзяцца на адсутнасць медных грошай і недахоп залатых ды срэбных манет на размен асігнацыяў...

Не забыць распарадзіцца забраць тую мядзведжую шкуру з сабой...

Каменныя магазіны пад збожжа гатовыя, шпіталі будуюцца, жабракі сабраныя ў багадзельні...

Трыста рублёў яна дае на жабракоў...

Ён быў такі салодкі...

Пяцьсот рублёў на праваслаўны Богаяўленскі манастыр...

А потым салёны...

Недабор падаткаў складае ўсяго дваццаць рублёў...

Такія ночы нячаста выпадаюць і ў імператрыц...

Сто рублёў на гарадскія школы...

«Людзі хочуць, каб ім паўтаралі прыгожыя казкі...»

Адганяючы сон, імператрыца трэ ўказальнымі пальцамі скроні і абмахваецца вахлікам.

У намесніцтве спакойна, няма ніводнага калодніка...

«Кніга, якую пішуць пераможцы...»

Пяць чырвонцаў на багадзельні...

«Мае сыны не забудуць...»

Дрымота адступае, і яна дыктуе сакратару першы сённяшні ўказ: зрабіць ва ўсіх далучаных гарадах вопісы ўмацаванняў з мэтай іх паляпшэння.

Сёння ўначы ён не быў яе падданым. Такія, як ён, не стануць падданымі ніколі.

Роўна а восьмай імператрыца выходзіць з пакояў на палацавы ганак. Гарадскія цэхі са сцягамі, мяшчанства і габрэі ўжо стаяць усцяж вуліцы да самай трыумфальнай брамы. Звоняць званы. Гарматы даюць першы развіталны залп.

Імператрыцы мусяць быць велікадушнымі.

Яна абводзіць вачыма натоўп прыдворных, шляхты і іншаземцаў. Каспар Буйніцкі — каб успомніць яго імя, ёй не трэба намагацца.

Яго няма.

Яна сядзе ў экіпаж і развітальна ўзмахвае рукой. Да першай паштовай станцыі будзе час падрамаць.

За тры дні яблыневая квецень у садах амаль асыпалася.

Што ён сказаў на адвітанне?

«Ваша вялікасць, зычу вам жыць і царавать доўга».

Націск на слове «доўга». Што ён можа значыць?

Перад сваім пажаданнем ён гаварыў пра тых, што ніколі не пагодзяцца з лёсам, які выбралі не самі.

«Ніколі, ваша вялікасць».

Значыць... Значыць, царавашь доўга, каб пераканацца... Дажыць да таго, калі яны возьмуцца за зброю...

Дзякуй, ліцвін. Яна сапраўды будзе жыць доўга. Яна перажыве былога каханка, якога звалі Станіславам Аўгустам. Куранты гісторыі хутка сыграюць ягонай дзяржаве рэквіем.

Яе, расейскую імператрыцу, будзе вітаць званамі і гарматамі Вільня. А іхні герб, той, што на сыгнеце, які ляжыць у яе ў кішэні, яна пакіне яму, ліцвіну-палаўнічаму, упрыдачу да яго крозаў. Але гэта будзе адно герб горада. Замест ранейшага, магдэбургскага, з караблём у блакітным полі на срэбнай вадзе...

Сон чамусьці не ідзе.

А тут яшчэ прыдарожны маёнтак уніяцкіх арцыбіскупаў і каля брамы — сам уладыка полацкі, назола з антычным імем Ясон і смешным прозвішчам Юнаша-Смагаржэўскі.

Цяпер адкруціцца ад візіту да уніятаў не ўдасца.

Паклоны, ліслівыя ўсмешкі. А што за імі? Якія думкі спеюць за лбамі гэтых грэка-католікаў, што збудавалі пры браме дзве падобныя да мінарэтаў вежы і абнеслі рэзідэнцыю свайго ўладыкі мурам з дванаццаццю капліцамі, чые вокны болей выдаюць на амбразуры?

Навошта ім гэтая фартэцыя?

Арцыбіскуп, адрозна ад праваслаўных архірэяў, у тым ліку і сталічных, бездакорна гаворыць па-французску, што яе таксама раздражняе.

Яны ідуць да сажалкі з зялёнымі берагамі і блакітнай альтанкаю на выспе, куды перакінуты зграбны масток.

Імператрыцы знячэўку шчымліва-востра хочацца дадому, у Пецярбург.

Цестачкі да кавы зусім свежыя.

Альтанка, дзе сабраны стол, над самай вадою, адкуль яе, імператрыцу, незварушна разглядваюць залатыя рыбкі. Не рыбкі, а ўкормленыя рыбіны, кожная з якіх узброеная пачварна вялікімі вачыма-тэлескопамі.

Адразу ад берага глыбока, што ёй таксама не падабаецца, бо нагадвае пра раскіданы паводкаю мост і неабходнасць перапраўляцца цераз Дзвіну ў шлюпцы.

Але ў гэтай глыбіні ёсць і выгода: імператрыца апускае руку за парэнчу, і арцыбіскуп не заўважае, як бліскае на сонцы срэбны пярсцёнак з пячаткаю і як рыбіны ўважліва праводзяць яго лупатымі вачыма.

1998

Пакуль не згасла свечка

Сцяпану Александровічу

Хлопчык мой! Дарагі Ежы!

Здарылася амаль неверагоднае. Я зноў магу сказаць табе: «Добры дзень!»

Хачу верыць, што ён для цябе сапраўды добры. Я так даўно ў турме, што мне часам здаецца, быццам на волі ўжо нікога няма. Толькі пра цябе я ніколі так не думаю.

У гэтыя хвіліны я спрабую ўявіць, дзе ты цяпер, чым займаешся. Калі зімовыя вакацыі не скончыліся, ты, напэўна, дома, у нашым ціхім кутку, дзе так часта вандруе мая душа. Бачу, як ты лётаеш на каньках па сажалцы, што за бераставымі прысадамі. Бачу, як ты, яшчэ расчырванелы ад марозу, сядзіш каля грубка на плеченай канапцы з кнігаю на каленях. Мне хочацца зірнуць паўзверх твайго пляча: якая гэта кніга? Можна, том Плутарха з вашай бібліятэкі? Твая маці пісала мне ў Парыж, што ты захапіўся гісторыяй...

З якім пачуццём чытаеш ты мае першыя радкі? Бадай, я згодны на любое, апроча страху.

Вырашай сам, ці варта паказаць гэты ліст маці, бацьку ці дзядзьку Канстанціну. Ты ведаеш іхнія адносіны да мяне пасля арышту. Але не будзем надта сурова судзіць іх: цяжка знайсці чалавека, якому сваяцтва з дзяржаўным злачынцам прынесла б радасць. Лепш за ўсё — спалі гэты ліст. Тады сумленне мае будзе спакойнае.

Наогул маім адрасатам не шанцуе. Ліст да маёй сястры, а тваёй маці, сваё кароткае падарожжа закончыў у следчай справе. Нядаўна з літасцівага дазволу я пісаў да яго вялікасці. Здавалася, я быў сама

добранамернасць (хіба што дазволіў сабе сказаць на адрас вялікасці два-тры словы, якія не рызыкну паўтарыць тут), але наш самадзержац таксама не дачакаўся вестачкі ад аднаго са сваіх удзячных падданных.

І ўсё ж я жыву вераю, што ты прачытаеш гэты ліст. Ён пойдзе іншым шляхам. Мне выпала шчаслівая карта, Ежы. Сярод турэмшчыкаў з'явіўся наглядчык з незацверджанай дубейкаўскай шляхты, з тых самых Дубеек, што на паўдарозе паміж стольным Нясвіжам і маім маёнткам.

Калі бачыш гэтага чалавека ўпершыню, міжволі прыгадваюцца гісторыі пра ведзьмакоў і атручальнікаў, аднак у яго ў грудзях б'ецца шляхетнае сэрца.

— Пане, — ціха загаварыў ён да мяне аднойчы, паставіўшы на падваконец турэмную вячэру, — я памог бы вам уцячы, ды вы ўжо не дойдзеце і да дзвярэй. Што я магу зрабіць дзеля вас?

Спачатку я вагаўся, але калі ён сказаў, што ягоны бацька ваяваў пад штандарамі Касцюшкі, я даверыўся яму.

У яго вялікая сям'я, а я меў сто рублёў срэбрам: іх пераслаў нядаўна твой дзядзька Канстанцін (ці не ў якасці кампенсацыі за тое, што быў занадта гаваркі на допытах?). Урэшце мне ўдалося пераканаць свайго дабрадзея, што мне грошы ўжо не прыдадуцца, а павялічваць прыбыткі пана каменданга і ягонай хейры я не імкнуся.

— Вашы грошы будуць апякаць мае рукі, — сказаў ён.

Я вельмі разлічваю на яго, бо нам з табою шмат аб чым трэба пагутарыць.

На Усходзе я чуў ад аднаго мудраца: калі хочаш доўга жыць, як мага часцей глядзі на зялёную траву, на цякучую ваду і на прыгожых жанчын.

Паўтара года я пазбаўлены ўсяго гэтага. Ці не таму я так хутка выпраўлюся ў апошняе падарожжа?

Не, гэта не пра мяне сказана: «Felix opportune mortis» — «Шчаслівы, хто памірае ў час», але, далібог, сёння я ў добрым гуморы. Я стаў такой важнай птушкай, што мяне баяцца генералы. Аб маім лёсе рупяцца шэф жандараў, галоўнакамандуючы дзейнага войска і нават сам Нерон*, з якім я так няўдала спрабаваў наладзіць ліставанне.

Тут, у Вільні, ужо атрымаўшы прагонныя, другі ты-дзень сядзіць сталічны фельд'егер, каб суправадзіць мяне ў слаўны горад Табольск. Кат павінен зламаць над маёй галавой шпагу, затым мяне чакаюць пазбаўленне маёмасных правоў і сібірскія капальні. Так у нашай імперыі судзяць самых небяспечных дзяржаўных злачынцаў. Ну як, табе яшчэ не захацелася схавацца пад ложак, як у той калядны вечар, калі я апануўся ў мядзведзя?

Толькі гэтым разам кат, відаць, застанецца без працы (вядома, ненадоўга), а бравага фельд'егера пецябургскія прыяцелі павіншуюць з хуткім вяртаннем. Суддзі адмералі мне дваццаць гадоў катаргі, аднак і цяпер ім не ўдасца пацерці рукі, бо ў мяне засталася не дваццаць гадоў, а ў лепшым разе дваццаць дзён.

Але для такой размовы мне проста неабходна ўявіць свайго візаві. Мы развіталіся, калі табе было ўсяго дзесяць летаў і зім, і пакуль я падарожнічаў з Еўропы ў Афрыку, а потым з кута ў кут маёй каморы (восем з паловаю крокаў), ты неўпрыкмет ператварыўся з хлопчыка ў юнака.

У маіх вандраваннях прыгады аб табе былі самым дарагім, што я меў. Вольнаю хвілінай я асцярожна перабіраў іх, як калекцыянер бясконца разглядае каштоўныя камяні са свайго збору. Вось гэты апал — той Вялікдзень, калі ты гасцяваў у мяне і мы з табой і фурманам Янкам наладзілі наезд на мой маёнтак. Заміж пісталецаў у нас былі петарды і ляскоткі, у ця-

* Так Незабыгтоўскі называў у сваіх лістах цара Мікалая I.

бе адклеіліся вялізныя чорныя вусы, а пан Янушэўскі, высакародна кінуўшы жонку, скочыў у брычку і з перапуду ледзьве не загнаў коней. А вось гэты гранат — дзень, калі мы знайшлі ў архіве пірацкую мапу з пазначаным на ёй скарбам. Апоўначы мы адкапалі каля стайні зусім новы гаршчок з пяццю залатымі. «Вуйку Олесь, — шаптаў ты, — а піраты будуць нам помсціць, так?..» Прабач, я раблюся сентыментальным. Напэўна, гэта туга па сыне, якога ў мяне ніколі не будзе.

Паўсюль ты быў маім невідочным спадарожнікам, у любы момант я мог выклікаць з памяці дзесяцігадовага гарэзніка з каштанавымі кудзеркамі і ў запэцканых зелянінаю нагавічках, якога лёкай толькі што зняў з бераста. Такім і яшчэ крыху незадаволеным, што цябе адарвалі ад вывучэння грачыных гнёздаў, ты быў у дзень нашай апошняй сустрэчы, калі ля ганка стаяў мой шасцярык. Але аднойчы я зрабіў не вельмі прыемнае адкрысцё. Я зразумеў, што такога цябе ўжо даўно няма. І вось тут адбылося нешта цікавае...

Неяк у часы студэнцтва я ехаў з Дэрпта праз Пецярбург і ў доме, дзе спыніўся, убачыў некалькі карцін Аляшкевіча*. Мяне вельмі ўзрушыў адзін партрэт — дама ў блакітнай сукенцы з галінкаю лаўра ў руцэ і побач з ёю дзеці: дзве дзяўчыны і два юнакі. Уражанне было моцнае і свежае, аднак найглыбей чамусьці запаў у памяць адзін з юнакоў, злёгка кучаравы, амаль круглатвары, з разумнымі вачыма і пячаткаю летуценнасці на ўсім абліччы. Памятаю, я адразу падумаў: з такога ніколі не вырасце нягоднік. І вось праз шмат гадоў, спрабуючы ўявіць цябе, я раптам убачыў не мілае дзіця ў брудных штоніках, а таго летуценнага юнака ў гафтаванай кашулі з вялікім адкладным каўняром. Мо калі-небудзь ты зможаш спраўдзіць, ці нашмат памылілася маё ўяўленне, але для мяне ты застанешся такім да астатняй хвіліны.

* Язэп Аляшкевіч (1777–1830) — беларускі жывапісец.

А зараз сядай бліжэй, вось сюды, на край майго ложка, і я гатовы адказваць на твае пытанні. Прадбачу, што іх нямала і некаторыя ўжо маглі пачуць твая маці ці дзядзька Канстанцін. Баюся, што іх адказы знаходзяцца прыкладна на такой самай адлегласці ад ісціны, як мой Нясвіж ад Парыжа.

Даруй, Ежы! Я зусім забыўся на свой партрэт, а ты ж, пэўна, таксама хочаш бачыць свайго вуйка. У мяне барада ў пояс, расчасаныя пяцярнёй брудныя валасы да плячэй, вочы... Не, лепей папрасі ў маці дагератып, які я прыслаў вам з Францыі (маю падазрэнне, што цяпер ён ляжыць у патайным прыскрынку бюро), і паглядзі на паважнага маладога чалавека з прычоскаю а la Sultan Mahmoud. Ён даволі самандзейна трымае ў руцэ гусінае пяро, а локцем абапёрся на стосік аркушаў. На драпіроўцы можна разабраць слова «Liberte»* — дагератыпіст быў заўзяты рэспубліканец.

Лепей уяўляй мяне такім...

Цяпер я цалкам да паслуг васпана. Чытаю ў тваіх сініх вачах галоўнае пытанне: як я апынуўся ў адзіночнай турэмнай каморы?

О, у абвінавачанні шмат пунктаў, аднак іх пералікам я займуся трохкі пазней.

Адзін разумны чалавек сказаў, што ў Расеі два праваднікі: язык — да Кіева, а пяро — да Шлісельбурга. Гэта адказ на тваё першае пытанне, бо турма ў віленскіх дамініканскіх мурах мала чым розніцца ад шлісельбургскіх казематаў. Прынамсі, выйсці адсюль не менш цяжка.

— Падсудны Незабытоўскі! Вы абвінавачваецеся ў тым, што... Пункт першы: ганьбавалі спосаб кіравання ў імперыі. Пункт другі: дзікімі лаянкамі зневажалі гасудара імператара і іншых асобаў дома Раманавых, як «ныне здравствующих», так і «почивших в

* Свабода (фр.).

Бозе». Пункт трэці: заклікалі да стварэння таемных таварыстваў і паўстання жыхароў усіх плямён, станаў і веравызнанняў. Пункт чацвёрты: выяўлялі зацятую варожасць да манархіі і любоў да рэспублікі. Пункт пяты... Але досыць.

Ну як, нябожа, нагнаў на цябе страху? Відаць, не надта, бо ў тваіх вачах толькі паболела цікавасці. Якім чынам я трапіў у рукі нашых доблесных жандараў? Між іншым, гэта сапраўды вельмі займальная і не менш павучальная гісторыя.

Ты, магчыма, чуў, што я напісаў нейкія крамольныя кнігі. Гэта праўда, твой вук з раздраду людзей, якія адважваюцца давяраць паперы свае сумневы і нават імкнуцца пашыраць іх сярод суайчыннікаў. Я аўтар сямі кніг, яны выходзілі ў Вільні і ў Парыжы.

— Але ніхто не ведае літаратара Аляксандра Незабьгоўскага... — зусім слушназначаеш ты.

У адказ я мог бы сказаць, што не шукаў славы, а толькі хацеў прынесці хоць каліва карысці нашай пакутнай зямлі. Праўда, тады я быў бы няшчыры. Номо sum... Я чалавек... Я марыў аб вядомасці. У тваім вяку за адну бяссонную ноч я напісаў параўнальны жыцццяпіс Напалеона і Аляксандра Македонскага.

Усё жыццё я ўтаймоўваў прагу славы. Я пераконваў сябе, што не магу ні дня быць шчаслівы, пакуль няшчасная мая Айчына. І ўсё ж было багата дзён, калі я забываў пра гэта і адчуваў сябе шчаслівым. Я быў малады, Ежы! Але аднойчы, каб адолець свой непамерны гонар, я даў сабе абяцанне, што ніводную маю кнігу не будзе аздабляць маё імя. І я не парушыў слова.

Мае першыя драмы былі надрукаваныя ў Вільні з дазволу цензуры. Зрэшты, Шэкспір спакойны за свае лаўры: вялікага драматурга з мяне не выйшла. Суцяшаюся тым, што мае літаратурныя экзерсісы ўсё ж нечага вартыя. Не кожны літаратар атрымлівае ў якасці ганару дваццаць гадоў катаргі.

Я стрымаў слова, хоць гэта і далася мне з пакутамі. Колькі сіл адабрала выданне рамана! Спачатку друкары не хацелі набіраць тэкст, потым крывадушная і баязлівая зграя парыжскіх гандляроў кнігамі адмовілася купіць раман, напалохаўшыся ягонай назвы. «Мары пра славу, каханне і свабоду»? Крый Божа!

Як я чакаў у Мадрыдзе паштовы дыліжанс, з якім адправілі маю кнігу! І вось два тамы ў мяне ў руках, і разам з усцехаю — разуменне, што, апроч двух-трох сяброў, ніхто на свеце не ведае і наўрад ці калі-небудзь даведаецца імя аўтара. Гаркаватая радасць.

Цяпер ты ведаеш, што я ехаў за мяжу не толькі лекаваць сухотку.

Дарэчы, вярнуўшыся памяццю ў тую пару, хачу цябе крыху развесяліць. Генерал-губернатар двойчы клаў пад сукно мае прашэнні аб выдачы замежнага пашпарта. Ніякіх падстаў для падазрэнняў у яго не было. Тады чаму? Калі здагадаешся — аддаю дамаскую шаблю з маёй гасцёўні.

Аднаго разу ў Вільні ў нас з губернатарам прычынілася векапомная сустрэча. Уяві такі малюнак. Баль у князя Р. Я вяду свецкую размову з дамамі і раптам заўважаю, як усе вакол мяне праглынаюць языкі і са страхам утаропліваюцца на нешта за маёй спінай. Азіраюся — і што? Сам яснавельможны пан Мірковіч. Вочы па яблыку, шчокі і левая нага трасуцца.

— Как вы смели, сударь, явиться в таком виде?! Я сам, сам, сам остригу вас!

У губернатара ёсць цудоўная звычка тупаць нагамі. Князеўне зрабілася млосна. І тут я шаркаю ножкай і гэтак ветліва адказваю:

— Да ваших паслуг, пане цырульнік...

Вось табе, Ежы, выдатны ўзор таго, якія людзі займаюць у нашай імперыі дзяржаўныя пасады.

Пасмейся, хлопчык мой, пасмейся, табе так пасуе смех...

Як у нас кажуць, зімовы дзень, што ў вераб'я дзюба. Час запальваць свечку. Ты не разумееш, Ежы, якая гэта раскоша — свечка. Уяві сабе дванаццаць, чатырнаццаць, шаснаццаць гадзін цемры са шкрабаннем у кутах, ад якога цемра робіцца яшчэ больш глухою. Уяві бясконцую ноч, калі пачынае здавацца, што ўжо ніколі не развіднее. А самае жажлівае, што можна заснуць і прачнуцца па-ранейшаму ў цемрыве, не ведаючы, доўжыцца вечар ці ўжо блізка раніца. Тады нараджаецца адчуванне, што цябе проста не існуе, што ты памёр або яшчэ не паспеў нарадзіцца. Такімі хвілінамі даходзіш да таго, што шалёна радуешся, пачуўшы крокі вартавога, бо яны, прынамсі, нагадваюць, што ты ў гэтым свеце не адзіны, што ёсць не толькі морак, але й цымяны, аплецены павуціннем ліхтар у калідоры... Аднак цяпер я — Крэз! Камендант нарэшце дазволіў перадаць мне шэсць фунтаў свечак. Цэлых шэсць фунтаў, Ежы!

Ну вось, свечка ўжо гарыць, робячы маё жытло такім утульным, і мы можам працягваць размову.

Ты, вядома, хочаш пачуць аб маіх прыгодах і ў цывілізаваных краінах, і ў краях, не вельмі кранутых сумнеўнымі выгодамі нашага часу. Не, у палон да канібалаў я не трапіў, затое басконскія разбойнікі тры дні трымалі мяне ў пячоры, чакаючы выкупу. Калі застанецца час, неадменна раскажу пра гэта, а пакуль у нас ёсць больш важлівыя тэмы.

Давай перанясёмся з табою на паўтара года назад. Сядай у маю каляску! Яе верх падняты, і цёплы вецер абвывае нашы твары. Гэта вецер вяртання. Коні бягуць па дарогах Галіцыі, а ў думках я пад'язджаю да Клецка, я ўжо бачу з Ляхоўскай гары нашу дуброву і яліны смаліцкіх прысадаў, ужо ўзбягаю на ганак...

* У вёсцы Смалічы (цяпер Нясвіжскі раён) быў маёнтак А. Незабьгоўскага.

І раптам сэрца сціскае трывога. Я зноў у Галіцыі. Шыбеніца на местачковым пляцы. Спаленая вёска. Мы з Рыгорам ехалі па мясцінах, дзе летась лілася кроў. Аўстрыйцы спярша дазволілі сялянам граміць шляхецкія атрады, а потым прыйшлі імперскія войскі... Божа, калі ўжо і тут, і ў нас паны рэвалюцыянеры даўмеюцца, што перамагчы без сялянскіх косаў гэтаксама проста, як спляжыць дуб без сякеры?! Калі б у 1794-м ці ў 1830-м нашы хлопцы атрымалі зямлю і волю...

Аўстрыйскія жандары трапляліся нам літаральна на кожным кроку, усё паказвала, што на тым баку мяжы іхніх блакітнамундзірных сваякоў з расейскай палітычнай паліцыі будзе не меней. Мой неспакой перадаўся і Рыгору.

— Глядзіце, пане Волесь, каб не пад'елі мы з вамі верашчакі, — паўтараў ён ледзь не пры кожнай сустрэчы з гэтымі панамі.

У апошнім аўстрыйскім мястэчку Бродах я затрымаўся. Трэба было нешта рабіць з кнігамі і рукапісамі. Хоць яны і былі ананімныя, усё адно везці іх у Расею легальна азначала б самахоць садзіцца ў турму. Заставалася дамова з кантрабандыстамі, а хачу табе сказаць, што гэтым паважным рамяством там не займаюцца хіба што немаўляты. Цэлы дзень я шукаў сярод тых мазурыкаў фізіяномію, якая выклікала б у мяне давер, і кожны спрабаваў мне нешта збыць. Прызнаюся, што не ўтрымаўся і купіў-такі літы слуцкі пояс, які праз тыдзень прысвоіў зухаваты паліцэйскі прыстаў.

Увечары ў бродаўскім шынку да майго стала асцярожліва падсеў чарнявы парабак, што адразу прыйшоўся мне да душы нейкім наўным дзіцячым паглядам. Я не стаў таргавацца, а накінуў да яго цаны пяць фларынаў.

* Маюцца на ўвазе паўстанне Тадэвуша Касцюшкі і паўстанне 1830–1831 гг. у Польшчы, Беларусі і Літве.

Назаўтра мы пераехалі мяжу. Перад расейскім шлагбаумам караннік спатыкнуўся. Рыгор спалатнеў і пачаў утрапёна жагнацца. Афіцэр варты звярнуў на гэта ўвагу, і я мусіў растлумачыць Рыгору паводзіны прылівам патрыятызму.

— У такія хвіліны, — з піетэтам сказаў я, — кожны расейскі падданы перажывае нешта падобнае.

Афіцэр ветліва згадзіўся і ўзяўся трэсці мае саквы. Ніякай крамолы там не было, і мыгну я пакінуў, бесклапотна насвістваючы пад няўхвальнымі позіркамі Рыгора «Вэндруй, дзяўчына»...

Ад'ехаўшы дзесятак вёрстаў, мы спыніліся ў павятовым гарадку. Астатні багаж павінен быў прыбыць уначы.

На чацвёрты дзень чакання за нейкую гадзіну мне тройчы трапіў на вока вяртлявы чалавечак у зашмальцаваным лапсердаку. Цяпер толькі дурань мог сумнявацца, што мы з Рыгорам сапраўды пад'елі верашчакі.

Я не ведаў, што губернатар падпісаў ужо загад аб маім арышце. Мех з кантрабандай...

Прабач, Ежы, на сёння я развітваюся з табой. Старшы наглядчык загадаў гасіць святло. Аказваецца, вязні, прынамсі палітычныя, павінны такой парою спаць. Цяпер каля шасці вечара. Вось і ўся ўсцеха ад маіх свечак...

Заходзь, хлопчык мой, заходзь. Я так рады зноў бачыць цябе ў сваім самотным прытулку.

Учора я забыўся абмаляваць яго. Акрамя чатырох сцен, у мяне ёсць тапчугі і кульгавае крэсла, якое паставілі, калі хвароба больш не дазволіла мне ўставаць. Наогул, ужо цэлы тыдзень я жыву, як ангельскі лорд. Замест голых дошак у мяне пярына і дзве пуховыя падушкі. На мне ядwabны шлафрок, а каля тапчугаў стаіць пара чаравікаў, у якіх я нікуды не схаджу. Дарэчы, ад мяне толькі што пайшоў турэмны капелан. Ён

прыносіў навіну, што Бог пачуў маю просьбу і мне вярнулі права на штгодзённы шпацыр. Le bon Dieu envoie toujours des culottes a ceaux, qui n'ont pas de derriere*.

Яшчэ ў мяне ёсць пыльнае вакенца ў глыбокай нішы. Раніцой на падвоканні звінелі сініцы, значыцца, маразы прыціснуць яшчэ мацней. Буду маліцца, каб не замерз атрамант і пяро не зрабілася бездапаможным. Цікава, ці чуваць на небе малітвы атэістаў?

Краты на вакенцы ты бачыш і сам.

У адзіночнай каморы, без кніг, без паперы і пёраў, якія з'явіліся ў мяне толькі днямі, розум заўжды павінен мець нейкі занятак, іначай ён трапіць у палон да хімераў. На шчасце, ніякім турэмшчыкам яшчэ не ўдавалася закратаваць акно памяці. Таму мая цэля амаль ніколі не бывала бязлюднай. Я часта гутарыў з філаматамі**. Міцкевіч чытаў мне тут «Пана Тадэвуша». А часам робіцца цесна, і я зноў выпраўляюся падарожнічаць. У мяне багаты выбар. Бой быкоў у Кадысе. Калізей, які нагадвае, што ўсе імперыі раней ці пазней развальваюцца. Аднак ведаеш, Ежы, ужо даўно я найбольш люблю блукаць па смаліцкіх ваколіцах. Люблю сесці пад мэндлік і пагаманіць з людзьмі, якія ніколі не прачытаюць маіх кніг і наўрад ці зразумеюць, дзеля чаго я жыў на свеце. Ды хіба з гэтае прычыны я маю права любіць іх меней?

Днямі я сустрэў у такіх блуканнях маю няньку Хіму з Лявонавічаў. Адгадай, аб чым я папрасіў яе? Зноў раскажаць мне казку пра цмока-трыгалова, што вартуе каралеўскі скарб. Каб ты быў меншы, хлопчык мой, я пасадзіў бы цябе зараз на калені, і ты таксама слухаў бы Хіміны казкі. Але ты ўжо дарослы, і ўчора мы спыніліся на загадзе аб маім арышце.

* Міласэрны Госпад заўсёды дае штаны тым, у каго няма зада (фр.).

** Таемнае студэнцкае таварыства ў Віленскім універсітэце. У 1823 г. было разгромаена царскімі ўладамі.

Той чарнявы кантрабандыст з бродаўскага шынка быў чалавекам мясцовага прыстава, а ў маім мяху разам з кнігамі і рукапісамі ляжала частка фамільнага архіва. Былі там і лісты на імя нейкага Аляксандра Незабыгоўскага.

Напачатку следства вёў штабс-капітан Мілер. Не ведаю, дзеля чаго — каб выклікаць мяне на шчырасць ці каб пачуць пікантныя прызнанні ў адказ — гэты *gondelet** сібарыт на допытах апавядаў пра свае поспехі ў жанчын.

Вось ён пускае блакітныя кольцы духмянага дыму ад дарагой цыгары, і яго ленаваты мяккі барытон гучыць зусім лагодна:

— Аляксандр Хрыстафоравіч, ну няўжо вы верыце, што ўсталяваны ў Расеі лад можна змяніць? Яшчэ ніколі манархія не была такой моцнай. Мне здаецца, вы паводзілі сябе проста несур'ёзна. Навошта вам рэвалюцыя? Хіба людзям нашага з вамі кола закрытыя якія-небудзь магчымасці паўнакроўнага жыцця?.. Вы хацелі, каб такія магчымасці былі ў кожнага? Але, згадзіцеся, тады іх не будзе мець ніхто...

Спрачацца з ім — усё роўна што прасіць ваўка не есці мяса, і таму я лічу за лепшае адмоўчацца.

— Дарагі Аляксандр Хрыстафоравіч...

Ён знаходзіць прыемнасць у тым, каб лішні раз назваць мяне на свой капыл, відаць, здагадваючыся, што ў мяне згаданае імя выклікае не самыя лепшыя пачуцці: не вялікі гонар быць аднайменнікам пана Бенкендорфа.

— Дарагі Аляксандр Хрыстафоравіч, да чаго прывяло вас ваша, мякка кажучы, неспакойнае пярэ? Вы, адзін з самых багатых памешчыкаў павета, чалавек, звыклы да раскошы, бавіце час у сырой халоднай каморы. І гэта з вашым здароўем. Грубая ежа, нямыгае адзенне, прабачце, насякомыя... Нават толькі дзеля

* Кругленькі, пульхненькі (*фр.*).

захавання чалавечай годнасці я на вашым месцы зрабіў бы ўсё магчымае, каб аблегчыць свой лёс. Ужо адно прызнанне віны...

Але ў нас са штабс-капітанам былі розныя ўяўленні пра чалавечую годнасць і спосабы яе захавання.

Перамогі над віленскімі дамамі відавочна даваліся Мілеру лягчэй, чым над палітычнымі злачынцамі, і наша знаёмства не здоўжылася.

Наступнага следчага прызначыў сам генерал-фельдмаршал Паскевіч, граф Эрыванскі, святлейшы князь Варшаўскі і прочая і прочая. Пра гэтага пана Явецкага варта пагаварыць трохі падрабязней.

Калі Rondelet, нягледзячы на ўсе свае спагадныя словы, ставіўся да мяне, па сутнасці, абсалютна абыякава (і за гэта я яму па-свойму ўдзячны), дык стацкі саветнік Явецкі шчыра любіў мяне. Так-так, любіў. Пратэжэ генерал-фельдмаршала любіў мяне за тое, што я так своечасова падварнуўся яму для новага кроку ўтору. Ад стацкага саветніка да сапраўднага стацкага, ад св. Ганны з каронай да св. Уладзіміра. Напэўна, нешта падобнае адчувае да сваёй ахвяры кат, калі ведае, што пасля смерці асуджанага зможа пагрэць рукі. Хто асмеліцца назваць пачуццё ката няшчырым?

У дужках заўважу, што як літаратар я буду пану Явецкаму давеку ўдзячны. Такога адданага і ўважлівага чытача не меў, пэўна, і сам пан Бальзак.

Я хутка адчуў яго любоў і тады паставіў сабе за мэту: зрабіць усё, каб следчы знелюбіў мяне, каб я стаўся на ягоным шляху прыступкаю не ўтору, а ўніз.

Не трэба вялікага таленту, каб здагадацца параўнаць почыркы ў маім прашэнні аб паездцы за мяжу і ў захопленых жандарамі рукапісах. Да таго ж у мемуарах я імкнуўся быць зусім праўдзівым, і следству было вельмі проста суаднесці ананімныя мемуары з жыццём нявіжскага памешчыка Незабытоўскага. Карачай, Явецкаму мроілася, што не сёння, дык заўтра ён

пачуе маё поўнае прызнанне і будзе трыумфатарам. Сапраўды, яго доказы было немагчыма абвергнуць.

Затое, Ежы, іх можна было не прызнаваць.

Уяві сабе гнуткага смутлявага мужчыну гадоў на сорок, які нечым нагадвае цыркавога артыста. На ім бездакорны светла-шэры сурдут, пашыты ў найлепшага варшаўскага краўца, на гальштуку бялее вялікая перліна, і наогул ён пакідае прыемнае ўражанне чалавека, задаволенага сабою і іншымі.

Сёння Явецкі яўна ў гуморы, а ў такія дні за сталом яму не сядзіцца.

— Ну-с, пане Незабытоўскі, — весела гаворыць ён, пахаджаючы па кабінецце, — раніцою я скончыў чытаць адзін надзіва займальны раман пад назваю... гм... «Мары пра славу, каханне і свабоду». Спадзяюся, з гэтае прычыны размова ў нас атрымаецца больш змястоўная, чым мінулым разам.

— Мне заўсёды цікава пагаварыць з чалавекам, які чытае кнігі, — адклікаюся я.

— А яшчэ цікавей звесці знаёмства з чалавекам, які іх піша, ці не так?

— Каго пан следчы мае на ўвазе?

— У вашай някемлівасці сапраўды няма межаў. Але вернемся да справы. У нас цяпер тысяча восемсот сорок восьмы год. Такім чынам, да прадказанай вамі рэвалюцыі застаюцца лічаныя гады, калі не месяцы...

— Не зусім разумею вас, пане следчы. Аб якім прадказанні ідзе гаворка? Мяне ніколі не вабіла роля аракула.

— Аб вашым, пане Незабытоўскі. — Сашчапіўшы за спінаю дагледжаныя кароткія рукі, ён працягвае мераць кабінет. Ход гутаркі яму пакуль відочна даспадобы. — Я гавару аб прароцтве, якое вы робіце ў сваім рамане.

— Але я ніколі не пісаў раманаў. Прызнаюся, нават лісты да сяброў даюцца мне з цяжкасцю.

— Тым не менш почырк рукапісу, — ён ківае на дзве пульхныя тэчкі на сталe, — супадае з почыркам вашага дзённіка.

— На жаль, пана следчага ўвялі ў зман. У мяне няма звычкі заводзіць дзённікі.

— Цудоўна, цудоўна... — Явецкага не так проста вывесці з яго настрою. — А што васпан скажа наконт гэтага аркушыка паперы? Між іншым, на ім пералічваюцца назвы раздзелаў памянёнага рамана. І, між іншым, аркушык я знайшоў у вашай спальні. У следчай практыцы гэта называецца рэчавым доказам.

— Вы ўжо дабраліся да маёй спальні? Віншую, віншую... Значыцца, на думку пана следчага, я склаў змест невядомага мне рамана? Прабачце, але гэта прэрэчыць элементарнай логіцы.

Шэры сурдут на імгненне застывае, а потым сядзе за свой засланы зялёным сукном стол.

— Тады як вы растлумачыце з'яўленне паперкі ў вашым маёнтку?

— Васпан жа дзеля нечага лётаў такімі маразамі за дзвесце вёрст у мае Смалічы...

Ён адкідваецца ў крэсла — яшчэ адзін знак, што яго настрой мяняецца. У сувязі з гэтым у мяне мільгае бяскрыўдная ідэя.

— Прабачце, пане следчы... Раман, пра які вы гаворыце, заняў у размове такое вялікае месца, што я насмелюся прасіць вас хоць у двух словах акрэсліць яго сюжэт і ідэю.

— З вялікай прыемнасцю, пане падследны, — адказвае шэры сурдут з іроніяй, якая сведчыць, што птушка трапіла ў маё сіло. — У рамане апісваецца жыццё ў заходніх губернях пасля перамогі нейкай, з дазволу сказаць, народнай рэвалюцыі. Вядомы вам, напэўна, сэр Томас Мор мусіць недзе там, на Парнасе, пасунуцца, каб даць месца аўтару новай утопіі. Толькі яго фантазія, на вялікі жаль, скіраваная не на

ўдасканаленне жыцця дзяржавы, а на падрыў яе святых асноў. Вось ідэя гэтага *невядомага* вам рамана. Вы задаволілі цікавасць?

— Збольшага. Аднак, пане следчы, дазвольце заўважыць, што ў вашых паводзінах ёсць пэўная дзіўнасць. Спыраша вы безапеляцыйна заявілі, што раман напісаў я, а потым згадзіліся расказаць аўтару яго сюжэт. Вы не адчуваеце тут супярэчнасці?

Рабаціністы пісарчук, які, чакаючы паказанняў, ловіць мух, пакутліва моршчыцца, каб не засмяцца. Следчы ўспыхвае, як дэвотка ад скаромнага слова, і колер сурдуга падкрэслівае малінавую чырвань яго твару. Мінае не менш хвіліны, перш чым ён здольны весці допыт далей.

— В такім случае... — Явецкі імкнецца гаварыць па-расейску лепей за прыроднага русака, але ў раздражненні ў яго непазбежна вынырвае аднекуль польскі акцэнт, і гэта толькі прыспорвае пану следчаму зласлівасці. — У такім разе, міласцівы гасудар, я таксама адзначу адну дзіўнасць. У нататках нейкага падарожніка ёсць згадка, што па Егіпце ён вандраваў у турэцкім уборы. А сярод вашых рэчаў, адпраўленых у Смалічы пасля арышту, знайшлі дакладна такі ўбор. Вось шаравары, вось зялёны турбан, вось такія самыя похвы з зорачкамі...

Ён выкладвае трафеі з шуфляды на стол, які робіцца падобны да прылаўка дзе-небудзь на ўсходнім базары.

— На вашу думку, усё гэта з'явілася ў маёнтку таксама ў выніку майго візіту?

— Цалкам магчыма.

Пісарчук у кутку прыкусвае губу і адварочваецца да сцяны...

Зразумей мяне правільна, Ежы. Я не строю з сябе героя, я проста хачу пераканаць цябе, што нават у самым цяжкім, невыносна цяжкім становішчы, калі

ўжо, здаецца, няма і не можа быць ніякага выйсця, у чалавека абавязкова застаецца магчымасць змагання.

Чую тваё пытанне:

— А дзеля чаго, вуйку, ты веў гэтае змаганне? Ці не разумней было б прызнаць неабвержныя факты?

Ты кажаш, што тады яны, прынамсі, пакінулі б мяне ў спакоі і не цягалі на бясконцыя допыты. А ведаеш, якую шалёную радасць чуў Мікалай, калі пасля Сенацкага пляца сябры расейскіх таварыстваў давалі паказанні? Мы з табой не маем права папракаць гэтых пакутнікаў, але я ні за якую ўзнагароду не згадзіўся б падараваць падобную радасць «рыцарам» з Трэцяга аддзялення. Лёс даў мне выпадак паказаць стаўпам прастола іх бяссілле, і адмовіцца ад такога шанцу было б злачынствам перад сумленнем.

І потым, допыты падабаліся мне. Не рабі крутлых вачэй — сапраўды падабаліся. Не толькі таму, што я бачыў перад сабой ворагаў і мог з імі змагацца. Наглядчыкам і канваірам забаранілі са мною размаўляць, і допыты сталі адзінаю ніткай сувязі са знешнім светам. Тут я мог уведаць хоць кроплю з таго, што чыніцца па-за межамі маёй клеткі. Часам я чакаў допыту, як вандроўнік у пустэльні чакае ратавальнага глытка цёплай вады з амаль пустой біклажкі.

Аднойчы новы ўжо следчы, відаць, маючы на мэце давесці мне, які лёс чакае любое паўстанне, паведаміў, што ў Вене быў мяцеж, але войскі імператара ўзялі горад.

— Думаю, у Вугоршчыне ім будзе цяжэй, — ва ўладзе нейкага натхнення заўважыў я, хоць насамрэч не меў аніякага ўяўлення аб тым, што адбываецца цяпер у Вугоршчыне.

— Разгром вугорцаў — справа самай блізкай будучыні, — адчаканіў чапурысты следчы. — Тым больш імператар Франц Іосіф звярнуўся па дапамогу да нашага гасудара.

— Значыцца, у Вугоршчыне таксама рэвалюцыя?! — я не мог дыць не хацеў хаваць радасці.

— Але ў Расеі мы яе не дапусцім, пане Незабытоўскі.

Праз колькі дзён я неспадзявана змог выкарыстаць навіну. На мяне заманулася паглядзець усяму сінкліту. Я кажу пра Віленскую следчую камісію. Напачатку яе старшыня Чаваці — яўны вугорац і прозвішчам і абліччам — дзеля праформы пацікавіўся, якія пытанні ёсць у падследнага. Тады я і спытаў, што пан падпалкоўнік адчувае ў дні, калі яго браты пакрыві ваююць за свабоду. Трэба было бачыць, як ён ускочыў з крэсла. Дарэчы, той допыт фактычна пачаўся і скончыўся маім пытаннем.

Ты змеціў, Ежы, што ў палове папярэдняй старонкі літары раптам пачалі падскокваць і напаўзаць адна на адну, нібы іх выводзіла чужая рука, а потым зноў выраўняліся. Я дапісаў тую старонку цяпер, а тады, учора, знячэўку праваліўся ў нейкі нязвычайны сон, дзе мая свядомасць растала, як сняжынка на нечай далоні. Нам з табой пашанцавала: на варце быў якраз мой дабрадзея. Ён забраў спісанья аркушы, а апошні схаваў у мяне на грудзях. Сёння я распароў край пярыны, і на будучае мы дамовіліся, што тут будзе наша схоўка.

Маё глухое забыццё было так падобнае да смерці... Затое зараз, быццам у адплату, я чую прыліў сіл, напэўна, здолеў бы нават падняцца і зрабіць колькі крокаў. Але не буду рызыкаваць, бо павінен закончыць ліст. Суткі нябыту — папярэджанне, што трэба спяшацца.

Яшчэ два словы пра следства. Пан Явецкі вярнуўся ў Варшаву залагоджваць незадоленнага патрона. Справу перадалі ў ваенны суд, я адмовіўся даваць паказанні, і абвінаваўчы акт стаўся адначасна прысу-

дам. Што-што, а судзіць у нашай імперыі ўмеюць. Аднак хопіць пра гэта.

Дык вось, Ежы, сёння я прагнуўся з дзіўным адчуваннем, што ў сне рака часу зрабіла плаўны паварот і я зноў трапіў у бласлаўлёную пару дзяцінства. Я ляжаў з заплюшчанымі вачыма і быў дванаццацігадовым хлопчыкам, што часта прахопліваўся сярод ночы ад нейкай шчымлівай радасці. За вокнамі пансіённага дартуара гуляў вецер, сябры спалі, а я ляжаў пад цёплаю коўдрай і думаў, што мне наканавана незвычайнае, не такое, як у іншых, жыццё. Я не разумеў і не мог разумець, у чым яго незвычайнасць, трагічным ці шчаслівым яно будзе, але я і не прагнуў такога разумення — было дастаткова радасці, ад якой замірала душа.

Сёння я зноў перажываў тыя хвіліны. І раптам час абрынуўся на мяне шалёным вятрыскам, і за адно імгненне пранесліся ўсе астатнія гады.

Я адплюшчыў вочы: на цёмнай сцяне зімовы ранак ужо накрэсліў акенца з кратамі. Дапусцім немагчымае, падумаў я. Той хлопчык у хвілю шчаснага бяссоння ўбачыў вязніцу і сябе самога на гэтых тапчгах. Як бы ён жыў далей?..

Мне здаецца, у кожнага чалавека быў ці яшчэ будзе дзень, гадзіна або адзін момант, пра якія мы можам узгадаць часам толькі праз шмат гадоў, а мо і зусім не ўзгадаем, але менавіта ад іх і пачынаецца, па сутнасці, наша жыццё.

У Італіі я быў знаёмы з невідучым жабраком. Вінчэнца — так звалі гэтага старога, якому не было і сарака, — распавёў мне сваю гісторыю. У маленстве, гуляючы ў руінах замка, ён міжволі стаў сведкам расстрэлу. Каля абымшэлай сцяны аўстрыйскія салдаты расстрэльвалі трох італьянцаў. Самы малады з іх перад залпам крыкнуў: «Перадайце маёй маці, што я нікога не выдаў!»

Вінчэнца рыхтаваўся атрымаць спадчыну ад дзядзькі-банкіра і стаць добрапрыстойным буржуа. Замест гэтага ў няпоўныя пятнаццаць ён стаў карбана-рым. Сляпым яго зрабілі аўстрыйскія астрогі.

Такі дзень ёсць і ў мяне. Мне было сем ці восем гадоў, якраз той век, калі чалавек яшчэ неўміручы і жыве ў суладнасці з усім светам. Я гойсаў па маёнтку і забег на псярню пагуляць са сваім сетэрам. Ежы, тое, што я ўбачыў, і цяпер стаіць уваччу. На псярні секлі прыгоннага хлопа. Ён быў распнуты на шырокай лаве, і па спаласаваных рамянах бег тонкі чырвоны струмок.

Колькі разоў я чуў потым свіст таго бізуна і бачыў прывязанае да нахілёнай лавы маладое цела! Сон паўтараўся шмат разоў, нібы нехта дбаў, каб я заўсёды памятаў той дзень і чорныя ад болю і нянавісці вочы таго чалавека... Ён ненавідзеў і мяне, дагледжанага паніча, які ў жаху знерухомеў на парозе.

Можа, цяпер я заслужыў ягонае дараванне?

Я пабадзяўся па свеце, Ежы, але нідзе не бачыў большага здзеку з чалавечае годнасці, чым у гэтай імперыі. За самае мізэрнае непаслушэнства чыноўніка — на гаўптвахту, студэнта — у салдаты. Гэта, так бы мовіць, свабодных падданных. А што казаць пра рабоў?

Ты не чуў, як аднаму тамбоўскаму памешчыку прыйшло ў галаву пажыць турэцкім пашою? Завёў сабе сераль з трыма дзесяткамі прыгожых сялянак, выпісаў аднекуль еўнухаў, а вёску пачаў пераварочваць у магаметанства. Дзякаваць Богу, суседзі падалі скаргу ў сінод.

А ў нашых губернях хіба нашмат лепей?

Уніятаў у праваслаўе перахрысцілі з-пад палкі. Неяк зайшоў я на казань у царкву — трохі з цікаўнасці, трохі з ахвоты пацвяліць прававерных католікаў. Паслухаў бы ты, як святар распінаўся, даводзя-

чы, што пад царом нашаму мужыку вальней живеца, чым пад каралём. Я ледзьве сам не паверыў. А адзін з гэтых ашчасліўленых мужыкоў потым на цвінтары другому кажа: «Даўней хаця ў салдаты не бралі, а цяперака Петрачка майго на дваццаць гадоў у рэкруты павялі. Толькі на небе з сынкам і ўбачымся».

Ежы, ужо два разы свой дзень анёла я сустракаў у няволі. Восенню мне споўніцца трыццаць... Прабач, я агаварыўся... Я не ўбачу не толькі восені, але і гэтай вясны.

Трыццаць гадоў... Здаецца, у такім вяку ўзышоў на эшафот смаленскі шляхціч Кахоўскі. Той самы, што на Сенацкай плошчы ці не адзіны з паўстанцаў адважыўся націснуць на курок. Столькі ж было Канарскаму* і Францішку Савічу**. Спадзяюся, ты ведаеш гэтыя імёны.

Герой — не той, хто зрабіў больш, чым іншыя. Герой — той, хто зрабіў усё, што мог. Таму я не магу назваць сваё жыццё незвычайным. Што я паспеў? Напісаў праект вызвалення сялян і не паспеў даць вольную ўласным прыгонным. Склаў план чыну нелегальнага таварыства і не паспеў заснаваць яго. Марыў узяць у рукі зброю, а цяпер ледзьве трымаю пяро...

І ўсё ж, Ежы, я без сораму зірну ў вочы хлопчыку, што прачынаўся сярод ночы ў пансіённай спальні.

Уяўляю, як дзесьці паміж дэсертам і вістам узнікае размова пра маю асобу і нехта, прыкрываючы далонню позех, падрахоўвае: «Я не разумею, панове, дзеля чаго пражыта жыццё...» Ежы, я веру, што ты змог бы...

* Сымон Канарскі (1808–1839) — чынны ўдзельнік паўстання 1830–1831 гг. Расстраляны ў Вільні.

** Францішак Савіч (1815–1845) — беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат, паэт і публіцыст. У Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі арганізаваў «Дэмакратычнае таварыства», якое працягвала ідэі філаматаў. Арыштаваны і высланы ў салдаты на Каўказ.

Хлопчык мой, я пішу пасля доўгага перапынку. Тры дні і тры ночы мяне як быццам не існавала. Прадчуваю, што наступны раз магу ўжо не вярнуцца з гэтага чорнага прадоння, а мне яшчэ трэба сказаць табе нешта важнае.

У мяне эйфарыя, але розум мой ясны. Менш за ўсё я хачу, каб ты бачыў у лісце штосьці ментарскае. Сёння ў мяне зноў быў капелан. Я адмовіўся ад споведзі. Калі хочаш, лічы ўсю нашу размову споведдзю табе.

Ежы, не перапыняй мяне і даруй, калі сёння ў маіх словах не будзе паслядоўнасці, да якой ты прывык.

Памяць пераносіць мяне ў спякотны паўднёвы дзень. Мы са слугой адпачывалі ў халадку платана каля таверны. Побач спявалі некалькі маладых італьянцаў. Не магу пахваліцца дасканалым веданнем італьянскай, але ўпэўнены, што жандары не ўхвалілі б песні. Яна была пра падарожніка, які марыць вярнуцца дадому, ды яго зямля ў няволі, і толькі птушкі там свабодныя.

Цяжка выглумачыць, што адбылося са мною ў той момант. Я пачуў раптам зусім іншую песню. Я ведаў яе, але ніколі не лічыў сваёй. А цяпер мне здавалася, што я не змагу далей жыць, калі не заспяваю яе, песню, якую пяюць у нас простыя людзі.

— Рыгор, ты ведаеш такую песню? — страшэнна хвалюючыся, я напеў яму першыя словы.

— Анягож, паночку, — уразіўся ён. — У нас яе ўсе ведаюць.

— Спявай, Рыгор!

І мы спявалі, Ежы. Магчыма, гэта былі найлепшыя хвіліны майго жыцця, хвіліны, за якія не шкода аддаць гады.

*Сакол, сакол,
Высока лятаў,
Высока лятаў,*

*А што ж ты відаў?
Ой, відаў, відаў
Зялёна жыта,
А ў тым жыце
Казака забіта.
Забітага, несхаронена,
Ой, парасла трава
Скрозь рабёрачкі,
Ой, адкіпела кроў
Кругом сэрданька.
Прыляцелі, ой,
Да тры пташачкі,
Тры пташачкі –
Родны сёстрачкі.
Адна пташачка
Села ў ножанькі,
Друга пташачка –
У галованькі,
А трэцяя –
Каля сэрданька...*

Я не заўважыў, як італьянцы абступілі нас.
– *Grazia*, – падзякаваў гаспадар таверны. – Мне
невядома, якога народа гэта песня, але вы спявалі
душой.

Сэрца так часта апярэджае наш розум... Менаві-
та тады я ўпершыню засумняваўся: хто я?

Пасля я шмат думаў пра гэта. Я прыгадваў, як
у варшаўскім пансіёне сябры кпілі з майго працяж-
нага вымаўлення, успамінаў, як выкладчык гісторыі
заўсёды казаў пра вялікую Польшчу, быццам нашай
зямлі проста не існавала. Я ўжо не мог заставацца
спакойным, калі на нас глядзелі звысаку, калі гэтыя
пыхлівыя паны велягурыста разважалі аб сваёй гіста-
рычнай місіі. У такіх выпадках я пыгаўся, а што рабіў
бы пад Грунвальдам кароль Ягайла, калі б наш Вітаўт
не прывёў свае сорак палкоў?

Мы называем сябе ліцвінамі, але з вуснаў аднаго чалавека я чуў і іншае слова — беларусы. Ты не ўяўляеш, як бы я хацеў пагутарыць з ім цяпер. Калі не памыляюся, яго прозвішча было Марцінкевіч. Тады ён служыў у Менску, а я ў канцылярыі ігуменскага маршалка. Памятаю, на губернскім з'ездзе з пана Марцінкевіча пасміхаліся, што світка яму бліжэй да душы, чым сурдут. Ён пісаў вершы на сялянскай гаворцы. Чамусьці я пэўны, што, калі ён не пакінуў свайго занятку, ты пра гэтага чалавека яшчэ пачуеш.

Памятаю, за сталом ён сказаў тост «папросту» і была бура рогату.

Следчы Явецкі рабіў мне вочныя стаўкі з фурманам Янкам і слугамі з маёнтка. Якімі вачыма глядзелі яны на мяне, калі я таксама загаварыў на іхняй мове! Відаць, падумалі, што пан крануўся з розуму. А пан проста зразумеў, што ён адной з імі крыві, што ў яго ёсць свой народ, а без гэтага чалавек падобны да матылька, якога нясе вецер...

Ежы, хлопчык мой, свечка дагарае, а дацягнуцца да новай сам я не змагу.

Я хачу, каб ты запомніў: нельга служыць чалавецтву, не служачы свайму народу...

Свечка пагасла. Пішу гэтыя словы ў цемры. Можа, заўтра мы яшчэ сустрэнемся, але я баюся пайсці, не развітаўшыся.

Дай мне тваю руку, Ежы!..

Пяць мужчын у леснічоўцы

*Gloria victis!**

Травенская навальніца нацешылася маладой сілай і пакацілася над пушчаю далей, але дождж па-ранейшаму шамацеў так заўзята, што ў ягоным шуме дазвання раставала таканне старых ходзікаў. У цеснаватай леснічоўцы было сутонна і плаваў слабы пах мяты і яшчэ нейкіх сухіх зёлак, што пучкамі вісела на шастку ў цёмным надпеччы. Падраная падушка з натрушаным на прыпеку пер'ем і луснуты гаршчок-спарыш у прыдзверным куце казалі воку, што гаспадары чамусьці пакінулі сваё жытло і калі вернуцца — невядома.

Аднак цяпер людзі тут былі. Двух зусім маладых і двух старэйшых мужчын у аднолькавых шэрых світках без шнуроў і ў высокіх, да каляняў, ботах з першага погляду можна было прыняць за паляўнічых. Здавалася, яны ад раніцы гойсалі па лесе, і цяпер пушча ласкава падаравала ім схоўню ад залевы.

Але гэта былі не паляўнічыя.

Каля халоднай печы стаялі ў пірамідзе чатыры штукцэры вайсковага ўзору, з якімі не ходзяць на лесавую зверыну, а за поясам кожны з чацвярых меў рэвальвер або пісталет.

Трое мужчын прымайстрыліся збоч вокнаў, куды раз-пораз кідалі насцярожанья позіркі; чацвёрты тварам дагары ляжаў на бурносе, пасланым на палку каля глухой сцяны. Яго правая рука была на тальмаху.

Апроч таго, у леснічоўцы быў пяты, і ён ужо ні на каліва не выдаваў на паляўнічага, бо на ім ладна сядзеў цёмна-зялёны мундзір з чырвонымі пагонамі капітана імператарскай арміі.

* Слава пераможаным! (лац.)

Пяты быў палонны.

Мужчыны маўчалі, і хоць кожны з іх маўчаў на свой лад, можна было з пэўнасцю сказаць, што думваюць яны цяпер пра адно.

Нейкую пару гадзін назад шырокі ўтравелы падворака леснічоўкі быў повен чалавечых галасоў і конскага гігання. Потым гоман аціх, і перад калодзежным зрубам замёр шыхт узброеных людзей. На абымшэлым зрубе вісеў на кароткай дзідзе, апускаючыся краем да самага долу, абцёрханы бела-чырвоны сцяг. Людзі па чарзе выходзілі, цалавалі яго — хто стоячы, хто на каленях — і знікалі за стаўбурамі змрачнаватых вячыстых ялін, што цесна абсталі галявіну. Адны, перш чым ступіць пад шаты лесу, яшчэ прыпыняліся і крычалі на адвітанне нейкія астатнія словы, другія не азіраліся і толькі наддавалі кроку або паганялі коней...

Тыдзень таму аддзел інсургентаў цёмнаю ноччу ўвайшоў у павятовы гарадок Горы-Горкі на ўсходзе Беларусі. На пляцы ўжо чакалі колькі дзсяткаў студэнтаў тамтэйшага земляробчага інстытута. Тыя, у каго не было зброі, атрымалі стрэльбы і штуцэры.

Знячэўленая каманда ўнутранай варты супраціўлялася адчайна, але нядоўга. Паўстанцы ўзялі цэйхгаўз, казармы і скарбоўню і без ніводнага стрэлу занялі інстытут. Даўжэй за ўсіх адстрэльваўся з вокнаў кватэры начальнік варты, але на досвітку, які прыпешвала паланіца пажараў, страляніна заціхла і ўвесь горад апынуўся ў руках у інсургентаў.

Камандаваў паўстанцамі высакалобы цёмна-русы чалавек у канфедэратцы, з навіслымі над вузкімі вачыма брывама і прычасанымі данізу вусамі. Ён меў блізу сарака гадоў, адно плячо трымаў вышэй другога і адзываўся на мяно Тапор. Пад хмурным ранішнім небам ён сказаў прамову перад рэдкім натоўпам сабраных на пляц перапалоханых месцічаў. Пяць-шэсць чалавек у адзенні службоўцаў марна спрабавалі на-

ладзіць авацыю. Тапор перасмыкнуў плячыма, саскочыў з параконкі, на якой стаяў, і аддаў аддзелу загад рыхтавацца да выступу.

Неўзабаве мяшчане, што сядзелі па хатах, цікаючы на вуліцу праз фіранкавыя візэрункі і шчыліны неадшчэпленых аканіцаў, зноў пачулі стрэлы. Паўстанцы аддавалі вайсковую пашану сваім забітым. Іх хавалі пад маладымі бярэзінамі на высокім рачным беразе. Часу збіваць труны не ставала, і сяброў па зброі аддалі зямлі загорнутымі ў рэквізаваныя персідскія дываны.

Надвечар, пакінуўшы цяжкапараненых у інстытуцкім дартуары, інсургенты на лёгкіх фурманках і забраных на конскім заводзе рысаках вырушылі з горада па дарозе на Крычаў. Тапор вёў свае сто пяцьдзесят шабляў і стрэльбаў на злучэнне з атрадам Касы. Паўстанцы мелі загад захапіць магілёўскі артылерыйскі парк і прабівацца на захад.

Узяцце Горак было іх першым і апошнім поспехам.

За шэсць дзён, палячы паперы валасных праўленняў, валячы тэлеграфныя слупы і затрымліваючы пошту, аддзел прайшоў палявымі і ляснымі дарогамі болей за сотню вёрст. У кожнай вёсцы паўстанцы збіралі сялян і чыталі маніфест аб надзяленні зямлёй і скасаванні паншчыны. Але з дня ў дзень гэты паход усё больш нагадваў кружлянне аточанага лаўцамі звера. Аршанскі і крычаўскі атрады ўжо былі разбітыя, і камандзір аршанцаў Будзіловіч чакаў у фартэцы расстрэлу. Па наваколлі яшчэ насіліся чуткі, што пад рукою ў Тапара ледзьве не паўтысячы ўзброеных да зубоў людзей, з суседняй Смаленшчыны яшчэ ляцелі ў сталіцу панічныя тэлеграмы аб прысылцы дадатковых войскаў, але кінутыя супраць аддзела чатыры рэгулярныя роты і два дзесяткі казакоў з гарматаю шчыльней і шчыльней сціскалі кальцо. Каб адрэзаць мяцежнікам шлях за Дняпро, усе паромы і чаўны былі пераведзеныя на правы бераг і пры іх

стаялі сялянскія варты. За спайманне паўстанца са зброяй мужыкі атрымлівалі ад бацюхны-цара пяць рублёў, за бяззбройнага — тры.

Учора на світанні, пусціўшы карнікаў па падманым следзе, Тапор пераправіўся цераз Проню і спаліў за сабою паром. Аднак надзея на тое, што аддзел прарвецца ў менскія лясы, пагасла ўжо і ў самых адважных сэрцах.

Сёння каля гэтае леснічоўкі Тапор, сапраўднага імя якога не ведаў, пэўна, нават ягоны ад'ютант, звярнуўся да інсургентаў з кароткім словам. Ён гаварыў сечанымі, дарэшты зразумелымі фразамі без усякае патэтыкі. Змагацца цяпер да апошняга — значыць зрабіць паслугу царскім генералам. Паўстанцы мусяць ратаваць сябе дзеля далейшага служэння справе. Выйсці з акружэння можна толькі невялікімі купкамі. Хто не адчувае ў сабе рашучасці працягваць змагання, няхай здаецца ўладам. Тыя, што складуць зброю не пазней чым паслязаўтра, трапяць пад абвешчаную ўрадам амністыю. У роўным камандзіравым голасе не было ні разгубленасці, ні паняверкі. Так мог гаварыць чалавек, які даастачы выканаў абавязак перад сваімі людзьмі і можа памерці або жыць далей з чыстым сумленнем.

Пасля роспуску аддзела каля леснічоўкі, на якую напаўзала чорная з жаўтлявым падчарэўем навальнічная хмара, разам з Тапаром застаўся ягоны ад'ютант Здзіслаў Міткевіч і яшчэ двое: вольны слухач земляробчага інстытута Сокалаў з прастрэленаю рукой і камандзір ужо няіснага першага плутона* студэнт Восіп Антановіч. Яны апынуліся заадно не таму, што сябравалі. Калі не лічыць прыяцельскіх дачыненняў камандзіра і ад'ютанта, гэтыя чацвёрэ былі проста таварышы па зброі. Іх аб'яднала, можа, і не ўсвядомленая яшчэ на ўсю глыбіню думка, што, пакуль яны

* Узвода.

разам, працягвае жыць аддзел. Была і іншая прычына — палонны афіцэр, ад якога ні на крок не адыходзіўся Антановіч. Капітана артылерыі Крыніцкага ўзялі ўначы на паштовай станцыі пасля шалёнай перастрэлкі, у якой адзін паўстанец быў забіты напавал, а другому куля трапіла ў живот, і яго давялося пакінуць у доме ў станцыйнага наглядчыка. Лёс палоннага, які не атрымаў ані драпіны, дагэтуль заставаўся нявырашаны.

Крануты ржою ківач невядома кім заведзеных ходзікаў няўтомна адкрываў ад неабдымнасці часу імгненне за імгненнем, збіраў іх у цяглыя хвіліны, а дождж і не думаў сціхаць. Ён паліваў саламяныя стрэхі пустога хлява і адрыны, ля якой прыткнулася кінутая паўстанцамі фурманка, мыў чорнае голле пасаджанага пры хаце дубка, што, не даючы веры першаму цяплу, не спяшаўся выпускаць лісце з пупышак, прыпляскваў да зямлі малады дзьмухавінік. Неба над леснічоўкаю было цяжкое і беспрасветнае. У такія вось хвіліны, пад такім небам, людзей апаноўваюць самыя змрочныя і безнадзейныя думкі. Пагатоў калі побач ходзіць смерць, а па аднаго яна можа прыйсці зусім хутка, бо ён біўся супраць чацвярых астатніх і забіў іх папалечніка, а можа, і двух, таму што паранены ў живот таксама мог памерці.

Маўчанне зрабілася гнятлівым і фізічна адчувальным. Каб парушыць нясцерпную вусціш, нехта павінен быў зараз штосьці ўчыніць ці проста прамовіць слова. Відаць, вастрэй ад усіх адчуў гэтую неабходнасць ад'ютант Міткевіч, прысадзісты гарбаносы чалавек з рудымі бакамі ды барадою і нявыспаным тварам. Першыя за паўгадзіны словы сказаў, хоць і быў маўкліўцам, менавіта ён.

— Мне згадаўся мой дзед па кудзелі. Стары любіў паўтараць, што ў любым становішчы найперш трэба пад'есці.

Тапор з лёгкаю ўсмешкай кіўнуў, і ад'ютант адчыніў дарожны куфэрак. Ён раскінуў на краі шчарбатага стала сурвэтку, і на ёй з'явіліся чорныя сухары, кавалак саланіны і аплеценая раменьчыкамі біклажка. Бадай, адно цяпер яны ўспомнілі, што ў іх ад раніцы не было ў роце ні макулінкі. Усе скінулі здраншвенне і неяк пажвавелі, толькі палонны па-ранейшаму абьякава сядзеў на адзіным у хаце крэсле, зробленым з нязграбнаю прэтэнзіяй на панкасць. Але калі Тапор рукою запрасіў яго да стала, палонны таксама нібы ачуўся і без угавораў падсеў бліжэй.

Камандзір і ад'ютант адпілі з біклажкі седзячы і без слоў. Калі чарга дайшла да Антановіча, ён ускочыў і, трохі тэатральна ўзняўшы руку з біклажкаю, выгукнуў: «За адраджэнне Айчыны!» Гэта быў высокі, па-дзявочаму танклявы юнак з мяккімі рысамі безбародага твару. Калі б не вішнёвая радзімая пляма амаль на ўсю правую шчаку, ён, бяспрэчна, лічыўся б прыгажунам. Антановіч піў, закінуўшы русую галаву, на тонкай шыі перакочваўся востры коўцік.

— Вы забыліся, што мы не на банкцеце, — заўважыў камандзір, калі юнак адарваўся ад біклажкі.

Чыстая смуглявая шчака Антановіча ўспыхнула, але ён перамаўчаў і перадаў біклажку параненаму. Той нязграбна ўзяў яе здороваю рукой і адно памачыў вусны. Бацькі параненага, дваццаць гадоў таму ахрысціўшы сына Апалонам, яўна спудлавалі. Ягоны непрыгожы шырокі твар з рэдкімі, быццам вышчыпанымі, вусікамі і цельпукаватае цела настолькі не адпавядалі імю, што яно ўспрымалася амаль як насмешка. Толькі вочы Сокалава былі надзіва гожыя глыбокаю сінечай, у якой свяціліся дабрывія і спагада.

Тапор цераз стол падаў біклажку палоннаму.

— Няхай жыве хрысціянская міласэрнасць, — з іроніяй прамовіў той. — Чалавека накормяць, напояць, а потым...

Ён не дагаварыў.

Капітану Крыніцкаму было за трыццаць. Ён насіў кароткую стрыжку і меў абсівераны валявы твар з адкрытым паглядом карых вачэй і цвёрдымі вуснамі пад цёмнаю шчотачкай вусоў. Здавалася, ён раскаяўся ў сваіх словах, бо хрумстаў сухаром крыху збянтэжана. Антановіч кідаў на палоннага касыя позіркi, якія не абяцалі нічога добрага. Сокалаў пазіраў на капітана са спачуваннем, а расчытаць пачуцці Тапара і ад'ютанта на іхніх непарушных тварах было немагчыма.

Пасля падмацунку паранены заняў ранейшае месца на бурносе, Тапор і ад'ютант вярнуліся да вокнаў, а студэнт прываліўся плячыма да сцяны і задрамаў. Сон сцёр з ягонага аблічча змрочнасць, пульхнаватая вусны кранула дзіцячая ўсмешка.

Грымець зноў пачало бліжэй: навальніца вярталася. Знячэўку пярун раздзёр роўны шум дажджу недзе зусім побач, і Антановіч здрыгануўся і расплюшчыў вочы. Юнак адразу ўспомніў, дзе ён, і ўсмешка пагасла, як квалае цяпельца пад парывам ветру.

— Ведаеце, што мне прыснілася? — са зласлівай маркотаю спытаў ён пасля нядоўгага маўчання. — Тое, што здарылася роўна год назад.

— Не сказаў бы, што мы ўсё зразумелі, — не адрываючыся ад свайго занятку, азваўся камандзір, які чысціў на каленях рэвальвер.

— Я ведаю, грамадзянін Тапор, вам будзе смешна. Але мне хочацца гаварыць пра гэта. Я буду расказваць і смяяцца разам з вамі, — з нейкім хваравітым імпэтам працягваў юнак. — Дык вось, год таму, якраз такой парою, мы наладзілі фэст з манеўрамі. Які быў час, панове! Сабраліся ў фальварку за дзве вярсты ад горада. Спачатку спявалі гімны, казалі прамовы. Потым практыкаваліся ў стральбе. Здагадайцеся, якія ў нас былі мішэні?

* Форма звароту ў паўстанцаў 1863–1864 гг.

Антановіч абвёў таварышаў ганарлівым позіркам.
— Расейскія гербы. Мы стралялі ў расейскія гербы. Таму, хто за пяцьдзесят крокаў трапіў арлу з двух стрэлаў у абедзве галавы, панна Гелена падносіла келіх свянцонай вады. Панна Гелена таксама страляла разам з намі...

Пачуўшы гэтае імя, Сокалаў заварушыўся, ямчэй уладкоўваючы параненую руку. Палонны заўважыў яго рух і глянуў на Сокалава з цікавасцю.

— А потым феерверк... — Студэнт на момант заплюшчыў вочы. — Але самае вясёлае было пасля. Па дарозе дамоў знайшлі на ўскраіне паркан сажняў на пятнаццаць, далі залп і ў адзін міг узялі гэтую фартэцу прыступам. Уяўляеце? І тут быццам з-пад зямлі з'яўляецца гэты пісклявы таўстун Іверсон, наш наглядчык. «Вы нем'едленно дольшыны разойтис! Иначе вы испортите себе фсю сфою шизнь!» Пакуль ён абяцаў нам самыя страшэнныя пакаранні ад імя дырэкцыі, мы яшчэ цяпелі. Аднак калі стаў гразіцца ад імя гасудара імператара, ужо не стрывалі. Вы калі-небудзь бачылі, як вядуць у хлеў натурыстага маркача? Конча цягнуў яго за гальштук, а я паганяў дручком... Праз два месяцы прыехала следчая камісія, але сведкаў не знайшлося, і гер наглядчык застаўся пры сваіх казырах. Які быў фэст, панове! Хай бы ён доўжыўся вечнасць...

— Хай бы вечнасцю стаў дзень, калі горад быў нашым, — падаў голас паранены.

— Вы памятаеце, як нас прымалі ў прафесара Жабенкі? — жвава падтрымаў яго студэнт. — Як панна Гелена з сястрой танцавалі нам польку...

— Я мяркую, ваш Іверсон ужо данёс і на іх, — зазначыў Тапор.

— Усяго пяць дзён таму! Няўжо толькі пяць дзён? — Антановіч нібыта не чуў апошніх камандзіравых слоў. — Гэты ўздым, і перамога, і думкі, што ўсё яшчэ наперадзе... Пяць дзён... А цяпер?..

— Жышцё не любіць летуценнікаў, грамадзянін Антановіч. Яно жорсткае да іх. — Камандзір скончыў чысціць рэвальвер і звыклым рухам заткнуў яго за пояс. — Я не супраць таго, каб вы займаліся прыемнымі ўспамінамі, але ўлічыце, што мы не адны.

Студэнтаў позірк упёрся ў палоннага і загарэўся непрыхаванай нянавісцю.

— Грамадзянін Тапор, я не разумею, чаму вы дагэтуль не загадалі... У нас ёсць права помсты, і я...

Сустрэўшы ўладны пагляд камандзіра, ён асекся, аднак яго гарачая кроў утаймоўвалася неахвотна.

— І ўсё ж мы недарэмна ўзяліся за зброю. Недарэмна! — зноў загаварыў Антановіч праз хвіліну. Ён імкнуўся пераканаць, відаць, не столькі таварышаў, як сябе самога. — Мы замацавалі крывёю межы будучай Айчыны!

— Паны з жонду былі б задаволеныя вамі, — сказаў камандзір.

— Нашы войскі ўзялі горад! — з выклікам адказаў Антановіч, і паранены з ухвалаю кіўнуў яму.

— Магу толькі паўтарыць свае папярэднія словы, — стамлёна прамовіў Тапор. — Зрэшты, я не вінавачу вас. У вашым вяку чалавек адгукаецца на прыгожыя заклікі хутчэй, чым на голас уласнага розуму.

— Мiane прывялі да ўдзелу ў інсурэкцыі перакананні, а не прыгожыя заклікі. — Антановіч падняўся і пачаў нервова хадзіць ад стала да дзвярэй і назад. — І не якія-небудзь іншыя прычыны...

— Якія іншыя? — зацікавіўся камандзір.

Паранены чамусьці насцярожыўся.

— Якія? Вы чулі, як трапіў у атрад Арліцкі? Цяпер я магу адкрыць яго таямніцу. Адноўчы на біваку мы разгаварыліся, і ён прызнаўся, што нявеста запатрабавала ад яго доказаў смеласці.

— Bravo! Bravo! — шчыра засмяўся палонны. — Ка-

* У паўстанні.

ханне як аснова палітычных поглядаў, або як пазбавіцца ад жаніха. Панове, вы дазволіце мне далучыцца да размовы? Можце лічыць гэта маім апошнім жаданнем.

Ён гаварыў вясёлым бесклапотным тонам, які дазваляў прыняць ягоныя словы за жарт.

— Ніхто не мае права адмовіць чалавеку ў апошнім жаданні, — прымаючы тон палоннага, адказаў Тапор.

— Між іншым, — заўважыў ад’ютант, звяртаючыся да Антановіча, — Арліцкі браў цэйхгаўз так, нібыта ўсё жыццё толькі тым і займаўся, што браў цэйхгаўзы.

Студэнтавы вусны скрывіла пагардлівая ўсмішка.

— Мне заўсёды здавалася, што ён у любы момант можа перабегчы ад нас на баль да Беклямішава.

Словы юнака прыглушыў удар грому, але палонны пачуў іх.

— Пане Антановіч, вы згадалі тут імя губернатара. Вам вядома, дзе яго дастойнасць зрабіў сабе кар’еру?

— У паліцыі, — пазіраючы не на Крыніцкага, а некуды ўбок, адазваўся юнак.

— А ці вядома вам, што ў маладыя гады ён маліўся на Фур’е і праходзіў па справе Петрашэўскага?.. Вось што робіць час з гарачымі галовамі...

Студэнт спыніўся насупроць палоннага і паклаў руку на рэвальвер.

— Гэта падобна на здзек... — з пагрозаю прамовіў ён.

— Грамадзянін Антановіч!

— Грамадзянін Тапор? — рэзка павярнуўся студэнт.

— Што яшчэ вы маеце нам паведаміць? — спакойна запытаў Тапор.

— Што... што, нягледзячы ні на што, мы пераможам!

У гэтым хлапчукоўскім выбрыку было нешта настолькі адчайнае і чулівае, што халодныя камандзіравы вочы пацяплелі.

— Магчыма, — з нечаканай мяккасцю сказаў ён. — Але не тут. Тут у нас нічога не атрымаецца. *C'est une affaire flambée**. Мужыкі вераць у цара і не вераць нам, а без мужыкоў мы — нішто. І ў дадатак паны з Віленскага жонду скасавалі ўсе акты «чырвоных». Калі хто-небудзь з гэтых «рэвалюцыянераў» трапіць мне да рук, даю вам слова павесіць яго на першым прыдатным суку.

— У Касы было дваццаць хлопаў, — сказаў Антановіч.

— А дзе яны падзеліся праз два дні? — суха спытаў Тапор.

— Успомніце, — не здаваўся юнак, — як вы чыталі маніфест у царкве і хлопы цалавалі вам рукі...

— А ўвечары таго ж дня папярэдзілі казацкія раз'езды, — сумна ўсміхнуўся камандзір. — Мужыкі хочучь, каб зямля належала ім, а такога паўстання нашы паны баяцца, як чорт крыжа. Тут увесь іхні патрыятызм імгненна сходзіць на бзік. Учора яны сплочвалі доўг перад Радзімай тым, што бадзяліся па маёнтках у канфедэратках і падымалі тосты... — Зірнуўшы на худую спіну Антановіча, які па-ранейшаму мераў леснічоўку, ён не скончыў фразу. — А сёння садзяцца і пішуць такія вось лісты.

Тапор выцягнуў з кішэні разарваны канверт.

— Знайшоў у мяху з перахопленай поштай, — растлумачыў ён і з грэбліваю грымасаю пачаў чытаць:

— «Приставау третього стана Пуцилло К. Е. Вчерашнего дня, возвратившись домой из губернского города Могилева, нашел я у себя там людей, которые разграбили мой дом и, собрав крестьян, объявили им какую-то противозаконную свободу. А за тем покорнейше прошу ваше благородие...» І гэтак далей. Подпіс: «Помещик Август Минкевич».

Студэнт плюнуў у качарэжнік.

* Гіблая справа (*фр.*).

— Але ёсць іншыя! — ударыў ён далонню па стале.
— З намі лепшыя людзі імперыі. — Паранены сеў і спусціў з палка ногі. На ягоным непрыгожым твары выступіў румянак.

Палонны павярнуўся да яго і насмешліва сказаў:

— Мяркуючы па вашым вымаўленні, прынамсі, аднаго з гэтых людзей мы маем шчасце бачыць.

— З паўстаннем салідарныя многія мае адназемцы. Вось... — Леваю рукой Сокалаў няўключдна разгарнуў на калене складзены ў колькі столак пакамечаны аркуш. — Вось... Гэтая адозва хадзіла нядаўна ў Аршанскім гарнізоне.

Палонны як быццам нечаму ўзрадаваўся. Ён падышоў да Сокалава і зазірнуў у паперыну.

— «Солдаты и офицеры, не обагрите рук своих...»
Так-так...

Пад цяжкім позіркам Антановіча Крыніцкі вярнуўся на сваё крэсла, але на твары ў яго засталася незразумелае ажыўленне.

— Маю паведаміць, што мне гэты... дакумент вядомы. Калі вы дазволіце, панове...

Ён скасіўся на Тапара, і той у згодзе нахіліў голаў.

— Дык вось. Месяца паўтара таму да нашага палкоўніка Мухіна заявіліся феерверкер і двое шараговых з дакладна такой пракламацыяй, якую вы, пане студэнт... прабачце, пане інсургент, трымаеце ў руках і якая выклікае ў вас такі імпэт. Толькі не падумайце, што салдаты прыйшлі агітаваць палкоўніка. Яны прыйшлі данесці. Гэта так уласціва людзям, панове. — Палонны ўсміхнуўся нейкаю цьмянай усмешкай. — Яны сказалі, што пракламацыю даў ім на вуліцы разам з залатоўкаю чалавек у белым паўкажущку. Натуральна, залатоўка паспела ўжо бяследна знікнуць.

Палкоўнік даставіў адозву разам з прыкметамі таго чалавека гараднічаму, дарэчы, свайму добраму прыяцелю. Праз яго мы потым і даведаліся пра далейшыя

падзеі. За вечар і ноч паліцыя, як і трэба было чакаць, нікога не знайшла, а раніцою гараднічы ўспомніў, што сам бачыў на вуліцы гэтага чалавека ў паўкажушку. Гараднічы нават ведаў яго. Гэта быў... тут, панове, я раблю нотабена... гэта быў нейкі пісар сёмай акругі шляхоў зносін Мечыслаў Савініч, што прыехаў на гасціны з Магілёва. А ў Воршы таксама пісарам служыць у казначэйстве ягоны родны брат. Гараднічы выклікае гэтага аршанскага пісара, і той пацвярджае, што ў брата сапраўды ёсць белы паўкажушок. А ўжо праз чвэртку гадзіны (заўважце, панове, колькі часу спатрэбілася чалавеку, каб наважыцца загубіць іншага), праз чвэртку гадзіны ва ўправу прыбег і сам гэты Мечыслаў Савініч. Прыбег і стаў дапытвацца ў гараднічага, ці не падазрае яго той у зламыснасці. І, між іншым, заявіў, што, калі атрымае пасведчанне, што невінаваты, адкрые сапраўднага злачынцу і ўкажа, дзе яго можна зловіць.

Чацвёра мужчын слухалі надзіва ўважліва.

— Мы з вамі, панове, цудоўна разумеем, што ніякага пасведчання аб невінаватасці ніхто атрымаць не можа, — працягваў палонны. — Хаця б з тае прычыны, што такіх пасведчанняў, так бы мовіць, проста не існуе ў прыродзе. Гэта самае і растлумачыў яму гараднічы. Але Савініч заяўляе, што, пазнаёміўшыся днямі з аўтарам пракламацый у цукроўні, з самых першых слоў западозрыў яго і вырашыў падтрымаць знаёмства выключна з мэтай данесці ў паліцыю. Ён настолькі ўвайшоў у ролю, што пачаў ужо не прасіць, а патрабаваць паперу аб тым, што першым зрабіў данос. Але гараднічы не дурань і цану збіць умее. Ён заўважыў, што данесці можна і не займаючыся ўручэннем пракламацый салдатам. На гэтым таргі скончыліся, і Савініч абвясціў, што чалавек з адозвамі пешшу накіраваўся ў Віцебск. Савініч выказаў гатоўнасць асабіста ўдзельнічаць у пагоні і выехаў з двума

паліцэйскімі на паштовых конях. На шостаі ці сёмай вярсе яны здагналі чалавека, у якога быў пісталет і пачак прахламацый... Цяпер яго чакае катарга.

— Мярзотнік... — працадзіў Антановіч. — Страляць такіх.

Палонны падняў брыво.

— Каго вы маеце на ўвазе?

— Вашага Савініча!

— Наконт мярзотніка цалкам з вамі згодны. Але мой ён у такой самай меры, як і ваш, пане інсургент.

Зноў гакнуў і рассыпаўся сухім трэскам пярун.

— Дзеля чаго вы расказалі нам гэту гісторыю? — калі аціхлі грывоты, пацікавіўся камандзір.

— Каб спытаць, як вы збіраліся перамагчы з такімі патрыётамі, як Савініч.

— І толькі? — Тапор кінуў на палоннага хуткі позірк. Іх пагляды на імгненне сустрэліся і разляцеліся, быццам більярдавыя шары пасля ўдару спрактыкаванага гульца.

Палонны сцвярджала кіўнуў. У куточках яго цвёрдых сціснутых вуснаў нібыта затаілася ўсмешка, але ў паўзмроку леснічоўкі гэта магло проста здавацца.

— Колькі б нягоднікаў ні было сярод якога-небудзь народа, я веру, што сумленных людзей у яго ўсё адно больш, — сказаў паранены. — Я... мы ўсе... хацелі б мець за сумленнага чалавека і вас.

Антановіч, пратэстуючы, махнуў рукой.

— Паберажыце сілы, пане Сокалаў, — з'едліва прамовіў палонны. — Паверце, у вас нічога не атрымаецца. — Ён кпліва ўсміхнуўся. — Хаця, шчыра кажучы, я менш здзівіўся б, убачыўшы паміж інсургентаў сябе, а не вас. Вы, рускі чалавек, дваранін... Што прывяло вас сюды? Таксама капрыз нейкай легкадумніцы?.. — Здавалася, Крыніцкі хацеў прадоўжыць сваю думку, але чамусьці стрымаўся.

— Калі паўстанне пераможа, гэта будзе спрыяць вызваленню і маёй Радзімы, — ломкім голасам сказаў паранены.

— Вы пачынаеце займацца сафістыкай. Ваш народ і ваша Радзіма свабодныя.

— Народ, які пануе над іншымі, не можа быць свабодным. Ён разбэшчваецца і жыве ў духоўным рабстве.

Вузкія вочы Тапара як быццам расплюшчыліся шырэй і цяпер глядзелі на Сокалава з усцешлівым здзіўленнем.

— Вы ведаеце, што вас будуць судзіць значна больш сурова, чым шмат каго з вашых таварышаў? — пасля цяглай пярэвы спытаў палонны.

— Mon siège est fait*, — Сокалаў у абладзе хвалявання тузануў параненаю рукой і зморшчыўся ад болю. — Я не ведаю, які лёс нас чакае, але мяне не пакідае адчуванне, што гэтыя некалькі дзён — галоўныя дні майго жыцця. Чалавек павінен нечым апраўдаць свой прыход на зямлю...

З-за спіны ў палоннага Антановіч рабіў Сокалаву знакі, якія выказвалі захапленне.

— Вы яшчэ вельмі малады... — У голасе ў Крыніцкага ўжо не было з'едлівасці, а чулася штосьці іншае: ці то шкадаванне, ці то незразумелы смутак.

— Не ўсё можна вытлумачыць гадамі, пане капітан, — адказаў за параненага Тапор.

Сокалаў працягваў моршчыцца і ніяк не мог прымасціцца лацвей. Міткевіч адарваўся ад акна, кіўком загадаў студэнту заняць ягонае месца і, памацаўшы ў параненага развярэджаную руку, пачаў рабіць перавязку.

— Ніхто ў такі дождж сюды не сунецца. — Антановіч павярнуўся да вакна спінай і сачыў за ўмельмі рухамі ад'ютанта.

* Я зрабіў свой выбар (фр.).

— У каго засталася корпія? — спытаў Міткевіч, з асцярогаю адкручваючы рудую ад закарэлай крыві рэшту бінта.

Студэнт падхапіўся і дастаў з паходнае кайстры невялікі пакунак. Словы, якія ён сказаў пры гэтым, былі неабавязковыя, але не сказаць іх ён, відаць, не мог.

— Гэтую корпію шчыпала панна Гелена...

Засяроджанасць на твары ў параненага раптам змянілася разгубленасцю, аднак ён хутка авалодаў сабой. Міткевіч паклаў на рану свежай корпіі і стаў бінтаваць. Скончыўшы, ён разарваў край бінта зубамі і завязаў акуратны вузельчык.

— Баліць? — запытаўся ён і, не чакаючы адказу, прынёс са стала біклажку.

У няпаленай хаце было халаднавата, і гэтым разам паранены зрабіў колькі глыткоў. Ён адразу закашляўся, і Міткевіч асцярожліва пастукаў далонню яму па рамянах. Ад'ютант перадаў біклажку камандзіру. Той адмоўна пакруціў галавой. У вачах у Антановіча, зусім як у хлапчука, што збіраецца выкінуць коніка, заскакалі чорцікі, але не вясёлыя, а змрочныя і зацятныя. Атрымаўшы біклажку, ён баўтануў яе і з выклікам абвясціў:

— За нашу вялікую Айчыну ў межах семдзесят дзюга года!

— Здаецца, я ўжо тлумачыў вам, што мы не на банкеце. — У спакойным голасе Тапара з'явіліся ноткі ўквеленасці. — У мяне склалася ўражанне, што мы з вамі ваюем за розныя мэты. Я супраць выключных правоў шляхты. Я за тое, каб даць мужыкам зямлю і сапраўдную волю. А без гэтага на адраджэнне Айчыны яны, прабачце, хацелі...

— Як вы... — задыхнуўся Антановіч. — Як вы можаце?

— Магу. Хаця б таму, што дзеля гэтага адраджэння зрабіў больш, чым вы, грамадзянін былы камандзір першага плутона. Дарэчы, я спадзяюся, вы не будзе-

це ўслед за некаторымі пераконваць мяне, што сяляне тых вёсак, праз якія мы праходзілі, належаць да польскага племені?

— Значыцца, вы з паноў сепаратыстаў?! З тых, што знайшлі сабе гэтую Беларусь і ўхапіліся за яе, як тапелец за трэску. Я чуў, нехта з іх нават выдае на сялянскай гаворцы газету.

— А чаму вас так устурбавала, што нехта друкуе газету зразумелаю мужыкам моваю?

— Таму што цяпер, як ніколі, трэба аб'яднацца пад адным сцягам. Сярод нашых былі такія, што хадзілі вучыць па-мужыцку ў патайнай школьцы*. Я заўсёды казаў, што гэта памылка. Будучыня для тутэйшага народа толькі ў зліцці з намі. — Студэнт рашуча размахваў біклажкаю.

— Чаму? — у голасе ў Тапара ўжо не чулася раздражнення. Ён быў па-сапраўднаму захоплены спрэчкай.

— Хаця б таму, што... Скажыце, дзе іх паэты? Дзе гісторыкі? Палітыкі?... У іх нікога няма.

Вузкія карыя вочы Тапара загарэліся вясёлай злосцю.

— Грамадзянін Антановіч, вы выпадкова не чулі пра спосаб, якім можна даказаць, што органы слыху ў павукоў знаходзяцца на нагах?

— ?!

— Павука садзяць на стол і загадваюць бегчы. Ён бяжыць. Тады яму адрываюць ногі і зноў кажуць: «Бяжы!» Ён не можа. Адсюль робіцца выснова, што вушы ў павука на нагах.

— Я не зусім разумею... — насцярожана азваўся юнак.

— Той самы прынцып доказу, грамадзянін Антановіч. Спачатку мове цэлага народа пакідаюць правы толькі ў сялянскай хаце, а потым разводзяць рукамі:

* У Горках напярэдадні паўстання існавала нелегальная беларуская школа, дзе выкладалі студэнты земляробчага інстытута.

маўляў, гэты народ няздатны стварыць літаратуру. Спярша адбіраюць у яго гісторыю, прымушаюць забыць мінулае, якім мог бы ганарыцца любы еўрапейскі народ, а потым пытаюцца: дзе яго гісторыкі?..

— Bravo! — падаў голас палонны. — Баюся, вашаму юнаму сябру няма чаго запярэчыць.

— Вас можна павіншаваць, грамадзянін Тапор, — з'едліва сказаў Антановіч. — У вас з'явіўся паслядоўнік.

Тапор, пакінуўшы гэтыя словы без адказу, загаварыў:

— Пане Крыніцкі, я разумею, чаму вы слухалі нас так пільна.

— Калі вы маеце на ўвазе маё паходжанне, вы не памыліліся. Я з карэннай полацкай шляхты. Аднак, пане Тапор, я не хачу, каб у вас заставаліся нейкія ілюзіі. Гонар мне даражэйшы за жыццё. І потым, калі б я нават не быў звязаны прысягаю і спачуваў вашым поглядам, не ў маіх правілах увязвацца ў безнадзейныя справы.

— Якія справы вы называеце безнадзейнымі? — рэзка спытаў Тапор.

— Тыя, што не пакідаюць па сабе нічога, апроча крыві і сірот, — не менш рэзка адказаў палонны. — Можа, вам і вашым сябрам апошняя і неістотна, а ў мяне двое дзяцей, за якіх я нясу адказнасць перад Богам і самім сабой.

— У яго іх чацвёрка, — Тапор паказаў на ад'ютанта.

Палонны знячэўку сумеўся. Ён быў падобны цяпер на чалавека, які перажывае сваю віну. Магло падацца, што капітан ведаў, колькі дзяцей у Міткевіча. Праз хвіліну ён узяў сябе ў рукі, і ўсё ж голас у палоннага гучаў ужо не так упэўнена.

— Калі я не памыляюся, пане Тапор, вы самі надоечы прызналі, што прайгралі сваю гульню.

— Я буду з вамі спрачацца, пане капітан!

— Мне здаецца, апошнія слова ў спрэчцы ўсё адно застанецца за вамі.

Злавесны сэнс сказанага змусіў параненага зноў сесці. Ён правёў вачыма па хаце, шукаючы нейкай падтрымкі, і спыніў позірк на ходзіках, гіра якіх апусцілася амаль да самае падлогі. У вачах у Сокалава мільгнула распач. Антановіч, наадварот, неяк паарлеў. Толькі ад'ютант нічым не выяўляў сваіх пачуццяў, быццам гаворка ішла аб рэчах, якія яго зусім не датычылі.

— Я буду з вамі спрачацца, — паўтарыў Тапор. — Так, цяпер наша змаганне найверагодней скончыцца паразам. Але гэта не азначае, што яно скончыцца нічым. Частцы людзей ва ўсе часы было ўласціва ўвязвацца ў так званыя безнадзейныя справы. Калі б не гэтыя людзі, мы з вамі сядзелі б сёння не тут, а дзе-небудзь каля самавара, бавячы час за размоваю, чаму нехта атрымаў чарговы чын, а ў некага выйшла затрымка. Мы былі б добранадзейныя падданыя імперыі, шчаслівыя шчасцем сытай жывёлы. Вы разумееце, пра што я кажу? Пра тое, што называецца ідэаламі. Я ўпэўнены: калі б не героі Касцюшкі, калі б не паўстанне трыццатага года, не існавала б ні сённяшняга мяне, ні маіх людзей. І вас, капітан, — таксама. — Тапор яшчэ вышэй падняў правае плячо. — Ідэалы жывыя, пакуль яны жывуць у сэрцах. Калі яны застаюцца толькі ў старых кнігах, яны памруць. Кнігі можна схаваць у сховішчах, куды нельга даступіцца, а можна проста спаліць. Каб ідэалы жылі, трэба, каб за іх нехта гінуў. Такі закон. А таму — *Gloria victis!* Хай і цяпер мы не пераможам, але ўрэшце людзі пачнуць разумець, што яны не статак, а народ. — Тапор сціснуў пальцы ў кулак. — Народ! У яго ўжо ёсць імя і калі-небудзь з'явіцца годнасць.

— Шукайце для сваіх казаняў бязвусых хлопчыкаў, — са злосцю абазваўся палонны. — Са мной у вас нічога не атрымаецца. Найлепшае, што вы можаце

зробіць, — не цягнуць час, а расстраляць мяне, pour encourager les autres*.

Антановіч наблізіўся да камандзіра і нешта шапнуў. Тапор перамаўчаў. Яго нізкія бровы навіслі над вачыма яшчэ ніжэй.

За вокнамі шапацеў дождж. Палонны, закінуўшы нагу за нагу, з абьякавым выглядам пазіраў на ходзікі. На іх было без пяці пяць. Сокалаў імкнуўся сустрэцца вачыма з Тапаром, але той унурыўся ў пыльны кут.

Стрэлкі ходзікаў паказалі пяць. Палонны раптам устаў.

— Пане Тапор, мне трэба канваір.

Антановіч ускочыў з лавы. Тапор з ад'ютантам абмяняліся хуткімі позіркамі, і Міткевіч таксама падняўся.

— Пайду я, — запярэчыў Антановіч і зрабіў крок да дзвярэй. Ён быў бледны як смерць.

— Не, — сказаў ад'ютант.

— Я! — крыкнуў студэнт.

З абраза над сталом дакорліва глядзелі на людзей валошкавыя вочы Міколы Цудатворца.

— Камандзір першага плутона! — ад хвосткіх слоў Тапара юнак міжволі выпягнуўся. — Пойдзе Міткевіч. Гэта загад.

Антановіч закусіў губу і адварнуўся да вакна. Ягонья плечы біла дрыготка.

Калі дзверы зачыніліся, паранены лёг тварам да сцяны. Тапор з Антановічам сачылі, як палонны і ад'ютант, які трымаўся крокі на тры ззаду, прайшлі пад дажджом паўз студню і схаваліся за рогам адрыны.

Праз нейкую хвіліну ў небе грывнула і амаль адразу загрымела зноў.

Паранены ўздрыгнуў і сеў. Боль у сініх вачах зрабіў спалатнелы твар трагічна прыгожым.

— Ходзікі... — пачаў і не скончыў Сокалаў.

* Каб узбадзёрыць іншых (фр.).

Камандзір скасіў вока на застылы ківач і, таргануўшы вышэйшым плячом, не адказаў. Студэнт нервова глядзеў у вакно. Нарэшце на сцезцы з'явіўся Міткевіч. Ён ішоў адзін.

— Я разумею, на вайне трэба быць жорсткім, — нібыта баючыся цішы, загаварыў паранены. — Але як гэта страшна... Калі чалавек хаваўся разам з табой ад дажджу і еў твае сухары...

— Не забывай, што ён забіў Дамарацкага і параніў Кончу, — адрывіста сказаў Антановіч.

Лягнулі дзверы сянец, на парозе стаяў Міткевіч. Ён меў выгляд чалавека, якога кагадзе з галавой акнулі ў ваду. З барады крапала, з навывёт прамяклай світкі ўмомант набегла вялікая лужына. Не кажучы ані слова, ад'ютант прагна прыклаўся да біклажкі. Антановіч таксама маўчаў, але было відаць, што яго грызе нейкая неадчэпная думка. Яму рупіла нешта спытаць, аднак ён марудзіў, як быццам гэтае нешта было надзвычай важлівым і ад яго вельмі шмат залежала. І ўсё ж Антановіч адважыўся:

— Ён... адчуваў?

Міткевіч, няўцямна паглядзеўшы на юнака, адказаў не адразу.

— Хіба вы не зразумелі, што ён сам не хацеў цягнуць? — ад'ютант скінуў цяжкую світку і пачаў сцяваць боты.

— Ён што-небудзь казаў вам? — працягваў Антановіч.

— Не.

— Мне здалося, вы стралялі якраз тады, калі грымеў гром? — дапытваўся студэнт.

— Я не хачу гаварыць пра гэта, — адгукнуўся Міткевіч, пазіраючы ў акно.

— Чаму? — падазрона спытаў Антановіч.

Ад'ютант змоўчаў. Антановіч з хвіліну вагаўся і раптам імкліва выйшаў у дзверы.

— Зараз будзе бура, — прамовіў Міткевіч.

Тапор ледзь прыкметна ўсміхнуўся. Сокалаў здагадаўся, забыўшыся на параненую руку, усхапіўся з палкай і ўзбуджана забегаў па хаце. Ад'ютант змеціў, што ходзікі стаяць, спраўдзіў час па сваім «бурэ» і, падцягнуўшы гіру, пусціў ківач.

Антановіч уварваўся ў леснічоўку як віхор.

— Цела няма! Вы адпусцілі яго! — з перакошаным тварам і рэвальверам у руцэ ён кінуўся на Міткевіча.

Ад'ютант няўлоўным рухам выбіў з рук у юнака зброю і прыціснуў рэвальвер нагой. Яны, абодва мокрыя да ніткі, з наліплымі на лбы валасамі, стаялі адзін супраць другога і цяжка дыхалі.

— Я меў... у вас... прытулак і хлеб, — задыхаючыся, гаварыў студэнт. — Я любіў вас за мужнасць, за тое, што вашы грошы былі грашымі паўстання. Я да апошняга верыў, што вы... А вы аказаліся нягоднікам, пане Міткевіч... Я магу плюнуць вам у вочы. Грамадзянін Тапор, загадайце арыштаваць вашага ад'ютанта!

— У чым вы яго абвінавачваеце? — з непраніклывым тварам спытаў камандзір.

— У тым, што ён адпусціў на волю свайго даўняга прыяцеля капітана Крыніцкага.

— Як?! — ускінуўся паранены.

— Я быў прыняты ў ягоным доме, — студэнт з пагардаю кінуў на Міткевіча, — і няраз сустракаў там Крыніцкага, чуў яго імя. Я адчуваў, адчуваў, але я спадзяваўся да апошняй хвіліны... Толькі таму я змаўчаў і дазволіў ісці яму. Якая наіўнасць!..

— Грамадзянін Міткевіч, гэта праўда? — звонкім голасам запытаў паранены.

— Так, мы былі знаёмыя, — вытрымаўшы ягоны позірк, адказаў ад'ютант.

— Вы чуеце? Чуеце? — павярнуўся Антановіч да камандзіра.

— Я ведаў гэта.

— Вы хочаце сказаць, што здагадаліся?

— Не, я ведаў гэта з самага пачатку.

— Значыцца, вы... таксама спадзяваліся, што... — у голасе ў юнака жыла надзея.

Тапор пахітаў галавой.

— Тады чаму вы загадалі ісці яму?

— Дазвольце мне не адказваць на ваша пытанне.

Калі-небудзь вы зразумеце самі.

— Гэта здрада! — закрычаў Антановіч. — Здрада! Здрада! — Ён быў страшны. Радзімая пляма на шчацэ зрабілася попельнай.

— Апамятайся, Восіп, — загаварыў Сокалаў. — Гэта абсурд.

Студэнт павёў вакол няўцямнымі, амаль вар'яцкімі вачыма, бяссіла апусціўся на лаўку і, абхапіўшы голаў рукамі, заплакаў.

— Ён страляў у нас... Ён забіў Дамарацкага... — вырывалася ў яго скрозь усхліпы. — Мы разам раслі... Яны не шкадуюць нас, а мы... Я павінен быў забіць яго... Хоць аднаго ворага... Хоць аднаго...

— Удзел у паўстанні вымяраецца не колькасцю забітых, — прамовіў Тапор. Ён глядзеў на юнака са спагадаю.

Плечы ў Антановіча трэсліся. Гэтае відовішча было для параненага невыносным, і ён не вытрымаў:

— Восіп! Панне Гелене было б сорамна за цябе.

Нягучныя словы падзейнічалі адразу.

— Што ты сказаў? Якое права ты маеш згадваць тут гэтае імя?

— Яно дарагое і мне, — мякка адказаў Сокалаў.

— Што?! — студэнт ускінуўся на ногі. Ён ужо не плакаў.

— Утаймуй сваю недарэчную рэўнасць, — з лёгкім сумам адазваўся паранены.

— Я хачу, каб ты выказаўся ясней!

— Восіп, мы не адны.

— Я патрабую!

— Ну добра, — пакутліва чырванеючы, сказаў Сокалаў. — Я... прызнаўся панне Гелене... у сваіх пачуццях.

— Вось як! — пагрозліва прамовіў Антановіч.

Тапор з ад'ютантам глядзелі кожны ў сваё вакно.

— Я рады, што ты супакоіўся, — сказаў Сокалаў.

— Я супакоюся толькі тады, калі ты скажаш мне ўсё.

— Няўжо ты не разумееш? Восіп, ты павінен быць варты яе каханьня.

Антановіч падбег да параненага і імпэтна пацалаваў яго. Збянтэжаны і разгублены, не ведаючы, што рабіць, ён прысеў поруч з Сокалавым на палок.

У запанавалай цішыні з'явіўся нейкі новы гук. Гэта было таканне ходзікаў. Дождж высільваўся, неба ўжо не гримела.

Тапор^{*} разгарнуў на сталае мапу.

— Будзем прабірацца ў Магілёў, — сказаў ён пасля роздуму. — У бліжэйшым маёнтку зменім адзенне. З Магілёва — на захад, туды, дзе паўстане працягваецца.

За вокнамі пасвятлела, на небе з'явіліся акрайкі блакіту.

— Апроч таго, — прамовіў камандзір, — у нас ёсць прычына зрабіць у Магілёве візіт нейкаму пісару Савінічу. Вы чуеце, грамадзянін Антановіч? Калі вы будзеце настойваць, мы, бадай што, даручым гэты візіт вам.

Студэнт кіўнуў стрымана, але ў ягоных вачах была ўдзячнасць.

— Трэба ісці, — сказаў камандзір.

Чацвёра мужчын падняліся і разабралі з піраміды зброю.

1985

* З тае прычыны, што інсургенты, якія сталі героямі гэтай гісторыі, — рэальныя асобы і названыя тут сапраўднымі імёнамі, неабходна заўважыць, што пад мянушкаю Тапор хаваў сваё імя адзін з прадстаўнікоў «чырвонага» крыла паўстання, на той час вайсковы начальнік Магілёўскага ваяводства Людвік Звяждоўскі (1825–1864).

Рандэву на манеўрах

— Божа мой, пані Людвіка, ну як вы маглі падумаць... Ну няўжо ў вас сапраўды такое жорсткае сэрца? Што мне зрабіць, каб зноў убачыць, як вы ўсміхаецеся? Кажу, як на споведзі: я бязгрэшны, але дзеля вашае ўсмешкі я гатовы стаць на калені. Што?! О богі! Як да вас магла прыйсці такая думка? Пасля ўсяго, што было ўчора... Хіба мне гэта прыснілася? А калі нават і прыснілася, вы бачылі той самы сон. Вы таксама былі ў эдэме...

Пані Людвіка, дарагая мая... Буду размаўляць з вамі вось так, на каленях... Ну проста сабраліся ў палкавога камандзіра... Яго вялікасць зацвердзіў загад на двух афіцэраў... Некалькі келіхаў шампанскага за сяброўскім сталом... Ну так, я спазніўся, я крыху падшафэ... Меа culpra, теа тахіта culpra*. Але, пані Людвіка, няўжо вы не разумееце, што прычына ў іншым...

*О, называй меня безумным! Назови
Чем хочешь; в этот миг я разумом слабею
И в сердце чувствую такой прилив любви,
Что не могу молчать, не стану, не умею!*

Божа мой, ну, вядома, праўда! Ды я кожную хвіліну дзякую небу за тое, што паслала мне вас. Страшна нават уявіць, што мог бы не трапіць на гэтыя манеўры, застацца ў сталіцы... Нарэшце вы ўсміхнуліся. У вас такая мілая ўсмешка, яна нагадвае мне ўсмешку маёй мамы.

* Мой грэх, мой страшэнны грэх (лац.).

Падымаюся, падымаюся... Вядома, не... Хіба можна адмовіцца ад *вашага* запрашэння? Дый, сказаць па шчырасці, цэлы дзень у роце, апрача шампанскага, ні расінкі.

Які стол! Пані Людвіка, зараз я зноў уклечу. У гэтай іпастасі вы таксама геній. Пры чым тут кухар? Ніякі кухар не здатны скласці такое меню. А гэта і ёсць славуця вушкі з грыбамі, якія вы абяцалі?.. Не, сядайце насупраць, каб можна было кожнае імгненне абдымаць вас вачыма. Даруйце мне гэтую экзальтаванасць. Вы ведаеце, што ў шампанскага тут алібі...

*Я болен, я влюблен; но, мучась и любя,—
О, слушай! О, пойми! — я страсти не скрываю...*

Мальвазіі? У такім разе прашу ваш лафітнік. З *вашага* дазволу — я чаго-небудзь мацнейшага... А гэта, калі не памыляюся, той самы паштэт з рыжыкамі. Геніяльна!

Першы тост — за вас! За вас і за цудоўны месяц, які ў нас наперадзе! О, пані Людвіка, не мучце мяне! Я кажу пра наш *першы* месяц. Ну хіба мы ўчора пра ўсё не дамовіліся? На Каляды прыедзеце да мяне ў першапрастольную... Вядома, найперш да сына. Як цудоўна, што вы адправілі яго ў пансіён менавіта ў Маскву! Пазнаёмлю вас з татам, зімою яна заўсёды ў сталіцы. Паездзім па тэатрах... У Малым з'явілася летась дзяўчынка, якой прарочаць вялікую будучыню. Марыя... Марыя Ярмолава... Не, актрысы існуюць для мяне цяпер толькі на сцэне... Заручыны можна абвясціць на Вялікдзень. Улетку — абавязкова ў Крым, там, каля Ялты, у татам маленькі ўтульны дамок. Прынамсі, месяц ён будзе належаць нам. Такі, ведаеце, асколак мусульманскага раю. Татары, сонечнае крымскае віно... Будзем засынаць раніцай пад шум прыбою... За вас!

О, дзякую! Неадменна і паболей. Такі зваблівы пах! Як гэта называецца? Ма-чан-ка? Дзікунская назва! І з гэтае прычыны яна яшчэ смачнейшая. Калі дазволіце, глыток мальвазіі...

Ведаеце, пані Людвіка, здараецца, што ўвосень позна ўвечары ці ўначы едзеш кудысьці — мокры, пануры, агорнуты безнадзейнасцю, — і здаецца, што вось так, у цемры, будзеш ехаць бясконца, і ноч гэтая ніколі не скончыцца, і наперадзе ў цябе толькі імжа, гразкая дарога, голая палі і безнадзейнасць...

І раптам, ужо тады, калі ўпакорыўся лёсу і гэтай дарозе з яе вечнай, усёабдымнай самотай, тады наперадзе, недзе за мокрымі прысадамі, — агні, цёплыя светлыя вокны, жаночы смех... Вы разумееце?..

У псіхолагаў ёсць такі выраз — *déjà vu**... О, ну што вы! Я не магу вас пакрыўдзіць — ні словам, ні нават думкай. Я хачу сказаць: тое, што цяпер адбываецца, ужо жыло ўва мне як светлая надзея. Не толькі вы, вашы цудоўныя валасы, вашы вочы, рукі, радзімка на мочцы маленькага вушка... Мне здаецца, і гэты вось камін, і клавесін, і гравюра — так, Міцкевіч, я пазнаў — і гадзіннік... Яны таксама жылі ў маёй памяці яшчэ за шмат гадоў да нашае сустрэчы.

Я раблюся сентыментальны... Даруйце, дарагая, я не пытаюся, што здарылася з вашым мужам, чаму вы так рана засталіся адны... Паверце, хто б ён ні быў, я паважаю яго, бо калісьці вы даверылі яму свой лёс. Але я не хачу нічога ведаць. Я не хачу, каб паміж намі нехта быў. Нават у мінулым.

Дзякую, з вялікім задавальненнем. Усё, да чаго да-кранулася ваша рука... Я паўтараюся, але я сапраўды не веру свайму шчасцю. Тут, у гэтым мядзведжым кутку, дзе да рэстаратыі, да цырульні, да... Даруйце, дарагая, гэта я цытую нашага штабс-капітана Пішчыкава, у яго свой набор прыкметаў цывілізацыі.

* Тое, што ўжо бачыў (*фр.*).

Напэўна, я замучыў вас прызнаннямі. Я і сам адчуваю, што, калі гэтыя словы паўтараеш, яны губляюць свой залаты запас. Буду паўтараць іх моўчкі. Усё роўна, пра што б ні гаварыў з жанчынаю, якую... Вы разумееце... Будзем проста размаўляць і глядзець адно на аднаго.

Кропельку лікёру? А я, з вашага дазволу, пакашту амброзію з таго залацістага графінчыка. Між іншым, згаданы штабс-капітан Пішчыкаў мае унікальны талент. Пераняць любы почырк яму гэтаксама лёгка, як мне выпіць гэты кілішак. Неяк на вучэннях пад Вязьмай Пішчыкаў, уявіце, напісаў почыркам палкавога камандзіра загад... Дзякую, проста чуд... Выбачайце, на чым я спыніўся? А, загад... Загад быў такі: што б там ні было даставіць з павятовага горада і здаць пад распіску штабс-капітану Пішчыкаву тузін шампанскага. А напярэдадні мы ў тым гарадку добра-такі павесяліліся, так што, па нашых разліках, ні ў адной з дзвюх тамтэйшых рэстараций не магло ацалець ні пляшкі боскага напою. І што вы думаеце? Прапаршчык, якому ўручылі загад, — вядома, навічок, толькі з кадэцкага корпуса, — ледзь не загнаў каня, але шампанскае здабыў. Потым, калі ўсё раскрылася, запатрабаваў ад Пішчыкава сатысфакцыі, і справа была на валасок ад дуэлі...

Цудоўны паштэт! А яшчэ быў пацешны выпадак... Адзін наш таварыш... Увогуле, афіцэр такога дапускаць не павінен, але ён быў зусім юны, даруем яму... Дык вось, у яго спатканне з дамай сэрца, прычым не проста спатканне, а такое, калі ўсё можа вырашыцца, а ён праз сваю маладосць ад хвалявання так выпіў, што не толькі не здольны з'явіцца сам — нават чыркануць колькі слоў. Тады мы ўсе разам ствараем ну проста геніяльны ліст, а Пішчыкаў перапісвае... вядома, почыркам нашага закаханага...

Я не стаміў вас, дарагая? Але ж вы памятаеце: пра што б я ні казаў вам, усё роўна...

І вось назаўтра ў той дамы — не тое каб хоць нейкая крыўда... Яна перажывае нешта незямное, яна гаговая ехаць за абранікам на край свету...

Дарэчы, яны пажаніліся і шчаслівыя. Мастацтва творыць дзівосы.

Зрэшты, забаўных гісторый, дзе замешаны талент нашага Пішчыкава, — безліч. Адночы яго унікальныя здольнасці прыдаліся нават у справе дзяржаўнай. У час мяцяжу... Не-не, не буду стамляць вас, пані Людвіка, тым больш — гісторыя не з самых вясёлых... Што вас здзівіла? Так, дарагая, у гэтым краі я не першы раз. Дзесяць гадоў таму... З вашага дазволу... Няма слоў!.. Тут, дарагая, засталася мая маладосць. Тут я пачуў песню кулі... не той, якую выпускаеш па мішэні на стрэльбішчы, — той, якую выпусцілі па табе самім. Тут пахаваў сябра па корпусе. Нашы ложка стаялі ў дартуары побач. Але не будзем пра гэта. Сёння я хачу казаць вам толькі нешта вясёлае і пяшчотнае, каб бясконца бачыць вашу ўсмешку. Не памятаю, калі мне было так цудоўна і лёгка, як зараз... *N'est-ce pas, que vous seignez heurieux**. Мне хочацца чытаць вам вершы. Вам падабаецца Фет? Я бачыў у вашай бібліятэцы яго томік... Не, дарагая, Фет не можа не падабацца. Міцкевіч? А я люблю Фета... Можа, таму, што ён таксама афіцэр...

Какое счастье: и ночь и мы одни!..

Вы ведаеце, пані Людвіка, мы з ім знаёмыя, нават пілі на брудэршафт. А сустрэліся пры вельмі цікавых акалічнасцях. Уявіце сабе... Яшчэ кропельку? З вялікай прыемнасцю. Ваш лафітнік... А было так. Уявіце сабе... Пра што? А, зноў Пішчыкаў... Далібог, я пачынаю раўнаваць. Дзесяць гадоў таму? Паверце,

* Мы будзем шчаслівыя, праўда (фр.).

дарагая, маё знаёмства з Фетам — гэта больш забаўна. Аднаго разу ў Маскве... Ну, калі вам так хочацца... Ваша жаданне — закон.

Дык вось, аднаго разу — калі гэта вас так зацікавіла — Пішчыкаву давялося перапісваць лісты мяцежнікаў. Думаю, іх дзеці павінны багаслаўляць яго. Ён справіўся з загадам бліскача. Не, я не памыліўся, менавіта з загадам.

Пані Людвіка, пашкадуйце мой настрой, у такі вечар у мяне няма аніякай ахвоты вяртацца ў тых гады. Край заміраны і дае трону верных слуг. Падзякуем за гэта Усявышняму. Хіба змагі б мы з вамі, дарагая, сустрэцца, калі б... Я ўсё ж раскажу вам, як мы пазнаёміліся з Фетам. Вы ведаеце, ён служыў у кавалерыі...

Пані Людвіка, даруйце, але вы мяне здзіўляеце... Вядома, чытанне чужой карэспандэнцыі прэрэчыць этычным і іншым нормам цывілізаванага свету. Але, пані Людвіка, я ўсё ж пастараўся б пазбегнуць такіх слоў... Ёсць сітуацыі, калі...

Вы настойваеце? Ну, зразумела, гэта былі лісты не простых мяцежнікаў... Але... Тады, калі дваране ўжо падпісвалі вернападданніцкія адрасы гасудару імператару, трое ас... гэтыя трое...

Добра, пані Людвіка. Шчыра кажучы, я ўражаны, але я не магу вам адмовіць. Хачу толькі, каб вы зразумелі: ішла вайна... Быў загад самога начальніка краю яго сіяцельства Мураўёва, няхай будзе яму зямля пухам. Да Міхаіла Мікалаевіча можна, вядома, ставіцца па-рознаму, але я перакананы, што не прызнаваць яго дзяржаўнай мудрасці могуць адно недалёкія людзі. Калі б не яго розум і воля... Гэта разумелі ўсе. Нават Някрасаў са сваёй нястомнай, з дазволу сказаць, сатырычнай музай, нават гэты ці то ліберал, ці то рэвалюцыянер прысвяціў яго сіяцельству оду. Між іншым, даволі бяздарную.

*Бокал заздравный поднимая,
Еще раз выпить нам пора
Здоровье миротворца края!
Так много ж лет ему. Ура! —*

і гэтак далей.

Мне выпай гонар сустракацца з графам і слухаць яго прамову перад дэлегатамі мясцовага дваранства. Я добра запомніў ягоныя словы: *Забудзьце найўныя летуценні і мары, панове, і памятайце, што калі вы не станеце тут па сваіх думках і пачуццях адданья расейскаму трону, вы будзеце іншаземцамі і павінны пакінуць край.*

Асмелюся выказаць надзею, што гэтыя словы блізкія і вам... Блізкія сваёй мудрасцю. Ваш сын, якому я мару замяніць бацьку, вучыцца ў пансіёне ў Маскве, а не ў Варшаве. Не магу не адзначыць разумнасці вашага рашэння. Не, ну што вы... Дазвольце вас запэўніць, гэтыя друкаваныя аб'явы на грамадскіх будынках і канторах — *Размаўляць толькі па-расейску!* — у культурнага чалавека яны не могуць выклікаць нічога, апроч абурэння. Упэўнены, што яго сіяцельства не ўхваліў бы такіх абразлівых забаронаў. Міхаіл Мікалаевіч быў мудры чалавек. Ён лічыў, што адна школа — зразумела, расейская — зробіць больш за цэлую армію.

Дарагая, мы загаварылі з вамі на тэмы, якія, далібог, дрэнна стасуюцца з нашым вечарам і з маімі пачуццямі. Можа, нарэшце...

Што было ў тых лістах?.. Пані Людвіка, ну што маглі пісаць фанатыкі, якія насмеліліся кінуць выклік гасудару імператару, а значыцца, і самому Богу? Замест таго каб перадаць бацькам і каханым словы пяшчоты і любові, яны, стоячы ўжо на краі... Нават у такім становішчы яны спрабавалі падтрымліваць ідэі мяцяжу. Прапускаючы такія лісты, мы, па сутнасці, самі рыхтавалі б новых бунтаўшчыкоў...

Ну, калі вы настойваеце... Я ўжо, здаецца, казаў, іх было трое. Адзін з лістоў я асабліва запомніў, бо ён, як высветлілася, — уявіце сабе — быў напісаны польскімі літарамі на гаворцы тутэйшых мужыкоў. Гэтаксама, як выдаваў свае падбухторніцкія лісткі так званы камісар Гарадзенскай губерні Вікенцій... Вікенцій... Зрэшты, сутнасць не ў прозвішчы, якое раней ці пазней, але непазбежна забываюць. І вось аўтар таго, так бы мовіць, мужыцкага ліста патрабаваў ад жонкі выхаваць сына патрыётам... Іду ў заклад, што вы памыляецеся... не вялікай Польшчы, а, з дазволу сказаць, нейкай Бе-ла-ру-сі... Гэтыя мясцовыя сепаратысты — на шчасце, іх у прыродзе, прынамсі, з гэтага боку Урала, відаць, ужо не засталася — вельмі небяспечныя. У тым сэнсе, што Расеі для выканання яе высокай гістарычнай місіі яшчэ адзін, да таго ж штучна створаны народ зусім не патрэбны. Лішні народ — лішнія праблемы.

З вашага дазволу... Вам таксама? З задавальненнем...

І вось што, калі мы ўжо так шчыра гаворым, цікава. Уявіце сабе, пані Людвіка. Пішчыкаў, гэты не абцяжараны прынцыпамі цынік, спачатку адмаўляўся... адмаўляўся пусціць у ход свой талент, спасылаючыся на... А! Думаю, гэта была звычайная прыхамаць. Але загад ёсць загад.

Вы не памыліліся... Лісты, тыя, што меркавалася адправіць замест арыгіналаў, былі ўжо недзе падрыхтаваныя; здаецца, я не памылюся, калі скажу, што ў канцылярыі ў яго сіяцельства. Заставалася толькі перапісаць іх адпаведным почыркам. Вядома... Нашы падапечныя пісалі, што зрабілі фатальную памылку... прызнаюць усю марнасць і непатрэбнасць барацьбы... заслугоўваюць самага суровага пакарання. Давалі наказы блізкім — захоўваць вернасць гасудару, выхаваць у такім духу дзяцей... Зразумела, усе тры лісты былі перапісаныя па-польску...

Калі дазволіце, яшчэ глыток...

Не, пошце вырашылі не давяраць. Усе лісты адра-
сатам даставілі афіцэры. Скажу шчыра, сярод іх быў
і я. Асмелюся паўтарыць, я лічу гэта маральным. Трэ-
ба глядзець наперад... Няўжо вы хацелі б, каб некалі
ваш сын таксама кінуў сям'ю на вырак лёсу і пайшоў
у лес?.. Вось бачыце... Так, уручыў асабіста... Магу
вас запэўніць, талент Пішчыкава зробіў яшчэ адзін
цуд.

Пані Людвіка, мне здалося, што вы... Вам блага?..
Дзякаваць Богу... Можа, вады?.. Добра, але ў такім
разе я дазваляю вам толькі маленькі глыток. Мне не
падабаецца колер вашага твару.

Можа, нарэшце пакінем гэтую тэму?.. Што было
з тымі трыма? Пані Людвіка... Вы настойваеце? Ну
добра... калі вы настойваеце... У вайны свае законы.
Страшныя законы, пані Людвіка. Гэтыя людзі ведалі,
на што ішлі...

Што з вамі?! Божа, наш вечар так цудоўна пачаў-
ся...

Што вы сказалі?! Як вы загадаеце разумець вашы
словы? Мадам! Як вы сабе дазваляеце гаварыць з ра-
сейскім афіцэрам?! Як вы смееце?!

Далёка да вясны

Аляксандр павінен памерці. Ён памрэ, а разам з ім памрэм і мы, яго ворагі і забойцы.

Чалавек адклаў вечнае пярэ і задумаўся.

За вакном яшчэ быў змрок, але дзесьці ўжо нараджаўся новы дзень. Першы дзень вясны, падумаў чалавек.

У гэтую ноч ён крыху нечакана для сябе самога спаў моцна і нічога не сніў, хоць прахапіўся вельмі рана. Сёння ён меў шмат клопатаў, куды болей, чым у звычайны чалавечы дзень, і першы з іх быў вось гэты — пярэ і аркуш паперы, на якім застануцца ягоныя думкі.

У пакоі, увесь абсталунак якога складаўся з вузкага, як труна, ложка, незасланага стала пры вакне і крэсла, было зімна, але чалавек не адчуваў холаду. Ягоны позірк адарваўся ад вакна і слізгануў па сталае. Побач з газавай лямпай стаяла вялікая талерка з грубай парцаляны, на ёй чарнела горка попелу ад спаленых увечары папераў. Чалавек адчыніў фортку, выграс попел у досвітнюю цямрэчу і паставіў талерку на падваконне. Парадак на стальніцы спадабаўся яму, але, каб зноў узяцца за пярэ, чалавеку яшчэ нечага не хапала.

Ён узяў лямпу і падышоў да невялікага авальнага партрэта, што вісеў на голай сцяне над ложкам. З пажоўклай фатаграфіі глядзела маладая жанчына ў белай сукні. Яны былі надзіва падобныя: чалавек, што стаяў перад партрэтам, таксама меў не больш за дваццаць пяць гадоў, у яго быў такі самы высокі чысты

лоб і ўважлівы пагляд з-пад тонкіх броваў, такі самы ўпэўнены і прыгожы малюнак вуснаў...

Ён зняў фатаграфію, і ягоны твар перасмыкнула: ад святла па сцяне разбягаліся прусакі. Узяўшы з падваконня кнігу, ён на хвілю затрымаў яе ў руках — гэта быў інстытуцкі падручнік фізікі, потым паставіў кнігу «хаткай» і прыладзіў партрэт так, каб сустракаць матчын позірк.

Было чуваць, як наверсе ўжо затупала, ставячы самавар, прыслуга. Ён яшчэ некалькі імгненняў памарудзіў, а потым схіліўся над сталом. Пяро лёгка, нібы чалавек пісаў звычайны ліст, забегала па паперы.

Не перачытваючы, ён паклаў ліст у кішэню сурдута і адразу пачаў апранацца.

Рэзка лягнулі дзверы параднага. Чалавек, праводзячы вачыма лёгкі вазок з бесклапотным, яшчэ начным жаночым смехам, з насалодаю ўдыхнуў марознае паветра, наставіў каўнер падношанага зімовага паліто і рушыў па пустэльнай вуліцы.

У конусах святла пад ліхтарнямі вецер круціў рэдкія сухія сняжынкі. Цераз вуліцу паўзлі белыя вужакі дуйкі. Чалавек здзівіўся, што яму цёпла ў не надта ўтрэўнай апратцы. Першы дзень вясны, зноў падумаў ён і сам сабе ўсміхнуўся.

Жаночы смех з санак, што схаваліся за павароткаю, яшчэ звінеў у вушах, і яму згадаўся іншы, грудны і ціхі, як галубінае буркаванне, смех Юлі, а на памяць усплыла ўся нядаўняя паездка дахаты. Бадай, толькі цяпер, на прадзьмутаі вятрыскам вуліцы, ён па-сапраўднаму даў веры, што тыя тры дні не прымроіліся яму, а папраўдзе былі.

Усё гэта было. І перамеценая завей вечаровая дарога з густымі цэнямі ад сумётаў, і пырханне акрытага гунькаю дэраша, і прыхільнае маўчанне знаёмага мужыка, што няраз падвозіў яго, яшчэ гімназіста, ад станцыі. А потым — сонная, занесеная снегам да самых

стрэх вёска, і маёнтак, і дзверы, што дыхнулі прытульным цяплом, і ўсцешана-недаверны Юлін ускрык.

Пакуль падносілі чарку возніку і хапатліва збіралі на стол у гасцёўні, ён адчыніў валізку з пецяярбургскімі гасцінцамі: памаранчамі і рахат-лукумам для ласухі Юлі і скрыначкай гаванскіх цыгар — бацьку. Сястра няўзнак падкралася ззаду і, паклаўшы падбародак яму на плячо, з пералівамі ў голасе спытала:

— Ой, Ігнась, і хто табе так хораша склаў валізку? Напэўна, нейкая панна?

— Так, панна. У мяне шмат добрых паненак ёсць, — жартам адказаў ён.

— Не веру! — тупнула ножкай Юля. — Толькі адна.

Яшчэ перад адыходам цягніка, на сталічным вакзале, няўважліва слухаючы ў купэ суседа, які, задыхаючыся ад патрыятызму, чытаў газетнае паведамленне, што генерал Скобелеў узяў апошні форт тэкінцаў у Закаспійскім стэпе, Ігнат наважыў забыць, што яго чакае, і жыць гэтыя тры дні бестурботна і шчасліва, як тады, калі прыезджаў дахаты з гімназіі. Ён не надта верыў, што з ягонае задумы нешта атрымаецца, але, як ні дзіўна, часам яму сапраўды ўдавалася забыцца на ўсё і пачуць сябе бесклапотным. Відаць, сама душа ведала, што гэтыя тры дні патрэбны яму менавіта такімі, каб потым ён быў даастанку моцны і не зрабіў аніводнае памылкі.

Жаданая шчасная бесклапотнасць агортвала яго ўранні, калі ён прачынаўся на старой, знаёмай з маленства пярыне і сцішана глядзеў на марозныя візэрункі на шыбах. У тыя хвіліны згадвалася нешта светлае і неацэннае — дзяўчынка-падлетак, з якой яны на куццю няўмела і, відаць, абое ўпершыню ў жыцці цалаваліся ў халодных сенцах, вандроўны катрыншчык-паяк, якога бацька прытуліў у маёнтку на цэлы месяц, і ледзь не штовечар яны ўдвух — катрынка і скрыпка — давалі хатнія канцэрты для ўсёй ваколіцы. Ён

перагортваў у ложку «Шляхціча Завальню»*, і схаванья ў гэтым томіку задаўненыя дзіцячыя страхі, цмок з пеўневага яйка і вядзьмарка Белая Сарока, здаваліся яму больш рэальнымі, чым назіранні за царскімі выездамі або лекцыі аб дынамітных прыладах.

Перад полуднем, паглядаючы на старую кухарку Тэклю, якая слугавала за сталом, ён весела дэкламаваў на памяць:

*І з пастаялкай жуф сцюдзёны,
А з кашы сала аж цякло,
Ды і гусяціны смажонай
Уволю ўсім багом было.
Як унясла ж на стол каўбасы,
Бліны аўсяны ў рашаце,
Аж слінкі пацяклі ў Тараса
І забурчэла ў жываце...*

Побач з самотнай постацю ранняга прахожага спыніўся рамізнiк. Але чалавек адмоўна махнуў рукой. Ён яшчэ меў часу пабыць сам-насам са сваімі прыгадамі, з самым, можа, дарагім, што ў яго цяпер заставалася.

Юля, улюбёная сястра. Яна так і не здагадалася... Яна раскладвала пасля вячэры пасьянс, а ён маленькімі глыткамі піў завараную на баркуне гарбату.

— Што кажуць карты? — знешне бестурботна, але з нейкай лёгкаю трывогай спытаў ён.

— Што хутка тваё вячанне,— пачырванеўшы, адказала сястра. — Я ўяўляю, як ты цяпер жывеш там, у Пецярбургу, — мройліва працягвала яна. — Увесь дзень займаешся навукай, а ўвечары... Увечары вы з ёю едзецце ў тэатр. Напэўна, вы бываеце на балях. Уяўляю,

* «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» — кніга аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага.

як ты вядзеш яе пад руку цераз залу, абое такія маладыя, прыгожыя...

— Паваражы сабе, — мякка спыніў ён сястру, пазіраючы на тонкія чорныя абадкі сваіх пазногцяў, так і не адмытыя сляды доўтай работы са шрыфтамі. Яна даведаецца пра ўсё, але няхай гэта будзе не цяпер, думаў ён. Ігнат не хацеў, проста не мог разбурыць створаны яе фантазіяй свет, у якім ён нібыта жыву. У гэтым свеце не было месца нелегальнай друкарні, арыштам, пакаранням смерцю на досвітку.

— Паваражы сабе, — паўтарыў ён.

У тыя тры дні ён чуўся добра і з бацькам, хоць яны ніколі не былі блізкія. Ігнат змеціў, што пасля матчынай смерці гэты цяжкі, часам нават дэспатычны чалавек хутка ссівеў і страціў усю нядаўнюю ўпэўненасць. Сядзячы за сталом, бацька часта кідаў патайны позірк на такі самы, як і ва ўбогім сынавым жыгале, авальны партрэт і потым доўга праціраў насоўкаю пенснэ. Гэта кранала Іgnата і прымушала дараваць бацьку яго неразуменне, ягоныя былыя папрокі, што сын, найлепшы вучань Беластоцкай рэальнай гімназіі, забіў сабе галаву хімерамі і можа наклікаць бяду на ўсю радзіну Грынявіцкіх. Ігнату хацелася, каб бацька не ведаў, што сын паўгода таму выключаны з інстытута, і ён старанна пераводзіў усе рызыкаўныя размовы на падзеі ў Грынявічах і наваколлі. Бацька нічога не заўважаў, ахвотна і неяк мітусліва адказваў на нішчымныя пытанні і нараджаў у сынавай душы яшчэ большае шкадаванне.

Але ўсё было, відаць, не так проста.

У апошні вечар ён папрасіў бацьку сыграць на скрыпцы, і той знячэўку зайграў паланез, прысвечаны Касцюшку. Ужо назаўтра, у цягніку, калі за вакном купэ праносіліся аблітыя нежывым месяцавым святлом аснежаныя беларускія лясы і ў ім зноў загучала, паланіўшы душу, урачыстая і журботная мело-

дыя паланеза, Ігната апякла раптоўная думка: «Няў-жо бацька здагадаўся?..»

Тае начы ў яго быў прыступ паняверкі, яму ўявілася, што край ужо немагчыма абудзіць, што ўсе надзеі згарэлі ў полымі апошняга паўстання і застаўся толькі халодны попел. «Ці не паспяшаліся мы назваць гэты люд нацыяй? — думаў ён. — Хочам заявіць аб ягоных правах, назвалі будучы часопіс «Гоманам»*, але ці загамоніць беларускі люд, ці паўстане? А мо зноў, як пачнецца паўстанне, будзе выдаваць змагароў, вязаць інсургентаў?..»

Ачуўшыся ад успамінаў, Грынявіцкі зразумеў, што ўжо некалькі хвілін стаіць перад патрэбным яму будынкам на Цялезнай. Як і дамоўлена, у вакне быў відзён вазон з геранню. Кішанёвы гадзіннік паказваў без пяці восем.

Ён прыйшоў першы і, хоць раней не верыў у прыкметы, падумаў, што гэта добры знак. Добры не ў звычайным, а ў ягоным, толькі ягоным разуменні.

Услед за Ігнатам па адным з'явіліся і трое астатніх. Павітаўшыся, яны замаўчалі, і, бадай, маўчанне гэтае было больш шчырым, чым нейкая магчымая размова.

Двое засталіся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэтцы. Трэці, высокі бландзін з поўным тварам і даўгімі, зачасанымі назад валасамі, якому не набегла яшчэ і дваццаці, прайшоў у другі пакой, да Грынявіцкага, і на Ігнатаву душу адразу лёг ужо звыклы цень. Ён пераконваў сябе, што мусіць насамперш паважаць гэтага хлопча, самага маладога між імі, за згоду ахвяраваць жыццём, пераконваў, што сваімі думкамі абражае яго, аднак быў пэўны, што на месцы Выканаўчага камітэ-

* «Гоман» — нелегальны гектаграфічны часопіс, орган беларускай фракцыі таварыства «Народная воля», які пачаў выходзіць праз тры гады пасля апісаных падзей.

та ён выбраў бы чацвёртым іншага. У паводзінах маладзёна яго штосьці насцярожвала. Нават зараз Ігнат убачыў знарочыстасць у тым, што хлопец гартаў узятую з этажэркі «Ниву». Але гэта была не непрыязнасць, а трывога. Кінуць бомбу не так ужо і цяжка, думаў Ігнат. Неймаверна цяжэй да канца застацца чалавекам. Як ён будзе паводзіць сябе, калі трапіць у рукі жандараў? Ці не возьме верх над усім інстынкт самазахавання, ці не захлісне душу жаданне жыць, выжыць любой цаной? А там умеюць зламаць слабога, там умеюць правесці душу праз усе кругі здрады і потым, пакінуўшы ад чалавека адну абалонку, выкінуць яго на сметнік.

Намаганнем волі Грынявіцкі абарваў свае думкі.

Дзесьці, яшчэ схаванае камяніцамі вялізнага горада, узышло сонца. Дзесьці спяшалася сюды Соф'я. Дзесьці чакалі сённяшняга выбуху таварышы. Яны пачуюць яго, пачуюць і ў сталіцы, і ў самых аддаленых кутах імперыі. Выбух будзе напамінкам усім тыранам, будзе помстаю за ягоны абылганы, зняважаны народ.

З нейкай пільнаю ўвагай разглядаючы герань, якая зацвітала на вакне ружовымі кветкамі, Грынявіцкі злавіў сябе на тым, што ў ягонай свядомасці гучаць радкі з ранішняга ліста. Было такое адчуванне, быццам нехта дастаў запавет з кішэні і чытае яго ўголас, і ён, Ігнат, прагна слухае.

«Што будзе далей?.. Я баюся... мяне палохае думка, што наперадзе яшчэ шмат дарагіх ахвяр. Апошняя смяротная бітва, я веру, ужо недалёка. Яна залье палі і нівы крывёю, але гісторыя сведчыць, што раскошнае дрэва свабоды патрабуе чалавечых жыццяў. Я не буду жыць ніводнага дня, ніводнае гадзіны ў светлы час перамогі, калі народы імперыі стануць вольныя... Лёс асудзіў мяне, але гэта неабходна. Гэта неабходна дзеля тых, хто прыйдзе пасля нас...»

Ён баяўся пачуць хоць водцень фальшу ці няшчырасці, ды не пачуў іх, і з гэтае хвіліны запавет належаў ужо не яму, а тым, хто застанеца.

Соф'я з'явілася каля дзевяці, калі яны пачалі хвалявацца; ён пазнаў хуткі стукат яе абцасаў у калідоры. Пры сустрэчы ён зазвычай цалаваў ёй руку. Соф'і гэта ніколі не падабалася, але яна кожны раз з грымаскаю незадавальнення ўсё ж цярпела ягоную цярымоннасць і дазваляла крануць вуснамі свае пальцы. Грынявіцкі не збіраўся адступаць ад завядзёнкі і сёння, аднак выгляд Соф'і спыніў яго. Бледная і змарнелая, з хваравітым бляскам у вачах і плямамі нездаровага румянцу на шчоках, яна паставіла важкі клунак на стол і задыхана села.

— Андрэя*... арыштавалі... — выдыхнула яна і закрыла далонямі твар.

Ігнат змусіў сябе застацца на месцы. Спакойна, загадаў ён сабе. Спакойна.

Праз хвіліну Соф'я паднялася і, знаёмым рухам скінуўшы з галавы хустку, загаварыла сваім звычайным нягучным голасам:

— Нашы тэхнікі зрабілі толькі палову бомбаў, па адной на кожнага. На большае не хапіла часу.

Яе на момант перапыніў прыход рослага мужчыны з чорнаю барадой. Побач з клункам Пяроўскай ён асцярожна апусціў свой і аднымі вачыма сумнавата ўсміхнуўся Ігнату. Гэта быў кіраўнік групы тэхнікаў Кібальчыч.

— У вас не будзе бомбаў для абароны, — гаварыла Соф'я. — І запасных на выпадак няўдачы таксама не будзе.

Яна абвяла мужчын вачыма. Кібальчыч вінавата ўтупіўся ў падлогу, аднак Грынявіцкі ведаў, што і Кі-

* Андрэй Жалябаў разам з Соф'яй Пяроўскай уваходзіў у склад кіраўніцтва «Народнай волі» і непасрэдна ўзначальваў падрыхтоўку да пакарання смерцю Аляксандра II, якое адбылося 1 сакавіка 1881 г.

бальчыч, і зямляк-магілёвец Рыгор Ісаеў, усе тэхнікі зрабілі што маглі, і нават болей.

Соф'я затрымала спакойны пагляд на Ігнаце, і ён уразіўся, як гэтая маленькая жанчына валодае сабой пасля арышту каханага. Толькі хвіліну слабасці, адну хвіліну дазволіла яна сабе, каб зноў стаць такой, якою ён яе ведаў. Ён ніколі, мо таму, што яшчэ ніколі не кахаў, не прызнаваў вяршэнства жанчыны, а ёй гатовы быў падпарадкоўвацца з радасцю.

— Памятайце, што мы павінны лічыць гэта не толькі абавязкам, але і гонарам партыі, — сказала Соф'я, не адводзячы позірку, нібыта знайшла ў вачах у Грынявіцкага падтрымку свайму спакою і мужнасці.

— Мы гатовы, — трохі паспешліва адказаў ён. Паспешліва — бо баяўся, што першы загаворыць маладзён і яны пачуюць нейкія непатрэбныя і напышлівыя словы.

Соф'я ўзяла аловак і ўпэўнена накідала план. Усе абступілі стол.

— Што на Малой Садовай? — злёгка картавячы «л» і нават зараз саромеючыся гэтага, запытаў Грынявіцкі.

— Там ужо чакаюць, — адказала Соф'я, але яе паведамленне не змагло пахіснуць ягонага ранейшага прадчування, нават не прадчування, а амаль упэўненасці, невытлумачальнае ўпэўненасці, што ўсё вырашыць не міна ў падкопе на Садовай, а яны чацвёрта, праўдзівей, не чацвёрта, а толькі адзін з іх.

— Калі выбух будзе няўдалы, цар, найверагодней, накіруецца вось сюды, — Соф'я паказала алоўкам, — на Манежны пляц. Тут самае небяспечнае і адказнае месца. Міхаіл Іванавіч*, — падняла яна вочы на Ігнаца, — кіраўніцтва партыі лічыць...

— Можце не працягваць, — сказаў ён. — Ваш выбар супадае з маім.

* Канспірацыйная мянушка Грынявіцкага.

Перад адыходам, калі ўсё ўжо было дамоўлена і ён трымаў пад пахаю загорнутую ў белую сурвэтку бомбу, падобную нечым на невялікі камяк снегу, Ігнатаў позірк зноў спыніўся на вазоне з ружовай геранню. Абапал вазона стаялі на падваконцы дзве абвяза-ныя паркалёвымі хусткамі бляшанкі з дынамітам. Невыразная думка, што мільганула ў яго раней, раптам набыла бязлітасную акрэсленасць. Ён зразумеў, што гэта яго апошнія кветкі, і падумаў: як, напэўна, здзівілася б Соф'я, даведаўшыся, што ў гэтую хвіліну ён шкадуе, што больш не ўбачыць ні сціпых здрыжнічак, якіх так багата на поплаве за Грынявічамі, ні сваіх улюбёных канвалій. Шкадаванне па канваліях было такое моцнае, што на імгненне ён адчуў іхні тонкі лесавы водар.

Цяпер, на пляцы, гэтая шкадоба і ўся размова на Цялежнай ужо былі далёкія і адлучаныя ад яго. Яны засталіся за нейкаю крэскаю, тамсама, дзе перад гэтым ён пакінуў запавет і прыгады пра дом.

Ігнат выняў з кішэні гадзіннік. Вялікая стрэлка набліжалася да малой, каб сустрэцца з ёю на лічбе 12. Надыходзіў час, калі цар меў звычай выязджаць у манеж на агляд гвардыі. Занятак, варты такога дзяржаўнага дзеяча, як імператар. Чаго яшчэ чакаць ад чалавека, з малых гадоў прывучанага да пляц-парадаў, ад салдафона, які бачыць у падданных полк, а ў Айчыне — казарму?

У дні, калі Ігнат з таварышамі сачыў за царскімі выездамі, ён шмат разоў спрабаваў пранікнуць думкаю ў свядомасць імператара, пад гэты лоб з залысінамі, што часам мільгаў у прыцемненым вакне карэты. Ён ніколі не мог знайсці там нічога больш істотнага, чым боязь бунту і багавейлівасць перад дзядзькам, германскім імператарам. Грынявіцкі часта шукаў у сабе нянавісць да цара і не знаходзіў яе. Ён ненавідзеў не Аляксандра, а ўсё тое, што стаяла за ягоным абліч-

чам. Ды зрэдчас Ігнат адчуваў, што насуперак сваёй волі ў далёкім цёмным кутку свядомасці ён на нейкае каліва яшчэ застаецца падданым гасудара імператара. Ведаў: гэта не стрымае яго, аднак канчаткова пазбыцца рэшткаў ганебнага пачуцця ён здолее толькі тады, у тую самую хвіліну.

Першасакавіцкае сонца марна намагалася сагрэць зямлю, але ранішні віскуцень угамаваўся, і на пляцы зрабілася даволі людна, можна было не хвалявацца.

Непадалёк маладая дама ў сабаліным футэрку карміла галубоў. Каля зграбных санак пачціва стаяў фурман з гаспадынінай муфтаю і пульхным пірагом на срэбным сподзе.

Мераючы пляц няспешнымі крокамі дробнага сталічнага службоўца, які выйшаў на нядзельны шпацыр, Ігнат зрабіў выснову, што думаць у гэтыя хвіліны пра цара — раскоша, якую ён ужо не можа сабе дазволіць.

Яму ўзбегла на памяць, як даўно, у гімназічныя гады, яго ўразіла смерць іхняга выкладчыка славеснасці. Той застрэліўся праз няшчаснае каханне, і Ігнату некалькі дзён не давала спакою пытанне: што думае і адчувае чалавек перад смерцю і што такое сама смерць?

Вось ты і маеш магчымасць даць сабе самы поўны адказ, падумаў ён.

Успомнілася, што яшчэ не развітаўся з сябрамі. Праўдзівей, ён увесь час памятаў пра гэта, але ўсё адкладваў і адкладваў, каб быць з імі ў апошнія хвіліны, і цяпер, яшчэ раз зірнуўшы на гадзіннік, зразумеў, што парá.

Першы быў Жалябаў, і ўся Ігнатава істота абуралася супроць думкі, што ён больш не ўбачыць шырокай барады і зусім дзіцячай Андрэевай усмешкі, не пачуе ягонага голасу. Ён з пяшчотай падумаў, што нават цяпер, арыштаваны, Андрэй дапамагае ім. Міністр унутраных спраў ужо, несумненна, даклаў цару, што

галоўны змоўшчык схоплены, а значыць, самая вялікая небяспека для яго вялікасці мінулася...

Было паўгадзіны на першую. «Ну давай абдымемся і з табой, дарагі ты наш вынаходнік і філосаф». Ігнат убачыў меланхалічныя вочы Кібальчыча і падумаў, што заўсёды спакой гэтага маўклівага летуценнага хахла — вынік не толькі ягонай сілы волі, але найперш — сілы думкі. Ён ніколі не пасміхаўся з сябравай мары аб паветранай лодцы. Узгадалася, як Кібальчыч нешта крэсліў дубчыкам на снезе, нават тады, калі яны ездзілі за Смольны манастыр выпрабоўваць бомбы. «Няхай лёс бароніць цябе дзеля навукі...»

Ігнату падумалася, што цяпер ён ведае, што такое смерць: глухая чорная сцяна, якая назаўсёды аддзяляе ад сяброў.

Ён убачыў сябе ў сырнай лаўцы, адкуль вялі падкоп пад Малую Садовую. Яны, зняможаныя так, што рукі і ногі, усё цела рабіліся чужымі і ўжо амаль не падпарадкоўваліся розуму, выпаўзлі з падкопу і паваліліся на скрынкі са свежай зямлёй. Гэта тады адзін з іх, фарсісты флосці афіцэр, улюбёнец жанчын, на якога некаторыя ў арганізацыі глядзелі з насцярогаю, сказаў ім: «Я не тэарэтык, я не займаюся разважанымі. Але я адчуваю, што жыць без барацьбы цяпер проста няварта, занадта брыдка. У Расеі няма чым дыхаць, паветра няма...»

Было каля гадзіны дня. Царскі экіпаж мусіў з'явіцца з хвіліны на хвіліну. Ігнат напята глядзеў усцяж вуліцы, але замест карэты з казацкім эскортам заўважыў Соф'ю. Яна махнула белай насоўкаю, і гэта быў знак, што іхняе чаканне марнае: цар паехаў іншымі вуліцамі, і два пуды дынаміту ў падкопе ўжо непатрэбныя.

Ігнат быў рады і ўадначас крыху разгублены, што лёс падараваў яму яшчэ нейкую гадзіну, бо не чакаў

адтэрміноўкі і не ведаў, чым гэты час запоўніць. Таму ён усцешыўся, калі Соф'я загадала сабрацца ў цукерні насупраць Гасцінага двара і чакаць, пакуль скончыцца развод гвардыі. Ён ужо даўно забыўся, што магчымасць заняцца такой простаю і звычайнай чалавечаю справай, як яда, можа прынесці гэткую радасць. Адчуваючы на каленях важкасць бомбы, Ігнат з'еў усю порцыю гарачых піражкоў з гарбатаю і здзівіўся, што таварышы пакінулі свае талеркі нескранутымі і пазіраюць на яго з захапленнем. Мусіць, яны, нават Соф'я, зайздросцяць ягонай вытрымцы. «Каб жа вы ведалі, што я проста галодны з учарашняга вечара».

Цукерня месцілася ў падвальным памяшканні, і, падняўшы вочы ўгору, можна было назіраць у невялікіх запаленых вокнах бясконцую чараду чалавечых ног, што спяшаліся па Неўскім.

На Кацярынінскім канале, куды яны пойдучь цяпер, і ў нядзелю зазвычай пустэльна. Значыць, непатрэбных ахвяр не будзе. Памруць толькі тыя, хто павінен памерці.

Яны выйшлі з цукерні па адным і сышліся ўжо на канале. Набліжаючыся да свайго месца, Ігнат сустрэўся з Соф'яй і ўсміхнуўся ёй ледзь прыкметнаю ўсмішкай. «Яна так ніколі і не даведаецца, што я...»

Ён не памыліўся: на набярэжнай было бязлюдна, адно вартаўнікі падмяталі панель каля саду і водбліз Тэатральнага моста маячыла пара постацяў, яўна агенты паліцыі. Пакунак з бомбай быў невялікі і няцяжкі, не болей пяці фунтаў, але яго нельга было схаваць у кішэню, і пільнаму воку шпегаў ён мог здацца падазроным. Таму Грынявіцкі вырашыў не шпацыраваць па набярэжнай і, прыхінуўшыся спінаю да парাপета, застаўся на месцы.

Уся ягоная разважнасць паступова некуды знікала, і душу браў у ледзяныя рукі страх. Яму здалося, што бомба, гэтыя шклянныя трубачкі з сернай кісла-

той, кнаты, выбуховы жэлацін, ужо сталі часткаю яго нага цела, што кроў па яго жылах гоніць ужо не чалавечае сэрца, а бляшанка са смяротным змесцівам. Розум на момант ператварыўся ў лядачы човен сярод хваляў страху. Але адно на момант.

Ігнат ачуўся, і з гэтае хвіліны ўсе ягоныя пачуцці абвастрыліся. Свет зрабіўся больш відочны, больш чутны і адчувальны. Грынявіцкі з прагнаю цікавасцю ўбачыў чыстае і халоднае, але нечым няўлоўным ужо вясновае неба над горадам. Унізе, на лёдзе, сварыліся вароны. Разам з іхнім голасам гучалі, аднак кожны паасобку, дзiesiąткі іншых гукаў. Ён узяў з парэнчаў жменю свежага снегу і стаў есці яго, як некалі ў маленстве. Свет здаўся яму суладным і дасканалым, і тае ж хвілі да яго даляцела цоканне капытоў.

Спяраша Ігнат пачуў яго нейкім таемным нутраным слыхам, бо сапраўды чуць царскі экіпаж яшчэ не мог. Але цоканне набліжалася. Вось яно зрабілася цішэйшае — гэта на павароце ад Міхайлаўскага тэатра на канал фурман прытрымаў коней, і яны ішлі ступою. І зноў, ужо гучна, капыты ўдарылі па зледзянелым бруку.

На набярэжнай коні імператарскага экіпажа пайшлі буйной рыссю, і казакі з эскорту ўзялі наўскач. Карэта абагнала ўзвод юнкераў. Цару аддалі чэсьць два сустрэчныя праабражэнцы. Экіпаж быў зусім блізка і даганяў малодшага з чатырох бамбістаў. У Грынявіцкага яшчэ паспела мільгануць трывога, як карэта зраўнялася з маладзёнам.

Тое, што адбывалася далей, было Ігнату такое знаёмае, быццам ён неаднойчы бачыў усё ў сне. Маладзён павярнуўся тварам да экіпажа і кінуў пад ногі рысакам бомбу. Паветра скалануў выбух, як ад залпу дзiesiąтка гарматаў. Трое казакоў зваліліся з коней, угару паднялося густое воблака снегу. Зазвінелі разбітыя шыбы будынкаў на тым баку канала.

Праз некалькі імгненняў чалавека, які кінуў бомбу, ужо трымалі паліцэйскія і казакі, да іх беглі праабражэнцы з юнкерамі.

З пашчапанага экіпажа выйшаў цар.

— Схвачен ли преступник? — данёсся зычны голас Аляксандра.

Ігнат адчуў, што і яму, і цару ратунку ўжо няма.

Сэрца адлічвала секунды. Ён знайшоў вачыма Соф'ю на тым беразе канала і, адарваўшыся ад парапета, паволі рушыў наперад.

Чорная сцяна была побач, але ён не баяўся. Грынявіцкі адчуваў Соф'ін позірк, адчуваў яе думкі і думкі тых, што чакалі на канспірацыйных кватэрах ці ў хваляванні хадзілі па вуліцах; ад кожнага з іх цягнуліся да яго невідочныя ніткі, якія не дазвалялі яму спыніцца і якія ён павінен быў абарваць другім выбухам.

Заставалася крокаў дзесяць. Усё заслانیў цароў твар з густымі бакенбардамі. Грынявіцкі яшчэ раз з палёгкаю пераканаўся, што не адчувае да гэтага чалавека нічога, акрамя абьякавасці. Цар быў бы для яго пустым месцам, каб за позіркам трохі пукатых вачэй не было крыві, не было сотняў павешаных і забітых у турмах, не было здратаванай, укрыжаванай Радзімы.

Ён стаяў ужо амаль поруч з царом.

Грынявіцкі адчуў, як нешта здарылася з часам. Час нібыта спыніўся, а можа, паплыў у адваротны бок, ператварыўшы гаману натоўпу ў гулкую цішыню, і ў ёй загучаў паланез.

Грынявіцкі са спакойнай рашучасцю зрабіў апошні крок і ўскінуў рукі з бомбай над галавой...

«Схвачен ли преступник? Схвачен ли преступник?»
Над ім схіліўся твар з бакенбардамі. Але бакенбарды ўвачавідкі знікалі, вусы і валасы імператара сівелі,

а пукатыя вочы ператвараліся ў шкельцы пенснэ, і ён чуў бацькаў голас:

«Памятай, ты — гонар гімназіі. Твае здольнасці забяспечаць табе выдатную кар’еру і праславіць наш род».

Бацькава аблічча пачынала зыбацца, як адбітак у вадзяным люстэрку, якое крануў вецер, і раставала ў прасторы, саступаючы месца даме, што карміла на Манежнай галубоў. Пільней прыгледзеўшыся да яе, ён змеціў, што гэта не жанчына, а самы малады з іхняе чацвёркі, і вусаты фурман са сподам — у сапраўднасці не фурман, а жандарскі палкоўнік, і на сподзе ў яго ляжыць не пірог, а бомба. Бледныя пульхныя вусны маладзёна крывіліся і шапталі: «Я хачу жыць... Жыць хачу...», палкоўнік усміхаўся, а ён, Ігнат, у распачы крычаў маладзёну: «Не смей! Не смей!»

Новыя і новыя малюнкi нараджаліся ў ягонай свядомасці і знікалі: адны паступова, нібыта іх развейваў вецер, другія гаслі, як гасне ад подзьмуху агеньчык свечкі, і ў бязладдзі гэтых малюнкаў скрозь гармідар гукаў і слоў чыстым струмком праточваўся аднекуль, то мацнеючы, то амаль прападаючы, журлівы голас бацькавай скрыпкі...

У гэты самы час у прапахлай карболкаю палаце прыдворнага шпіталя немалады прафесар чытаў медыцынскі акт:

— Дастаўлены ў непрытомным стане... На лбе шмат кроватачывых ранак. Правае вока неадчувальнае да святла...

— Прабачце, пане прафесар, я не медык, — спыніў чытанне следчы ў цывільным, які неадлучна сядзеў пры ложку. — Мiane цікавіць іншае. Скажыце, яго можна хоць на хвіліну вярнуць да прытомнасці?

— Гэта можа цяпер толькі Бог.

— Я чую ў вашых словах спагаду, пане прафесар, — бескалёрным голасам прамовіў следчы, вывучаючы мыскі чаравікаў.

— Толькі як медыка да пацыента, — крыху паспешліва сказаў прафесар і пасля кароткага маўчання дадаў: — Для мяне ён найперш безнадзейны хворы.

— Для ўсіх нас ён найперш царазбойца, чалавек, які падняў руку на свяшчэнную асобу гасудара. — Следчы гаварыў з тым самым, што і раней, застылым выразам на чыста голеным твары, але ў голасе прарэзаліся металёвыя інтанацыі.

Сівы прафесар, адвёўшы вочы, глядзеў на схаванага пад бінтамі незварушнага чалавека.

Грынявіцкі быў у падкопе пад Малой Садовай. У задушлівым сутарэнні, ледзь асветленым мігатліваю лямпаю, было цесна і сыра, як у магільным склепе. На нейкі міг яму прымоілася, што гэта сапраўды склеп, і ён спалохаўся, але адразу згледзеў у прыцемку сяброў, усю іхнюю змену, і супакоіўся. Прамоклая, перапэцканая зямлёю сарочка ліпнула да цела, пот выядаў вочы, мучыла страшэнная смага, але ён капаў і капаў, не дазваляючы сабе перапынку. Гэта быў ужо не падкоп пад вуліцу: шляху назад не было, іх заваліла, прыціснула зямлёй, і яны адчайна прабіваліся з завалу ўгару, да святла, да паветра і вады. Ён ведаў, што засталася зусім мала, можа, некалькі ўзмахаў рыдлёўкі, і прыйдзе вызваленне. З астатніх сіл Ігнат сек непадатную зямлю над галавой, і вось зверху пасыпалася каменне, глыжы і жвір, і ён убачыў атвор.

Але замест сонечнага святла ў атворы быў нечы чыста выгалены твар.

— Імя... Скажыце мне ваша імя... — ласкава, амаль пяшчотна прасіў голас, які належаў гэтаму твару.

Ён памятаў сваё імя і, узрадаваны, што памятае, хацеў выгукнуць: «Грынявіцкі», ды за ласкавасцю голасу хавалася нешта іншае, і ён паспеў утаймаваць крык, што быў гатовы ўжо сарвацца з вуснаў.

— Імя... Мне трэба толькі імя... Імя! — паўтараў го-

лас, і ўніклівая ласкавасць пераходзіла ў стылую зласліваць.

Грынявіцкі нарэшце зразумеў, дзе ён і хто з ім гаворыць. Але разам з вяртаннем свядомасці ў яго зраненае цела, у кожную клетку безліччу гострых кіпцюроў упіўся звер нечалавечага болю.

— Імя! Імя! — ускочыўшы на ногі, крычаў следчы.

Боль раздзіраў на тысячу кавалкаў, і адзіным збаўненнем было новае забыццё, але да Ігната яшчэ цягнуліся нітачкі, якія ён адчуваў перад выбухам на канале, і, перш чым абарвацца ў бездань, ён паспеў пачуць свой голас:

— Не... ведаю...

Боль адразу выпусціў са сваіх лапаў, ды голены твар у атворы не знікаў, і Грынявіцкі замахнуўся на яго рыдлёўкаю, што зноў апынулася ў руках.

Атвор засыпала зямлёю, і ён разграбаў яе — спачатку рыдлёўкай, а потым, дарэшты змогшыся, рукамі, і апошнія кроплі моцы падтрымлівала ў ім веданне, што ён не самотны, што недзе побач прабіваюцца да святла іншыя.

У той момант, калі сонечныя промні пырснулі Грынявіцкаму ў вочы, следчы страпянуўся і запытальна паглядзеў на прафесара. Доктар моўчкі нахіліў сіваю галаву.

Ордэн Белай Мышы

У адной невялікай паводле еўрапейскіх сумераў канстытуцыйнай манархіі насельніцтва складалася з аднаго караля, аднаго прэм'ера, аднаго шэфа службы бяспекі, аднаго міністра паліцыі, аднаго пракурора. У гэтай дзяржаве быў адзін крымінальнік, адзін палітвязень і адзін палітуцякач. Адзін генерал камандаваў адным палкоўнікам, адным маёрам і адным капітанам. На ўліку ў адзіным прафсаюзе стаялі адзін будаўнік і адзін падрыўнік, адзін прафесар і адзін студэнт, адзін акадэмік і адзін зусім непісьменны грамадзянін. Такое становішча існавала абсалютна ва ўсіх сферах. У краіне меліся ў наяўнасці адзін алкаголік і адзін наркаман, адзін сутэнёр і адна прафесійная выляжанка, адзін хворы на СНІД і адзін хворы на пранцы. У суседстве з адным уладальнікам шыкоўнай вілы ў смеццевым кантэйнеры жыў адзін бесхацінец. Сярод этнічных мяншыняў перапіс зафіксаваў аднаго габрэя, аднаго татарына, аднаго паляка, адну асобу каўказскай нацыянальнасці, аднаго расейца і аднаго албанца. Сексуальныя мяншыні нічым не вылучаліся: на аднаго гомасексуаліста прыпадала адна лесбіянка. Адпаведныя службы трымалі на воку аднаго грамадзяніна, якога падазравалі ў педафіліі, а таксама аднаго таёмнага заафіла. Гэткі самы баланс захоўваўся і паміж прадстаўнікоў творчых прафесіяў: краіну цалкам задавальнялі адзін кампазітар, адзін архітэктар, адзін мастак, адзін актор, адзін журналіст і адзін пісьменнік.

Варта зазначыць, што хадзілі глухія чуткі, нібыта ў гэтай краіне не заўсёды ўсё было ўладкавана так

дасканала. Да прыкладу, казалі, быццам калісьці ва універсітэце некалькі прафесароў чыталі лекцыі некалькім студэнтам, якім аднойчы заманулася разам са сваімі выкладчыкамі зачыніцца ў аўдыторыі і скласці бунтоўніцкую петыцыю. Але гэта ўжо іншая гісторыя. А наша адбывалася ў краіне, дзе ўсіх, паўтараю, было па адным, і гэтую акалічнасць неаспрэчна засведчылі сакрэтныя рэляцыі, таемна праслуханыя размовы, зробленыя схаванай камерай здымкі, перлюстраваныя лісты ды іншыя пісьмовыя, аўдыё- і відэамагнэтыялы, на аснове якіх аўтар і рэканструяваў падзеі.

Адзін раз на дзень з дакладам да караля з'яўляўся шэф службы бяспекі — невысокі таўстун з вусікамі і бародкай-эспаньёлкай, які больш нагадваў не чалавека сваёй суровай прафесіі, а лекара, што мае прыбытковую практыку і схільнасць да эпікурэйства.

З ранішняга дакладу нязменна вынікала, што ў краіне пануе стабільнасць і назіраюцца выключна пазітыўныя працэсы. А менавіта: растуць аб'ёмы вытворчасці, адукацыйны ўзровень і спажыванне карысных для народа прадуктаў харчавання (у тым ліку алкаголю), а таксама няўхільна паўзе ўтору паказчык нараджальнасці, ад якой (што надзвычай важна ў справе стабільнасці) не адстае і смяротнасць.

Кароль зазвычай спыняў шэфа бяспекі, не даслухаўшы. Але аднаго разу звыклы парадак быў парушаны.

Рэч у тым, што адзіны ў краіне ювелір вырабіў на замову манарха адзіны ордэн, каб каралеўства нарэшце займела і аднаго кавалера найвышэйшай дзяржаўнай узнагароды.

Узнагарода называлася ордэнам Белай Мышы I ступені. Убачыць нешта незвычайнае ў такой назве мог толькі іншаземец, зусім не абазнаны ў мінуўшчыне гэтае краіны, бо ад школьных гадоў кожны яе грама-

дзянін ведаў, што мыш — старажытны сімвал тутэйшай дзяржаўнасці. Гістарычныя крыніцы сведчылі, што выява грызуна з вострай пыскаю і доўгім хвастом з'явілася на дзяржаўным гербе болей за пяцьсот гадоў таму, за часамі ўладарання аднаго з далёкіх і найвыбітнейшых продкаў цяперашняга манарха, які ўсе свае ўказы нязменна завяршаў традыцыйнай формулай: «А таксама сядзець усім ціха, як мыш пад венікам». Адзінае, што змянілася ў дзяржаўным гербе за пяць вякоў, — гэта колер. Старажытная шэрая мыш пакрысе святлела і ўжо ў мінулым стагоддзі набыла шляхетную белізну, што ў геральдыцы, як вядома, адпавядае срэбру і азначае чысціню, дабро і незалежнасць.

Ордэн ляжаў перад каралём на пурпуровай ядвабнай падушачцы і вяселькава ззяў усімі сваімі эмалямі і дыямантамі.

Кароль паводле даўняй завядзёнкі не даслухаў даклада, але не адправіў свайго візаві далей мацаваць бяспеку, а запытаўся, каго той бачыць кавалерам найвышэйшай узнагароды. Шэф галоўнай службы краіны колькі разоў пакратаў эспаньёлку, што магло азначаць лёгкую збянтэжанасць. Стары надзейны паплечнік манарха, пэўна ж, ведаў, хто заслугоўваў ордэна нязмерна больш за ўсіх астатніх, аднак вырашыў перамаўчаць.

А кароль або яшчэ не вызначыў найбольш заслужанага кандыдата, або сумняваўся, бо ўважліва праглядаў спіс насельнікаў падуладнай яму дзяржавы. У глыбокім одуме ён нават ссунуў сызвалоснік, і яго плех заблішчэў у промнях ранішняга сонца, хоць і не так зырка, як ордэн. Трэба, карыстаючыся момантам, зацеміць, што кароль, неўважаючы на згаданы плех, быў чалавек яшчэ досыць малады, павабны і поўны сілаў. Ён рэгулярна гуляў у тэніс і, надзеўшы дзеля скідвання вагі бронекамізэльку, бега трушком вакол сваёй рэзідэнцыі.

Нарэшце кароль адарваў вочы ад паперы і ўголас падумаў:

— А што калі мы ўзнагародзім нашага пісьменніка?

Шэф бяспекі зноў пакратаў бародку. Аднак цяпер сітуацыя набыла канкрэтнасць, якую ён любіў і ў якой пачуваўся, як вугор у росным ранішнім гаросе.

— Гэта выдатная кандыдатура, ваша вялікасць, — сказаў уладальнік эспаньёлкі. — Але...

Кароль ускінуў брыво і атрымаў цвёрды працяг:

— у нас у краіне няма ніводнага чытача.

— Сапраўды? — не даў веры манарх. Ён зноў палез у спіс і знайшоў там аднаго астролога, аднаго канібала, аднаго чарнасоценца і аднаго чукчу, а вось чытача насамрэч не было.

Але жыхары краіны нездарма лічылі, што каралеўскае меркаванне цяжка пахіснуць.

— А чаму ты думаеш, — пачуў шэф бяспекі, — што гэта істотна? Мы ж збіраемся ўзнагародзіць пісьменніка, а не чытача. І потым сам пісьменнік, пэўна ж, чытае свае творы. Прынамсі, у той час, калі іх піша.

Шэф бяспекі зірнуў на ордэн і зноў перамаўчаў.

— Сёння я запрашаю пісьменніка на вячэру, — падсумаваў кароль.

Увечары кароль і пісьменнік сядзелі адзін насупраць аднаго за вытанчана сервіраваным сталом. Яны былі прыкладна аднаго веку, дзесьці паміж сарака і пяцідзiesiąцію гадамі, у пары мужчынскага росквіту, але калі кароль меў каштанавы сызвалоснік, то пісьменнік — натуральную шыкоўную фрызуру такога ж колеру, хоць ужо і кранутую высакароднай сівізною.

У барокавым інтэр'еры залі для вячэраў з блізкімі гасцямі роўна гарэлі ў старадаўніх срэбных кандэлябрах вітыя свечкі з няўлоўным тонкім водарам. Камін дыхаў духмянай цяплынёю, а побач, на зграбнай мар-

муровай кансолі, чакаў свайго ўладальніка ордэн Белаі Мышы.

Утульнасці дадала і прысутнасць маладой прыгожай жанчыны, якая сядзела за сталом не поруч з каралём і пісьменнікам, а воддаль — так, што магла і чуць размову і губляць яе нітку, калі б гаспадар з госцем прыцішылі галасы. Густыя кучаравыя агнёва-жарыя валасы прыгажуні, якія вольна падалі на аголеныя плечы, дзівосным чынам спалучаліся з глыбокім аквамарынам вачэй, прыводзячы на памяць гераіняў Праспера Мерымэ. Кароль дыпламатычна называў жанчыну «гаспадыняй», і пра яе сапраўдны статус заставалася толькі здагадвацца, прымаючы пад увагу тую акалічнасць, што манарх ужо колькі гадоў быў удаўцом.

— Я спадзяюся, ты падаруеш мне свае апошнія кнігі, — сказаў кароль.

У звароце да пісьменніка на «ты» не было нічога абразлівага, бо кароль называў на «ты» ўсіх падданных і да ягонае завяздзёнкі даўно прывыклі, як прывыклі да традыцыйных у гэтай краіне летніх неўраджаяў і зімовае хлюпоты.

— Не, ваша вялікасць, не падарую, — адказаў пісьменнік, з асалодаю дапіваючы келіх бардоскага.

— Чаму? — непарушна папытаўся кароль і даў пахолку знак напоўніць пісьменніку келіх.

— Мае кнігі ўжо шмат гадоў не выходзілі, — азваўся пісьменнік, узяўшы келіх і па чарзе глянуўшы на манарха і жанчыну.

На языку ў караля, напэўна, круцілася пытанне, з якога часу пісьменнікавы рукапісы больш не ператвараюцца ў кнігі, але яго вялікасць быў надзелены дзяржаўнай мудрасцю, і таму ягоны суразмоўца пачуў іншыя словы.

— Але ты ўсё адно застаешся пісьменнікам.

— Магчыма, — сказаў пісьменнік. — Бо я па-ранейшаму пішу. Пішу ў стол...

— Тым больш, — задаволена падхапіў кароль. — Так і павінен жыць сапраўдны пісьменнік. Як казалі рымляне: *Habent sua, fata libelli*. І кнігі маюць свой лёс. Я рады, што не памыліўся і хачу падпісаць указ пра ўзнагароджанне цябе Ордэнам Белай Мышы.

Апошнія словы кароль прамовіў урачыстым тонам і ўзняў келіх, чакаючы, што пісьменнік зробіць тое самае. Але той чамусьці марудзіў.

— Хачу табе канфідэнцыйна прызнацца, — панізіў голас кароль, — што твае зласліўцы не драмалі. Падсунулі мне, разумееш, спіс насельніцтва, знайшлі фармальную падставу...

— Я хацеў бы ведаць якую, — цэдзячы віно, таксама прыцішана пацікавіўся пісьменнік. — Калі гэта, вядома, не таямніца.

— Якая таямніца! У спісе насельніцтва ў нас нібыта няма ніводнага чыгача.

— Важкі аргумент, — прамовіў пісьменнік, і ягоны голас афарбавала глыбока прыхаваная радасць. Зрэшты, гэта магло толькі здавацца.

Кароль зарагатаў, і смех гучаў цалкам шчыра.

— Аргумент... Ты — пісьменнік. Перад табой — Вечнасць. Падлі нам віна. — Кароль павярнуўся да пахолка, што непрыкметна стаяў каля вакна, ператварючыся ў персанажа гістарычных сюжэтаў на старадаўніх барокавых шпалерах, якімі былі аздобленыя сцены.

Пахолак адклеіўся ад сцяны і наблізіўся да караля, потым — да ягонага гося, потым — да жаравалосай, якая не брала ўдзелу ў гаворцы, але відавочна прыслухоўвалася да яе. Пісьменнік задуменна сачыў за прафесійнымі да аўтаматызму рухамі пахолка, пакуль не сустрэўся позіркам з уладальніцай дзівосных вачэй. Жанчына збянтэжана ўтупілася ў талерку.

— А што калі Вечнасць — не бясконцасць часу, а ягоная адсутнасць?.. — пісьменнік не адводзіў пагляду ад твару і напалову адкрытых грудзей жаравало-

сай. — Можа, Вечнасць вымяраецца толькі чалавечым жыццём?

Кароль кінуў у рот масліну.

— Ты варты ордэна ўжо за адны гэтыя словы.

— Але ж, ваша вялікасць, у спісе насамрэч няма ніводнага чыгача.

— Ты мяне здзіўляеш, пісьменнік. У спісе няма... да прыкладу, няма ніводнага падданага. Дык што з гэтага вынікае?..

Манарху спадабаўся такі нечаканы ход, і ён пачаў развіваць сваю думку:

— Сярод жыхароў нашае краіны ёсць адзін кароль і адзін пісьменнік. У той самы час няма ніводнага падданага і ніводнага чыгача. Якая выснова? А такая, што мы з табой у нечым роўныя. Ты ў нейкім сэнсе таксама кароль, а я ў нейкім сэнсе — пісьменнік. Прапаную за гэта выпіць.

— У вас выдатнае віно, — прыўзняў келіх пісьменнік.

Кароль таксама падняў свой келіх і, прымружыўшыся, паглядзеў праз яго на суразмоўцу.

— Ты мусіш ведаць, што свет мяняецца ў залежнасці ад таго, якімі вачыма мы на яго глядзім. Цвярозае ўспрыманне — толькі адно з магчымых. Старажытныя германцы нездарма ўсе важныя пастановы абмяркоўвалі двойчы: на цвярозую галаву і — ніштавата прыняўшы.

— Не буду пярэчыць. Адзін мой знаёмы філосаф калісьці казаў, што цвярозасць — гэта маці мяшчанства, а мастацтва і навуку нарадзілі п'яная блудніца з галодным аскетам.

— Выдатна сказана, — пагадзіўся кароль. — Я таксама меў знаёмага філосафа. Памятаю, мы доўга гутарылі з ім пра жыццё і смерць. Memento mori... Але не будзем пра гэта перад галоўнай стравой каралеўскага стала.

Тут кароль упершыню загаварыў да жанчыны:

— Дарагая, распарадзіся падаваць смажанку.

Жаравалосая паднялася і прайшла па залі, пакінуўшы ручаінку пахаў вытанчанай парфумы. Гаспадыня чароўных валасоў аказалася і гаспадыняю цудоўнай постаці, вабноты якой падкрэслівала шчыгульная сукенка з зялёнага адамашку.

— Я не пачуў твайго адказу, — павярнуўся кароль да пісьменніка, позірк якога яшчэ праводзіў крутыя клубы жаравалосай і яе перацягнутую залатым паскам талію балерыны.

Але жанчына зноў з'явілася ў залі, і ўслед двое пахолкаў урачыста ўнеслі і паставілі на стол вялізны срэбны спод з барановай смажанкаю пад чарнаслівам.

— Твой адказ — нагадаў кароль, накладаючы сабе бараніны. У ягоных вачах запалілася шчырая ўсцеха гурмана. — Настойліва рэкамендую. Гэта традыцыйная страва нашае дынастыі. Ад таго часу, як каралеўская армія ў XVI стагоддзі дашчэнтку разбіла арду нашага заклятага сябра вялікага князя Вавана і захапіла ў палон яго самога і ўсіх ягоных ваяводаў. Злыя языкі кажуць, што пераможцы пакашталі тады смажаных кумпякоў самога вялікага князя. Вядома, гэта не болей чым агідныя чуткі, якія запусцілі самі пераможаныя, каб кінуць цень на наш еўрапейскі народ

Пісьменнік падазрона прыгледзеўся да смажанкі і запіў першых, яшчэ не смакавья, а слыхавья ўражанні віном.

— Здаецца, — загаварыў ён, кладучы на талерку некалькі чарнаслівін, — здаецца, хтосьці з французскіх класікаў пісаў, што чалавек — гэта тое, што ён есць. Стэндаль любіў яечню. Гофман ствараў свае вусцішныя апавяданні, прывязаўшы да носу кавалачак жытняга хлеба з кменам, каб увесь час чуць ягоны водар. А яшчэ ён пісаў на моцным падпітку і чым болей піў, тым вышэй узлятала ягоная фантазія. Леў Галстой

страшэнна любіў свежыя гуркі проста з ляхі. А расейскі мастак Саўрасаў, памятаеце, ваша вялікасць, той, што намалюваў гракоў, якія прыляцелі, амаль нічога не еў, а толькі піў гарэлку і закусваў яе журавінамі...

— Кажуць, у нашай краіне гракі ўжо не лётаюць у вырай, — перапыніў гастронамічную тыраду кароль.

— Я таксама заўважыў, — пагадзіўся пісьменнік.

— І чым гэта тлумачаць? — у голасе ў караля нечакана прарэзалася сталёвая нотка.

— Думка арнітолагаў мне невядомая, — унікліва адказаў пісьменнік. Краем вока ён скасавурыўся на жанчыну і змеціў, што тая наструнена ловіць размову з усімі яе неспадзяванымі адценнямі і паваротамі.

— Пры чым тут арнітолагі! — уквелена тузануўся ў крэсле кароль. — Я хачу ведаць, чым гэта тлумачаць у вашым асяроддзі.

— Вы мяне крыху здзіўляеце, ваша вялікасць

— Можаш не адказваць. Я выдатна ведаю гэтую показку. Гракі баяцца, што іх саб'юць на мяжы з зенітак альбо не пусцяць назад, калі яны будуць ляцець з выраю.

— Ваша вялікасць...

— Ну што, ваша пісьменніцкая мосць? Я ўзнагароджваю цябе найвышэйшым ордэнам дзяржавы, а ты круцішся, як уюн на патэльні!

Ад шчокаў жаравалосай прыгажуні адхлынула кроў, і вострае пісьменнікава вока імгненна адзначыла гэта. Верагодны кавалер ордэна Белай Мышы з'еў чарнаслівіну, каўтануў віна і загаварыў:

— У мяне ёсць чатыры правілы: не верыць, не баяцца, не прасіць і не дзячыць.

Кароль засяроджана жаваў. Было такое ўражанне, што разам з кавалкам бараніны ён хоча перажаваць і сваю ўквеленасць. І сапраўды, праглынуўшы мяса і запіўшы яго бургундскім, манарх загаварыў амаль зычліва:

— Мы, каралі — вынятак з правілаў. Пісьменнікі, спадзяюся, таксама. А правілы, мой дарагі, бываюць і ў каралёў. Я, да прыкладу, мог узнагародзіць самога сябе, ды гэта не ў маіх правілах. Рэкамендую келіх бажале.

— З прыемнасцю. Але факт застаецца фактам: я не маю ніводнага чыгача і ад гэтага нікуды не схаваешся.

— А ў мяне няма ніводнага падданага.

— Гэта не адно і тое ж. Вы, ваша вялікасць, можаце выдаць указ і прызначыць сваімі падданымі ўсіх жыхароў краіны, апрача дыпламатычнага корпусу.

— Паслухай, пісьменнік! — ад віна, сытнай ежы і камінавай цеплыні кароль трохі захмялеў і пачаў расцягваць словы. — З такім самым поспехам я мог бы прызначыць усіх нашых сутрамадзяняў тваімі чыгачамі. Ды толькі ёсць рэчы, якія не вырашаюцца ўказами. Сказаць, дзе я бачыў такіх падданных? Сапраўдны падданы ганарыцца сваім манархам. Ён называе ў гонар манарха дзяцей...

— Шмат у каго я бачыў вашы партрэты, асцярожліва азваўся пісьменнік, які раз-пораз хутка пазіраў на відавочна ўстурбаную ходам гаворкі жанчыну.

— Бачыў вашы партрэты, — перадражніў кароль. — *Res suis vocabulis nominare!* Называй рэчы сваімі імёнамі!

— Ваша вялікасць мае сантымент да лаціны...

— Выдаткі адукацыі! — адмахнуўся манарх. Ягоны твар наліўся чырванню, а язык канчаткова развязаўся. — Ты ведаеш, хто ўгаварыў мяне змяніць наш Статут? Змяніць, каб унесці туды артыкулы пра скасаванне смяротнага прысуду і пра тое, што ў нашай краіне знаходзіцца геаграфічны цэнтр кантыненту? Гэты чалавек першы павесіў у кабінете мой партрэт. А потым ён жа першы і здрадзіў мне. А перад тым як уцячы па каналізацыі за мяжу, пакінуў мне ліст. Ты чуў, што ён там напісаў? Зрэшты, адкуль ты мог чуць!

Мой першы прэм'ер-міністр пісаў, што ніколі не любіў мяне. Што нават калі б цэнтр кантыненту і самога Сусвету знаходзіўся не проста ў маёй краіне, а непасрэдна ў маёй задніцы і нават калі б пра гэта сведчыў Статут, ён усё роўна не сеў бы са мной нават пасраць на адным полі...

— Ваша вялікасць, тут жанчына...

— Дзе? А, яна... Яна ўсё ведае. Ну і што ты скажаш, пісьменнік, пра гэты ліст?

— Пакідаючы сэнс на сумленні аўтара, скажу, што сфармулявана даволі хвостка. Адчуваецца стыль.

Пачуўшы апошнія словы, жанчына ледзь прыкметна здрыганулася.

— Вось-вось, — працягваў кароль. — Ты не здагадваешся, хто мог яму дапамагчы? Што гэта за стыліст?

Пісьменнік задуменна пасмоктаў віно і маўчаў. Але кароль, відаць, і не спадзяваўся нешта даведацца. Ён дажаваў маслінку, выплюнуў костачку на далонь і стрэліў ёю ў полымя каміну.

— Назавем рэчы сваімі імёнамі. — Голас манарха зноў гучаў спакойна, нібы нядаўні ўсплеск эмоцыяў быў проста тэатральнаю карцінкай. — Цябе ніхто не чытае, а мяне ніхто не любіць. Я прапаную выгядныя ўмовы. Тваім чытачом буду я

— А я — вашым падданым?

— Не здагадаўся. Маім улюбёным пісьменнікам. Я мяркую, разам нам не будзе сумна. Будзем сустракацца вось тут, ля каміна. Ты кажаш, Вечнасць — гэта адсутнасць часу. А што ў такім разе смерць? Мой знаёмы філосаф лічыў, што смерць — нішто, але што мы, ну там, будзем адчуваць гэтае нішто. Карацей кажучы, ты згодны.

Кароль глынуў віна і загадаў падаваць дэсерт. Пахолак з абліччам шпалернага героя нячутна выйшаў.

— Ваша вялікасць... — загаварыў пісьменнік, нічым не выяўляючы згоды.

Кароль папераджальна падняў руку.

— Больш ні слова! З твайго дазволу я на хвілінку адлучуся. Улічы яшчэ тую акалічнасць, што найвышэйшая дзяржаўная ўзнагарода дасць табе магчымасць выдаць свае кнігі.

Калі дзверы за манархам зачыніліся, пісьменнік цераз стол паслаў жанчыне красамоўны позірк, у якім адбівалася цэлая гама эмоцыяў — ад непрыхаванага захаплення да спадзявання на парад.

Жаравалася неяк няпэўна пахітала галавою, што можна было трактаваць і як засцярогу, і як заахвочванне. Пасля гэтага маўклівага дыялога пісьменнік падняўся і, зрабіўшы некалькі крокаў, працягнуў ёй сваю візітоўку.

— Як вас завуць?

Ён хацеў сказаць штосьці яшчэ, але жанчына прыклала палец да вуснаў і, хутка схваўшы візітоўку, паказала пісьменніку вачыма на ягонае крэсла. Той ледзьве паспеў сесці і ўзяць у рукі келіх, як у дзвярах з'явіўся гаспадар.

— А вось і я! — весела абвясціў ён, памахваючы мабільным тэлефонам. — Вы тут не сумавалі? Як справядліва казалі ў часы Тамаша Аквінскага, а таксама і значна пазней, *solus cum sola non cogitabuntur orare «Pater noster»*. Застаўшыся сам-насам, ён і яна не будуць чытаць «Ойча наш». Хоць вы мяне зарэжце, люблю лаціну. Яснасць думкі, чаканнасць фразы... А дзе, дарэчы, наш дэсерт?

Расчырванелы пахолак, намагаючыся не сустрэцца вачыма з гаспадаром, паставіў на стол садавіну і высокія крышталёвыя вазачкі з узбітымі вяршкамі.

— Пайшоў прэч! — загадаў кароль. — На кухню!

Ён уладкаваўся ў крэсле, зрабіў добры глыток віна і працягваў, нібыта і не пакідаў залі:

— Той філосаф, з якім мы абмяркоўвалі праблемы жыцця і смерці, чамусьці лічыў, што смерць —

субстанцыя сіняга колеру. А бывала, ён наогул пачынаў гаварыць гатовымі афарызмамі. Як гэта?.. Нават перапраўляючыся цераз Стыкс, людзі баяцца патануць. Нядрэнна, га? А ты, пісьменнік, не баяўся б, праўда?

— Што вы хочаце гэтым сказаць, ваша вялікасць?

Пісьменнік не мог не бачыць, што ўсё аблічча жаравалосай выяўляла трывогу.

— Ды так, успомнілася... Адноўчы ён пайшоў з сябрам у лазню... Цікава, да чаго гэта на ноч успамінаюцца філосафы.

Кароль яшчэ раз адпіў з келіха і без прыкметнай сувязі з папярэднім прамовіў:

— Часам трэба стаць Кантам дзеля бюста якой-небудзь бландзінкі. Альбо Гегелем дзеля дупці якой-небудзь brunetki.

Наступныя словы таксама сведчылі, што думка манарха рухалася пакручастым і цяжкавытлумачальным шляхам.

— Скажы, пісьменнік, у цябе ёсць жонка?

— На жаль...

— На жаль, ёсць ці, на жаль, няма?

— Мне ўзгадваецца старая сентэнцыя. Дрэнная жонка — не прычына філасофіі. Дрэнная жонка — яе вынік. У мяне жонкі ніколі не было. Магчыма, таму, што я не філосаф.

— А як наконт дзяцей? Дзеці ў цябе ёсць?

— Напэўна, ёсць.

— Ах ты, стары сатыр! — ухвальна зарагатаў кароль. — Як гэта пісаў хтосьці з вашае братыі: ведае дам і верыць у іх прызначэнне. — І адразу, зноў парушаючы логіку размовы, пацікавіўся: — А ты выпадкова не заходзіў па дарозе сюды ў WC?

— Як мне памятаецца, не, — адказаў пісьменнік. Ён кінуў позірк на жанчыну і, заўважыўшы ў яе вачах вясёлыя агеньчыкі, заахвочана прадоўжыў: — А што,

ваша вялікасць, там захоўваюцца нейкія дзяржаўныя таямніцы?

— Там з'явілася налепка. Уяві, што ты сеў на ачко, узняў вочы, а насупраць — твой партрэт з ідыёцкім надпісам: «Рукі прэч ад нашых дзяцей!» Пляваць я хацеў на іхніх дзяцей!

Кароль асушыў келіх, не прапаноўваючы зрабіць гэта і пісьменніку, але той самахоць узяў гаспадара за прыклад. Пасля пэўнай расслабленасці з жартоўнаю, як здавалася, пікіроўкаю атмасфера за сталом відочна змянілася, што пацвердзіў і голас караля, які, не ўважаючы на выпітае, загучаў зусім цвяроза — цвёрда і нават жорстка.

— Значыцца, так. Рады паведаміць, што ў цябе з'явіўся чытач. Я папрасіў шэфа бяспекі зірнуць, што ты там папісваў у стол. З гэтага вынікае, прынамсі, адно: фармальную прычыну тваіх сумневаў мы ліквідавалі. Прапаную тост за твайго чытача і твой ордэн!

Жанчына цалкам ператварылася ў слых.

Тым часам пісьменнік ані не сумеўся, а, наадварот, выглядаў нават чымсьці задаволеным.

— Магу прыняць прапанову толькі часткова.

Кароль ускінуў вочы і затрымаў келіх каля вуснаў.

— Я прадбачыў такое развіццё падзеяў, ваша вялікасць. У гэты момант мае рукапісы ўжо за мяжой. Пісьменнік можа не мець чытача, але мець адданага сябра.

— О! Адданы сябар — гэта бясцэнны капітал, — іранічна прамовіў манарх. — А ты, бачу, непапраўны аптыміст.

— Ваша вялікасць, уся розніца паміж аптымістам і песімістам палягае ў прапанаванай імі даце канца свету.

— Няблага сказана. Зрэшты, гэта не мяняе сутнасці справы. Калі твае рукапісы сапраўды за мяжой, значыць, у цябе з'явіўся замежны чытач. Тым лепей. Вы-

датнае пацверджанне поспехаў айчыннай літаратуры. Я падпішу ўказ пра тваё ўзнагароджанне сённа ж.

Пісьменнік па-ранейшаму выглядаў спакойным. Хваляванне выдавалі толькі крыху больш звычайнага падціснутыя вусны. Ён, відаць, зразумеў, што час для жартаў вычарпаны.

— Але я магу не з'явіцца на цырымонію ганаравання. Будзе скандал.

— А мне да фені. Ды ніякага скандалу і не будзе. Наша газета надрукуе ўказ і паведамленне, што ордэн уручаны непасрэдна ў палацы. У цёплай, амаль сямейнай абстаноўцы. Ты сказаў спіч з падзякаю ўраду і асабіста караю за клопат пра нацыянальную літаратуру. *Mundus vult decipi, ergo decipiatur*. Свет хоча быць падманутым, дык няхай падманваецца. Пра тое, што не паспеў я выйсці адліць, як ты пачаў не без узаемнасці клеіць маю жанчыну, я загадаю не пісаць...

Келіх у руках у жаравалосай затрымцеў, і колькі кропляў праліліся на белы настольнік, стварыўшы на ім мудрагелісты відарыс, што нагадваў нейкае знаёмае сузор'е.

— Вось яна, удзячнасць падданных! — з удаванай скрухаю прамовіў кароль. — Я лічыў яе найлепшым доказам таго, што жанчыны маёй краіны — найпрыгажэйшыя ў свеце. Яе вейкі былі для мяне крыламі вачэй, а вусны — сцежкаю ў Эдэм. Я называў яе ўвасабленнем жаночкасці і вернасці. Аказалася ж, што па сумяшчальніцтве — гэта ўвасабленне здрады. Падыдзі сюды...

Жаравалосая прыгажуня наблізілася да манарха, аднак спынілася за плячыма ў пісьменніка.

Але кароль як быццам ужо забыўся пра яе існаванне. Ён пакалупаўся срэбнай лыжачкай у вазачцы з вяршкамі і загаварыў пра іншае:

— Ты не ўлічыў аднаго, пісьменнік. Калі я казаў пра вашае падабенства з каралямі, я ані не крывіў

душой. Але мы, каралі, маем справу з рэальнымі людзьмі. А вы, пісьменнікі, — з народжанымі вашай фантазіяй фантомамі. А нейкі ёлуп яшчэ назваў вас інжынерамі чалавечых душаў. Гэта мы — інжынеры чалавечых душаў. Было забавна назіраць, як ты намагаешся выслізнуць. Але я высакародны і літасцівы манарх. Апрача ордэна я ўзнагароджваю цябе яшчэ і гэтай жанчынаю. Забярэш яе з сабой. У жылах у яе продкаў не было блакітнае крыві, але трахаецца яна як каралева. А калі згадаць нашу нябожчыцу каралеву, — кароль тэатральна ўзвёў вочы ўгору, — то непараўнальна лепей...

Пісьменнік падняўся.

— Я не дазволю казаць пра жанчыну ў такім тоне!

— Спакойна, пісьменнік, — стомлена прамовіў кароль. — Ты ж не хочаш, каб заўтра ў сталічнай каналізацыі знайшлі свежанькі труп маладой прыгажуні. Пагатоў калі яна трахаецца як каралева, — з відочным задавальненнем паўтарыў ён. — Вось бачыш, не хочаш. І я цябе разумею. Такія экзэмпляры — наш нацыянальны скарб.

Жанчына прыціснулася да пісьменніка. Той абняў яе за дрыготкія адкрытыя плечы.

— Мне няма чаго сказаць вам, ваша вялікасць. Апрача таго, што... Вы ведаеце, кнігі, як і дзеці, нараджаюцца ў пісьменнікаў ад жанчын. Мы можам ісці?

— Ідзі і памятай, што ты як адзіны наш пісьменнік і адзіны кавалер ордэна Белай Мышы, — заўсёды пад маёй апекаю і абаронай.

— А яна? — пісьменнік узяў жанчыну за руку.

— А яна — пад тваёй. Ты ж моцны. У нечым ты амаль роўны каралю. Але ёсць і розніца. Кароль можа паклапаціцца пра пісьменніка лепей, чым пісьменнік пра караля. Ты памятаеш, што адказаў гішпанскі кароль на пытанне французскага калегі пра тое, як маецца Сервантэс?.. Ідзіце з Богам.

Застаўшыся адзін, манарх з хвіліну пасядзеў у задуменні, потым са смакам з'еў персік і выклікаў да сябе шэфа службы бяспекі.

Чалавек з абліччам сямейнага доктара-эпікурэйца ўжо чакаў за дзвярыма. Ён паставіў каля каміна дзве скураныя валізкі, выцягнуў нататнік і падрыхтаваўся да нечарговага даклада, ды кароль рухам рукі спыніў яго.

— Письменник живе адзін?

— Але.

— Гэта добра. Калі чалавек пазбаўлены сямейнае мітусні, ён засяроджваецца на вечных праблемах. Між іншым, цырымонія ўзнагароджання ўжо адбылася. Заўтра ў газеце з'явіцца паведамленне. Письменник выступіў з узнёслай прамоваю.

— Не зрабіць гэтага было б вяршыняю няўдзячнасці, — імгненна знайшоў патрэбны тон шэф бяспекі.

— Пагатоў атрымаўшы да ордэна дадатак ў выглядзе былой каралеўскай наложніцы. Зрэшты, табе ўжо далажылі. Сядай.

Кароль наліў суразмоўніку віна і падсунуў талерку.

— Дзе рукапісы?

Шэф бяспекі, перажоўваючы кавалак халоднай бараніны, паказаў вачыма на прынесеныя ім пульхныя валізкі.

— Праблемаў з сябрам не ўзнікала?

— Мы душэўна паразмаўлялі, і я выправіў яго да письменніка за пяць хвілінаў да таго, як тэлефанаваць пра вашае запрашэнне. Пісака, вядома, адразу насцярожыўся, і праз гадзіну сябар сеў у таксоўку з гэтым вось багажом. Адзінае, што там кодавыя замкі. З эстэтычных меркаванняў я вырашыў іх не чапаць. Можце зрабіць дэфларацыю ўласнымі рукамі.

— А што, нельга было спытаць код?

— Мы не паспелі, — крыху занепакоіўся шэф бяспекі.

— Што значыць не паспелі? — падазрона запытаўся кароль.

— Працавалі ў цэйтноце, — унікліва сказаў уладальнік бародкі-эспаньёлкі і асцярожліва змяніў тэму. — Ваша вялікасць, істотная акалічнасць: пісьменнік не прызнаваў кампутара і пісаў простаай шарыкавай асадкай.

— Мне заўсёды падабаліся людзі кансерватыўнага складу, — заўважыў кароль. — Іх лепей разумееш. З імі меней клопату. Але ў свеце няма дасканаласці. Гэтыя людзі абцяжараныя сваімі старамоднымі ўяўленнямі. Таму клопату хапае. Якія варыянты развіцця сюжэта ты прапануеш?

Шэф бяспекі вырваў з нататніка спісаны з абодвух бакоў аркуш. Кароль прабег яго вачыма і незадаволена зморшчыўся.

— Ты ператаміўся. Першае абсалютна непрымальнае. І другое. І трэцяе. Папаўзуць чуткі. Пункт чатыры... Ты што, зусім з'ехаў з глузду? Сёння я чапляю табе на грудзі ордэн, а заўтра ты сам... Дарэчы, я падпісаў таемны ўказ. Насамрэч ордэн атрымаеш ты.

Начальнік бяспекі з неўласцівым яму, здавалася б, спрытам спружыніста ўскочыў і п-вайсковаму выцягнуўся.

Ордэн Белай Мышы па-ранейшаму ляжаў на яд-вабнай падушачцы, пераліваючыся дзяментарамі, якія ад пошугаў агню ў каміне набывалі густы крываваы колер. Кароль падняўся ўслед за познім госцем і прышпіліў яму ўзнагароду насупроць сэрца.

— Ну а цяпер скажы, ты хочаш заўтра ўчыніць суіцыд?

Манарх сеў і перагарнуў аркуш з прапановамі.

— Ужо лепей. А што?.. Стары добры сродак, выпрабаваны на філосафе. Толькі не проста доўгатэрміновая камандзіроўка, а — творчая. Творчая доўгатэрміновая камандзіроўка. Берлін, Рым, Парыж... Што там яшчэ?..

У паведамленні для прэсы абавязкова падкрэсліць: за кошт дзяржавы. І гэта — святая праўда.

— Калі будзем выпраўляць, ваша вялікасць?

Адказ у караля ўжо быў гатовы:

— Мяркую, аптымальны час — сённяшняя ноч. — Манарх глянуў на старадаўні насценны гадзіннік з двума амурамі. — Скажам, а першай. Аформіш ад'езд уласнаручна.

— Жанчына?

— Каб яму не было сумна...

— А вы дазволіце?..

— Ах ты, стары грахаводнік!

— Ваша вялікасць, хіба не вы любіце паўтараць, што грахі — гэта ўчынкi, якія прыемна ўспамінаць?

— Яна ж будзе яшчэ цёпленькая ад ягонных абдымкаў...

— У гэтым ёсць свой шарм. За адным разам пакажам пісьменніку цікавае кіно. Так бы мовіць, на дарожку...

Апошнія словы каралю чамусьці не спадабаліся. Ён дэманстрацыйна глянуў на гадзіннік. Залатыя стрэлкі-алебарды рыхтаваліся сустрэцца на лічбе XII.

Пачуўшы, як «мерседэс» шэфа бяспекі крануўся, кароль загадаў неадкладна выклікаць міністра паліцыі.

Галоўны паліцыянт краіны быў поўнаю супрацьлегласцю шэфа бяспекі: высокі, падхорцісты і да бляску выгалены. Кароль сардэчна павітаўся з ім за руку, пасадзіў гасця за стол і наліў віна.

— Не, нічога не здарылася, — адказаў манарх на запытальны позірк. — Проста захацелася пасядзець з чалавекам, якому давяраеш, нібы самому сабе. У краіне такіх двое: ты і начальнік службы бяспекі. Ён толькі што пайшоў. Дзяржаўныя справы... Засталося пару нюансаў, якія мы не паспелі абмеркаваць. Я не затрымаю цябе. Праз гадзіну будзеш абдымаць сваю здобную жончку або каго захочаш. А пакуль узба-

дзёрся старым добрым бургундскім. Бараніна, праўда, астыла.

Міністр паліцыі акуратна асушыў келіх, прамакнуў вусны сурвэткаю і агледзеў стол.

— Рэкамендую ласіную каўбаску, — сказаў кароль.

Галоўны паліцыянт пасунуў да сябе талерку і са смакам узяўся закусваць. Тым часам кароль падсеў да бюро ў стылі ампір і пачаў хутка пісаць. Праз колькі хвілінаў на пакладзеным перад ім аркушы начальнік паліцыі прачытаў: «Сёння табе не давядзецца спаць. Паступілі самыя дакладныя звесткі, што блізу гадзіны ночы ў сталіцы будзе здзейсненае дзёрзкае і цынічнае забойства. Пра астатняе пагаворым у парку. Сцены маюць вушы і ў каралеўскіх рэзідэнцыях».

Міністр наліў сабе бургундскага, засяроджана выпіў і ўстаў. Кароль узяў яго пад руку і ўжо ў дзвярах уголас дадаў да напісанага:

— У адных людзях жыве Бог, у другіх — д'ябал, а ў некаторых — адно глісты і мікробы.

Вярнуўшыся праз чвэрць гадзіны ў залю, кароль напоўніў свой келіх, але піць не стаў. Ён падышоў да дзвюх прынесеных шэфам бяспекі скураных валізак, паважыў іх у руках і выбраў больш пакоўную. Паклаў яе на камінную дошку, трохі пакруціў колцы замкоў і, упэўніўшыся ў іхняй надзейнасці, дастаў з шуфляды бюро вялікі паляўнічы нож. Праверыўшы ягоную вастрывню, кароль застаўся задаволены і ўвагнаў джала ў валізку. Нож лёгка разрэзаў светла-брунатную скуру па перыметры.

Валізка была наладаваная простымі папяровымі тэчкамі на тасёмках. Кароль пасунуў да каміна цяжкое, абабітае зялёным аксамітам крэсла, паставіў на камінавую дошку келіх з віном і паклаў на калені верхнюю тэчку. Ён не спяшаючыся развязаў белья тасёмкі, але раптам ускочыў і з лютасцю шпурнуў тэчку ў

камін. З наступнай тэчкаю ўсё паўтарылася. Другую валізку ён распаласаваў ножам крыж-накрыж і рвануў скуру рукой. Вынік быў той самы.

У гэтым месцы крыніцы, якімі карыстаўся аўтар, пачынаюць пярэчыць адна адной, прычым розначытанні набываюць настолькі прынцыповы характар, што змушаюць падаць абодва варыянты.

Паводле першага, у тэчках ляжала некранута-чыстая папера. Паводле другога, папера ў тэчках таксама ўяўляла сабой белую неруш, але пасярод кожнага верхняга аркуша было каліграфічным почыркам выведзена: «А вось табе х...»

Прааналізаваўшы ўсе дадзеныя, чытач можа самастойна выбраць найбольш верагодны працяг.

Сны імператара

1

Агні, агні... Шматкалёрна-святочныя, хмельныя, як маладое віно. Цёплы вецер пагойдвае іх і на фіялетавым аксаміце неба, і на цёмна-срэбным люстры завані. А можа, і не вецер, а тысячагалосае «Vive l'empereur!»*.

Портафэраё ззяе ілюмінацыяй. Увесь горад — на беразе, а ён стаіць на пірсе. Стаіць, падняўшы ў маўклівым прывітанні руку, і адчувае, як сэрца кожным новым ударам разбурае цэлю, дзе было замураванае нязмерна доўгія дзесяць месяцаў.

Ён толькі што пяшчотна развітаўся з маці і з сястрою. Наперадзе — невядомае, але што б там ні было, гэтыя хвіліны ўжо належаць вечнасці.

На ім трохвуголка і шэры, зашпілены на ўсе гаплікі і гузікі сурдут — поўная паходная форма.

У думках ён кідае позірк на сябе зводдаль, з гарбатых прыморскіх вулачак, застаецца задаволены ўбачаным і адразу ўяўляе гэты малюнак у выглядзе граўюры: залітыя аліўкавым святлом поўні камяні старажытнага пірса, слямга бліжэйшае фелюгі і ягоная постаць на парозе нязведанага.

Войска чакае загаду, але ён марудзіць. Няхай востраў развітаецца з ім, няхай кожны назаўсёды захавае гэты імгненні ў памяці, каб апавядаць пра іх дзецям і ўнукам. І ён таксама хоча развітацца з востравам, на які наvekі лёг водсвет ягонае славы.

— Vive l'empereur! Vive l'empereur!

Ён прымружвае вочы, і з калейдаскапічнай хуткасцю перад ім мільгаюць пражытыя тут дні, напоўненыя зусім не распаччу... Не, ён не крывіў душою,

* Няхай жыве імператар! (*фр.*)

калі загадаў выказаць на сцяне ў егіпецкім пакоі свайго дома ў Сан-Марціна словы, якія шмат каму з візітантаў здаваліся няшчырымі — «Я шчаслівы паўсколь».

За дзесяць месяцаў да вострава прыстала тысяча дзвесце караблёў. І кожны падарожнік, усе гэтыя кавалеры і дамы, сярод якіх асабліва шмат было ангельцаў, імкнуліся сустрэцца з ім. Яны хацелі пераканацца, што цяпер ягонае імперыя сапраўды абмежаваная маленькім востравам. Яны думалі, што ён ужо ўвесь у мінулым, што ён ператварыўся ў жывы музейны рарытэт. Яны абавязкова куплялі яго бюсты і партрэты, каб мець копіі рарытэта ў сваіх задушлівых салонах і спакойна спаць у цёплых ложках.

Як яны памыляліся! Наколькі мудрэйшы быў той цемнаскуры барбар, капітан тунісійскага карабля і, безумоўна, таемны пірат, які, высадзіўшыся на бераг яго карлікавага каралеўства, запытаўся, ці праўда, што тут жыве зямны бог. Калі ён прыехаў прывітаць гасця, той салютаваў з усіх гарматаў, а потым кінуўся ніцма на дол каля ягоных ног. Барбар сказаў, што яго, імператаравы, вочы зіхцяць, нібыта два крышталі, як і належыць вачам Божых абранцаў.

Тысяча дзвесце караблёў, але ніводзін з іх не прывёз тых, каго ён найболей чакаў. Прыехалі не жонка з сынам, якім з першага дня тут былі падрыхтаваныя адмысловыя пакоі, прыехала пані Валеўская, яго колішняе каханне. А Марыя-Луіза так і не выбралася сюды з недалёкае Пармы. Яму дакладвалі, што нейкі афіцэр у мундзіры венгерскага гусара хутка суцешыў несущественую імператрыцу. Афіцэр бліскуча грае на клавесіне, а Марыя-Луіза да самазабыцця любіць музыку... Але ён велікадушны, ён дараваў гэтай зямной жанчыне, якую ягонае каханне таксама зрабіла неўміручай. Ён дараваў ёй на ўсё жыццё наперад, бо яна падаравала яму спадкаемца, якому ён даў пры нараджэнні тытул рымскага караля і якому перадасць імперыю.

Той пірат-афрыканец пытаўся ва ўсіх, чаму французы здрадзілі свайму зямному богу. Тады ён, імператар, зразумеў, што небяспека ад марскіх разбойнікаў яму ўжо не пагражае. Пад сцягам імператара Эльбы пачалі неўзабаве плаваць усе гандлёвыя караблі з Генуі, Ліворна, Чывітавэкія.

Гэты сцяг — тры залатыя пчалы на белай аснове з імі касымі чырвонымі палосамі — падняты ўжо і на караблях яго маленькага ваеннага флоту.

Наперадзе невядомае, але калі гісторыя — плоць часу, дык ён — творца гэтае плоці.

Французы вераць, што ён здольны выгнаць ненавісных Бурбонаў і арыстакратаў. Спадзяванні народа хутка спраўдзяцца.

Ён рэзка — нібы ўдар шабляю — апускае руку, і пасада пачынаецца. Шэсьсот старых грэнадзёраў, чатыры сотні карсіканскіх стралкоў, сотня польскіх кавалерыстаў — усё яго сённяшняе войска...

На момант тое, што адбываецца, здаецца яму тэатрам. Заслона паднятая. Пачалася новая дзея.

Няхай тэатр, думае ён. Але сцэнаю зноў будзе цэлы свет.

Гнаная лёгкім спадарожным ветрам флатылія — дзве фелюгі і пяць ненашмат большых вадаплаваў — ужо аддаляецца ад порта. Агні ілюмінацыі спачатку страчваюць колеры, потым зліваюцца ў суцэльны зіхоткі пасак.

Раптам наперадзе ён бачыць у месяцавым святле карабель і пазнае французскі каралеўскі фрэгат «Зефір». Няўжо Бог пакіне яго і гэтая дзея ягонае драмы скончыцца, ледзь паспеўшы пачацца?

Фрэгат, мяняючы галсы, імкліва набліжаецца. Ён, імператар, дае каманду рыхтавацца да бою, ды перад гарматамі ваеннага карабля яго флатылія, па сутнасці, безабаронная.

На фрэгате ўжо ўбачылі сцяг з залатымі пчоламі.

— Як маецца імператар? — кпліва крычыць са свайго мастка капітан каралеўскага карабля.

— Цудоўна! — патрапляючы яму ў тон, адгукваецца капітан фелюгі. — Імперыя квітнее!

— Прывітанне імператару ад іх каралеўскае вялікасці! — ляціць з фрэгата. — Сем футай пад кілем!

Патрульны фрэгат ужо далёка ззаду. Неба спрыяе. Ён сам перадаець прывітанне іх каралеўскай вялікасці.

Паказваецца бераг. Ён загадвае падняць заміж эльбскага сцяга трохкалёрны французскі і раздае жаўнерам стужкі на ордэн Ганаровага легіёна.

Знячэўку бездакорная логіка сну парушаецца, і сярод вусатых твараў грэнадзёраў мільгае жаночая галоўка з русымі кудзёркамі.

На карме, падставіўшы злёгка птушыны профіль ветру, стаіць маленькая жанчына ў белай сукенцы з палярнай.

Аднаўляючы суладнасць снення, ён выганяе няпрошаную госцю з фелюгі, аднак разам з яе юным, незнаёмым, а мо і сустраканым недзе, але забытым, задаўненым тварам пакрысе знікаюць і твары жаўнераў. Спярша яны робяцца празрыста-бязважкімі, потым, падхопленыя ветрам, адлятаюць у марскую далеч у чарадзе белых чаіц. Следам ляціць вялікі чорны птах, у якім ён пазнае сваю трохвуголку. Але яна мае крылы і драпежную дзюбу, акурат як на агіднай ці то ангельскай, ці то расейскай карыкатуры, дзе ягоны, імператараў, профіль утвораны з гары трупаў, з вусцішнага перапляцення чалавечых рук і ног.

Ён застаецца на фелюзе адзін. У руках у яго апошня ордэнская стужка. Вецер шкуматае ўчарнелы раптам ветразь, вырывае стужку, абкручвае яе вакол шыі і цягне яго пад слямгу. І ўсё ж яму стае змогі выпрасацца і гучна загадаць ветру ўтамавацца.

Ветразь набывае ранейшы белы колер, грэнадзёры вяртаюцца са свайго выраю, ды ўжо насоўваецца непазбежнае абуджэнне.

За вокнамі глуха шумяць дрэвы. Знаходзячы нябачныя шчыліны, вецер пранікае ў спальню і зыбае ў кандэлябры агеньчык начной свечкі. Скрозь працыненныя дзверы чуваць сцярожкія крокі. Камердынер ужо ўстаў.

Мой верны Луі, думае імператар на гэтай няпэўнай мяжы явы і сну, у які ён так прагне вярнуцца. Луі Маршан, аднайменнік таго генерала Маршана, камандзіра грэнобльскага гарнізона...

Праз колькі дзён пасля высадкі ў Кане генерал вырашыў падняць баявы дух гарнізона паведамленнем, што людзей у яго, імператара, зусім мала, усяго адна тысяча. «Чаму вы не лічыце нас?» — адказаў на гэта нейкі мужны гвардзеец.

Але генерал Маршан усё ж паслаў насустрач яму заслон.

Імператар заплюшчвае вочы, і бог Марфей падначальваецца ягонай волі.

Грэнобльцы зусім блізка. Так блізка, што чуваць бразгат зброі. Ён загадвае сваім жаўнерам спыніцца і пакласці стрэльбы на левае плячо, а сам ідзе насустрач тым, каму загадалі забіць яго.

— Вось ён! Страляйце! — крычыць ад’ютант Маршана, але грэнобльцы маўчаць і трасуцца ад страху.

— Жаўнеры пятага палка! Вы пазналі мяне?

Ён здымае капялюш і расхінае паходны сурдуг.

— Калі сярод вас ёсць гатовыя страляць у імператара, я ахвотна аддаю сябе вашым кулям!

— *Vive l'empereur!*

Лічаныя дні застаюцца да таго, як на ягоны бок пяройдзе пасланы каралём Нэй. Яны разам увойдуць у Парыж. Ён заваюе Францыю за тры тыдні, не зрабіўшы ніводнага стрэлу.

— *Vive l'empereur!*

У спальні яшчэ лунае водгулле вівату.

Знадворку неахвотна цэдзіцца скупое святло. Па шырокім бляшаным падвоканні сякуць струмені ранишняга дажджу.

Першым чынам імператар прыслухоўваецца да свайго цела і з радасцю адчувае, што сёння яму лепей. Ён не хоча варушыцца, баючыся, што ўсцешлівае адкрыццё станецца падманам, але ўсё ж наважваецца падняць руку, потым падкурчыць і выпрастаць ногі. Упершыню за шмат дзён болю няма, і ён пачуваецца амаль здаровым.

Яму сорамна за спароджаную болем учарашнюю мару дажыць да наступнага траўня, да дня, калі ён быў абвешчаны імператарам французаў.

Ніякавата і за напісаны ўчора тастамант, адрасаваны ўсім валадарам Еўропы: *Пакідаю вам у спадчыну жах і ганьбу маіх апошніх дзён...*

Ён яўна паспяшаўся. Можа, і не на адзін год...

Перажыгае ў сне ўзрушэнне працягвае трымаць у сваёй гаючай абладзе, і ён просіць Усявышняга, каб пазбавіў болю хоць да вечара, да вяртання ў выратавальнае царства сну.

Ну а што да сноў, дык тут ён з ранняе маладосці адчувае сябе амаль роўным Богу. Здольнасць зноў перажываць уначы нават самыя далёкія дні — да драбніцаў выяўна, з усімі падзеямі, з аналізам дзяржаўных спраў, з імёнамі, з пачуццямі і адценнямі пачуццяў, гэтую здольнасць ён здавён лічыць адной з праяваў свае геніяльнасці. Дастаткова нязначнага намагання думкі — і ў сне ён трапляе ў родны дом у Аяча або ў Брыенскую вайсковую школу, пад Аўстэрліц або пад Фрыдлянд... Ён здольны спрасаваць некалькі дзён у адну ноч, а можа, наадварот, запаволіць раку часу і, як гурман смакуе ўлюбёную страву, перажываць падзеі аднаго дня дзве ці тры ночы запар.

Почасту яму здаецца, што гэта зусім не сны, што невідочная, незваротная для астатніх плынь часу падуладная яго волі і ягоны карабель імкліва ляціць супроць гэтае плыні, робячы прыпынкі ў абраных ім партах.

Дзверы спальні, як заўсёды, прачыненыя, але крокаў не чуваць. Напэўна, Луі піша ў кутку за канторкай. На добры лад, штогодзённыя запісы камердынера трэба было б старанна адрэдагаваць, каб у рукі нашчадкаў не трапіла нічога неістотнага і нявартага памяці пра яго. Напрыклад, сумленна занатаваных звестак, што перад ад'ездам сяброў і знаёмых з вострава ён, імператар, дорыць кожнаму ўласныя валасы.

Праўда, у гэтых падарунках ёсць свой разлік. Яго новы лейб-медык Ангамаркі лічыць, што лабараторнае даследаванне валасоў (на жаль, абсалютна немагчымае тут, на востраве) магло б выявіць утрыманне мыш'яку і адказаць на пытанне, што займае ягоны розум не першы месяц. Дакладней — з таго часу, як яго пазбавілі чалавека, якому ён верыў так, як Аляксандр Македонскі свайму лекару Філіпу.

Вайсковы доктар ангельскага флоту ірландзец О'Міра служыў на караблі, што вёз імператара ў выгнанне. Ён пазнаёміўся з доктарам, узышоўшы на гэты плывучы кавалачак варожай тэрыторыі, і ўжо не разлучаўся да самага ягонага ад'езду. Шмат разоў ён вяртаў сабе тыя дні ў снах — іхнія з доктарам падарожжы ў экіпажы, верхам і пешкі, няспешныя гутаркі з жыхарамі вострава і з іх дзецьмі, якія заўсёды нагадвалі яму сына.

Калі пасля тых вандровак ён садзіўся пісаць мемуары, прыгожа бегала па паперы, а былі дні, у якія яму здавалася, што ён узяўся за мемуары занадта рана, што ўсё яшчэ магчыма.

Такое адносна вольнае жыццё доўжылася, пакуль на востраў не прыбыў адмірал Гудзон Лаў.

Вельмі хутка ён пачаў называць новага ангельскага губернатара не іначай як «мой кат».

Тупы і баязлівы адмірал, відаць, і ў сне калоціцца ад страху, што яго зняволены ўцячэ. Даходзіць да смешнага. Губернатар загадаў абкапаць ягоную, імператараву, рэзідэнцыю Лонгвуд равамі і абкружыць суцэльным ланцугом вартавых. Сам Лаў або яго афіцэры ўвесь час блукаюць вакол дома: яны павінны штодня бачыць палонніка. Каб прымеў, губернатар, мусіць, збудаваў бы вакол рэзідэнцыі нешта накшталт Вялікай Кітайскай сцяны.

Імператар звоніць, і ў дзвярах імгненна вырастае цыбатая постаць Луі.

Адзяваючыся, ён ніяк не можа абагнацца ад думак пра свайго кáта. Гэтая сумесь сіцылійца з прусаком альбо выконвае загад засмажыць яго на павольным агні, альбо хоча забіць з асабістае нянавісці. Апрача ўсяго іншага, Лаў абрэзаў сродкі на ягонае ўтрыманне, і цяпер, каб прыстойна харчавацца, ён мусіць прадаваць сваё сталовае срэбра.

Неяк губернатар убачыў, што галіны аднаго з дрэў працягнуліся над ровам. Садоўніку было загадана неадкладна спляжыць дрэва і надалей сачыць, у які бок растуць галіны ў астатніх. Кажуць, у Лаўва быў такі выгляд, нібы яго палоннік ужо не на востраве, а недзе ў акіяне на паўдарозе да Францыі. Так можа дайсці да таго, што яму забароняць нават праходкі да крыніцы пад ягонымі вербамі.

Штодзённы, ужо амаль звыклы боль дагэтуль не вярнуўся, і на думкі пра губернатара кладзецца водцень самазадаволенасці. Ён, як прыкуты да скалы Геракл, усё адно ўнушае валадарам Еўропы, і найперш Бурбонам, смяротны жах.

— Ваша вялікасць, — кажа камердынер, — учора да вострава прыстаў амерыканскі гандлёвы карабель.

Імператар не адразу спраўляецца з гузікам. Словы Луі прагучалі акурат тады, як ён увяў губерната-

раў твар у тым разе, калі б яму сапраўды ўдалося пакінуць востраў...

Каб не сустракацца з Лаўвам і ягонымі памагатымі, ён імкнецца як мага радзей выходзіць з дому. Вядома, гэта таксама не спрыяе здароўю, але галоўным ударам, што забраў у яго не адзін год жыцця, была высылка доктара О'Міры. Не дабіўшыся адстаўкі, губернатар пачаў цкаваць яго і ўрэшце забараніў выходзіць за межы Лонгвуда, паставіўшы афіцэра ангельскай службы ў становішча палоннага.

Цяпер О'Міра ў Еўропе. Ён паведаміць свету, у якіх умовах жыве геній стагоддзя. О'Міра павінен дзейнічаць.

Якія ж навіны прывёз амерыканскі карабель?

Імператар снедае ў змрочнай сталовай Лонгвуда ўдвух з графам Манталонам, адным з тых, хто самахоць раздзяліў ягоны лёс выгнанніка.

Гэтыя гады, думае імператар, наклалі адбітак і на графа. Цяпер ён выглядае, прынамсі, зусім не на свае трыццаць пяць.

Пасля ад'езду графіні імператар адчувае сябе з яе мужам зусім нязмушана. Цяжка ўявіць, што граф мог не ведаць, хто саграваў ложка лонгвудскага вязня. Безумоўна, ведаў, аднак трымаўся заўсёды бездакорна.

Імператар з тужлівай пяшчотаю думае пра Альбіну Манталон.

Яго апошняя страсць... Іх ціхія начныя размовы і сціплыя балюшкі пад уздыхі ветру за цёмнымі вокнамі... Яе густыя і эфірна-бязважкія валасы з пахам прывялае травы... Яе пышная, але па-маладому лёгкая постаць на тле цёмных дзвярэй у світальную гадзіну... Яму было добра з ёю нават тады, калі здароўе рэзка пагоршылася і яго адносіны з графіняй пачалі нечым нагадваць паводзіны маладога расейскага цара. Кажуць, у юнацтве Аляксандр ствараў міфы пра свае любоўныя перамогі, імітуючы раніцою вяртанні ад каханак...

— Як вы пачуваецца, мой імператар? — адсоўваючы талерку з салатаю, пытаецца Манталон. Ягонья чорныя вочы свецяцца спакойнай увагаю.

— Дзякуй, граф. Сёння я здаровы роўна настолькі, наколькі гэта дазволена мужчыну майго веку.

— Бязмерна рады чуць вашы словы.

Твар у імператара застаецца непарушна спакойным, але сэрца здрадліва падскоквае. На змену афарбаванаму ўдзячнасцю і смуткам пачуццю, з якім ён толькі што ўзгадваў Альбіну, прыходзіць іншае.

Яго верны Луі перад ад'ездам графіні бачыў на ейным стале старадаўні зборнік рэцэптаў, сапраўдны падручнік для атручвальнікаў. Сярод яе рэчаў былі і «Біяграфіі» Плутарха — таксама з рэцэптамі розных атрутных зеляў.

— Ва ўсім, дарагі Маршан, трэба ўмець знаходзіць свае перавагі, — сказаў ён тады камердынеру. — У тым разе, калі мяне кормяць мыш'яком, маё цела лепей захаваецца ў труне, і калі сябры адкапаюць яго, каб везці ў Парыж, яны ўбачаць зусім не спархнелы шкілет. Ну а калі гэта будуць не сябры, а ворагі, напрыклад ангельцы, іх чакае колькі вясёленькіх хвілінаў.

Луі Маршан — сын старой пахолкі іхняга карсіканскага роду. Ён давярае яму, як сабе, але... Ён хоча памерці сваёй смерцю і лепей згадзіўся б на рак. Ягонны бацька памёр ад гэтае хваробы, не дажыўшы і да сарака. Ён, імператар, гаворыць з дактарамі пра магчымасць раку без усялякага страху. Аднойчы на лекарскім аглядзе ён уразіў доктара Антамаркі тым, што з алімпійскім спакоем афарыстычна зазначыў: «Рак — гэта Ватэрлоо, якое ўвайшло ў чалавека».

Урэшце, хіба можна атруціць яго, калі пасля першага адрачэння ад трону ён выпіў смяротную дозу цыяністага калію і, адпакутаваўшы ноч, уранні зноў быў здаровы.

Ён супакойваў сябе, ды пазбыцца падазрэнняў ужо

не мог. Асабліва ў апошнія месяцы, калі пачалі выпадаць валасы і крышыцца зубы, калі ўзмацніўся боль у жываце і сталі азызаць і налівацца алавяным цяжарам ногі.

Не чакаючы слугі, ён налівае графу Манталону свайго віна і ўважліва глядзіць на яго.

Нешматлікія насельнікі Лонгвуда ядуць тыя самыя стравы, што й імператар, але да нядаўняга часу пілі тутэйшае віно. Пасля трывожнага паведамлення Луі віном дзю Кап з Паўднёвае Афрыкі, якое раней прызначалася толькі імператару, пачалі раз-пораз частваць і астатніх.

— Ваша вялікасць, — заўсёдным роўным голасам гаворыць граф, — у Джэймстаўн прыбыў карабель пад амерыканскім сцягам. Магчыма, у Лонгвудзе з'явіцца госці.

Імператар загадвае падаваць каву. Ён чуе навіну ўжо другі раз за гэтую раніцу, і ў душы праклёўваецца парастак хвалявання.

Дождж за высокімі вокнамі аціхае. Вецер таксама суняўся. Сёння зноў паўторыцца звычайнае ў гэтую пару згубнае надвор'е. Вядома ж, Лонгвуд адвялі яму пад рэзідэнцыю зусім не выпадкова. Цяжка ўявіць мясціну, клімат якой быў бы горшы, чым тут, на поўначы вострава, узнятага Госпадам з акіянскіх глыбіняў Атлантыкі паміж Афрыкай і Амерыкай. Цягам аднаго дня спачатку лье ледзяны дождж, потым скварыць сонца, потым апускаецца непраглядны туман або вокамгненна ўсходжваецца, пагражаючы сарваць з будынкаў дахі, страшэнная бура. Таму нічога і не атрымалася з ягоных заняткаў садоўніцтвам: клімат забівае ўсялякую расліннасць, а разам з ёю пагубіць і яго.

Няўжо Лаў і тыя, хто стаіць за ім, не разумеюць, што палонны імператар трэба Англіі жывы і здаровы — каб утаймоўваць амбіцыі Бурбонаў, ва ўяўленні якіх рэвалюцыя тоіцца ўжо ў адным толькі ягоным імені.

Тым часам з-за хмараў паказваецца сонца. Высыпаная жвірам сцежка, што пачынаецца ад параднага ўвахода, увачавідкі падсыхае, і ён, перш чым сесці за пачаты нядаўна разбор войнаў Юлія Цэзара, вырашае зрабіць мацыён.

Маршрут звычайны — да крыніцы пад трыма ніцымі вербамі.

Калі б гэтыя дрэвы маглі адчуваць яго душу, яны безліч разоў жаўцелі б і асыпаліся ад роспачы і зноў расцвіталі б залацістымі вясновымі каташкамі.

Вось сюды, у скалістую зямлю пад імі, ляжа, закончыўшы свой зямны шлях, сын карсіканскага адваката Карло Банартэ і Летыцыі Рамаліна, былы валадар Еўропы.

Ён ужо зрабіў адпаведнае распараджэнне. Ён ніколі не сумняваўся, што ягоны прах будзе спачываць на беразе Сены, у самым сэрцы французскай сталіцы. Яго пахаваюць так, як і належыць аддаваць зямлі генія, і ля яго ног будуць выгравіраваныя золатам назвы гарадоў, што сталі месцам ягоных перамогаў і вечнае славы. Праўда, мяркуючы па ўсім, гэта здарыцца не адразу. Больш таго — з губернатарскага дома даходзілі звесткі, што Лаў збіраецца вывезці ягоныя парэшткі ў Англію, каб ананімна пахаваць у Вестмінстэры. На той выпадак, калі гэта здарыцца, ён загадаў сілаю вярнуць прах у Францыю.

Ну а перш чым назаўсёды спачыць у Парыжы, давядзецца заручыцца з зямлёю пад гэтымі вербамі. Часам яму хочацца, каб іх карані перапляліся з ягонымі касцямі. Тады ён мог бы і адтуль глядзець на скалы, на неба і сонца. І потым, пасля апошняга марскога падарожжа, яго частка назаўсёды застанецца тут, і ён аддзячыць сваёй славаю гэтым любым сэрцу дрэвам і крыніцы, што даўно зрабілася яго ўлюбёным люстэркам, бо ў ім ён бачыць не пляшывага старога з амаль бяззубым ротам (і гэта ў нейкія пяцьдзесят гадоў), а сябе ранейшага.

Вось і цяпер адтуль, з пльткага і ўадначас бяздоннага люстэрка, на яго ўважліва пазірае чалавек з вялікай галавой і каштанавымі валасамі, з высокім шырокім ілбом. У гэтага чалавека блакітныя вочы з халодным бляскам і валявы падбародак. Некалі яму казалі: італьянскі тып, які нагадвае класічныя формы. Камплімент гучаў двухсэнсоўна: ён хацеў быць французам.

Напэўна, губернатар не дазволіць высекчы на надмагільным камені нават два словы: *Napoléon Bonaparte...*

Па стаўбурку маладой вярбы мурашкі заклапочана цягнуць буйнога, чорнага з блакітным адлівам крылаў жука. Колькі імгненняў імператар, не хочучы акрэсліваць думку-аналогію, проста сочыць за імі і зноў нахіляецца над крыніцаю.

Яму прыгадваецца сённяшні сон, і ў жывым пералівістым люстэрку знячэўку ўзнікае дрыготкае жаночае аблічча — мяккі авал твару, русыя кудзеркі, зялёныя вочы з чорнымі іскрынкамі... Ён бачыў гэты твар не толькі ў сне, але і яшчэ недзе. Зараз ён узгадае...

Ён не паспявае пераступіць мяжу ўспаміну: з крыніцы зноў пазірае на яго чалавек з вялікай галавой і шырокім ілбом. Аднак гэтым разам імператару мроіцца, што гэта не ён, што адтуль, адкуль не вяртаюцца, на яго глядзіць Кіпрыяні.

Ад раптоўнай знямогі імператар апускаецца на напку з мяккім прыслонам.

Побач з вербамі ўжо ёсць адна магіла. Летась камяні вострава Святой Алены сталі апошнім прыстанкам лонгвудскаму мажардому Кіпрыяні, ягонаму двойніку.

Кіпрыяні, як і ён, нарадзіўся і вырас у Аяча. Былы мажардом належаў да людзей, бязмежна адданных Корсіцы, і ўваходзіў у падпольную патрыятычную арганізацыю. Калі ў Францыі пачалася рэвалюцыя і войска было распушчанае, ён, імператар, вярнуўся на

радзіму і таксама далучыўся да сепаратыстаў. Але неўзабаве зразумеў, што барацьба за свабоду Корсікі была памылкаю і сама па сабе і — у ягоным жыцці. Яму было наканавана не вызваліць нейкі востраў, а перакроіць мапу ўсёй Еўропы. Цяпер яго карсіканскі патрыятызм прыгадваецца яму з паблажлівай усмешкаю. Прыкладна так, як і той выпадак, калі на пачатку рэвалюцыйных войнаў ён ледзь не зрабіў на плячы наколку «Смерць каралям!». Забаўна было б узысці з такой татуіроўкаю на французскі трон...

Ён вярнуўся з Корсікі ў Парыж і праз дванаццаць гадоў быў абвешчаны імператарам. Кіпрыяні ніколі не мог дараваць яму гэтае «зрады», не мог зразумець ягонага прадвызначанага Усявышнім шляху. Падпольныя карсіканскія таварыствы заўсёды былі пад кантролем ангельцаў, значыцца, тут, на востраве Святое Алены, мажардом мог быць іхнім выведнікам. Праўда, яго віна так і засталася недаказанай. Абвінавачаны ў шпігунстве, Кіпрыяні падазрона хутка памёр. Ці то сам прыняў атруту, ці то пра яго паклапаціўся хтосьці іншы. Мо граф і графіня Манталоны? Калі дапусціць, што яны выконваюць даручэнне Бурбонаў, а мажардом служыў ангельцам, атрымліваецца даволі лагічна.

У кожным разе ён страціў двойніка, і магіла пад вербамі можа дапамагчы губернатару «памыліцца» тады, калі ля крыніцы будзе ўжо дзве магілы. На такі выпадак ён пакідае таемны тастамант, дзе падрабязна апісана, як яго трэба пахаваць.

Ён ляжа ў зямлю ў мундзіры палкоўніка гвардзейскіх конных егераў, паўзверх якога будзе стужка ордэна Ганаровага легіёна з Тэрмінальным крыжам. На левым штрыфелі будуць яшчэ тры ордэны. У нагах — трохвуголка з кукардаю. Дзве вазы — з сэрцам і з пячонкаю — паставяць у кутах труны. Кіпрыяні пахавалі з барадою, яго ж абавязкова паголяць праз дванаццаць і праз дваццаць чатыры гадзіны пасля

смерці. Апрача таго, Маршан склаў поўнае апісанне труны і адзення, у якіх пахаваны мажардом. Па гэтых дакументах тыя, хто прыедзе па яго з Францыі, змогуць лёгка заўважыць падмену.

Але якія навіны прывёз амерыканскі карабель? Ён ловіць сябе на тым, што чакае іх навінаў больш прагна, чым мае права чалавек у яго становішчы.

Жука на стаўбуры ўжо няма, а мурашы па-ранейшаму нястомна снуюць па жоўта-зялёнай кары. Пазіраючы на іх, імператар успамінае іншых сваіх двайнікоў.

Яшчэ калі ён быў на шляху да вострава, пад Марселем з'явіўся чалавек, якога звалі Фелікс. Тамтэйшыя жыхары вырашылі, што гэта збеглы імператар, і па наваколлі пранеслася пагалоска, нібыта ён стане на чале велізарнага арабска-турэцкага войска. Фелікс старанна пазбягаў людзей і неўзабаве апынуўся ў турме. Больш сябрам у Францыі не ўдалося даведацца анічога. Далібог, яго двайнік мог бы паводзіць сябе з большаю годнасцю.

Летась яму напісалі пра яшчэ аднаго «імператара». Манах-капуцын Ларыён з ваколіцаў Нанта жыве ў старым замку, дзе прымае вар'ятаў і бесхацінцаў. Гаворка і вытанчаныя манеры выдавалі ў ім чалавека з найвышэйшага свету. Безумоўна, паліцыя не магла пакінуць яго па-за ўвагаю, і капуцына напаткаў лёс небаракі Фелікса.

Бог стварыў гэтых людзей падобнымі да яго, вось і ўся іх віна... Бурбоны баяцца, што двайнікі могуць дапамагчы яму пакрыёма пакінуць востраў.

Сённяшні сон і гэты амерыканскі карабель...

На сцезы чуюцца крокі. Ён падымае вочы і бачыць камердынера. Поруч з рослым, бялявым і гнуткім Луі ідзе незнаёмы — невысокі, шыракалобы, з тварам, які да вачэй схаваны кучаравай і чорнаю як смоль барадой.

За тыя колькі імгненняў, пакуль Луі са спадарож-

нікам падыходзяць, ён паспявае заўважыць у барадатага вайсковую выпраўку.

Луі з незнаёмым кланяюцца, і камердынер адрэ-камендоўвае госця:

— Месье Рывар, гандляр опыкай і каштоўнымі камянямі. Прыбыў на востраў на амерыканскім караблі.

Нейкія ноткі ў голасе слугі змушаюць імператара наструніцца і падрыхтавацца да неспадзяванага працягу.

Ён не памыляецца.

Камердынер вядзе месье Рывара пад старую вярбу, галіны якой дастаюць да зямлі, утвараючы кшталт жывога зялёнага намёта. Затым, робячы рукою знакі, Луі запрашае ў засень і яго самога.

— Ваша вялікасць, прашу вас яшчэ бліжэй.

Імператар падыходзіць, прыхінаецца да дрэва плячыма і, скрыжаваўшы на грудзях рукі, чакае. Здаралася, што ён меней хваляваўся перад бітвамі.

— Тут можна не баяцца чужых вачэй, — кажа камердынер і глядзіць на трэцяга ўдзельніка загадкавага манеўра.

Месье Рывар абяруч бярэцца за сваю шыкоўную бараду і цягне яе ўніз.

Баронячыся, імператар выстаўляе перад сабою рукі. Насупроць стаіць яго двойнік.

— Кі-пры-яні... — задыхаючыся, вымаўляе ён непаслухмянымі вуснамі.

— Не, мой імператар, — кажа гандляр опыкай, і ён адразу пазнае гэты глухаваты, з расколінкаю, голас.

— Франсуа?! Франсуа Эжэн Рабо! Мой стары прыяцель Рабо!

— Гэта я, мой імператар... — у вачах у двойніка блішчаць слёзы.

На тры гады маладзейшы, Рабо быў так падобны да яго, што атрымаў у палку мянушку Імператар. Чутка пра гэта разляцелася імгненна, Франсуа Рабо хутка

ператварыўся з простага жаўнера ў аднаго з прыдворных і няраз дапамагаў у тых выпадках, калі сапраўднаму імператару трэба было адначасова прысутнічаць у двух месцах.

— Калі не памыляюся, апошні раз мы бачыліся пад Ватэрлоо?..

— Так, мой імператар. Пасля той бітвы, дзе Госпад пазбавіў нас свае міласці, я вярнуўся дадому ў Балейкур і гадаваў трусой. Пакуль... Пакуль мне не казалі, што я яшчэ магу паслужыць вам. Вам і Францыі.

— Ваша вялікасць, — камердынер спрытна прыладжвае Рабо фальшывую бараду, — я не давяраю Манталону. Нікому, апрача вас. Губернатар не шкадуе грошай на подкуп. Ягонья людзі ўжо тройчы спрабавалі весці перамовы нават са мною... Праз два дні карабель падые катвігу*. Вы разумееце, пра што я кажу...

Вось яно, думае імператар. Доктар О'Міра і яго прыхільнікі не марнавалі часу. Ён вернецца ў Еўропу, убачыць сына...

Загадаўшы сабе не паддавацца першым эмоцыям, ён адступае на крок і пільна ўглядаецца ў дваініка. Твар відавочна маладзейшы, валасы гусцейшыя і амаль без сівізны, зубы, напэўна, таксама такія, што разгрызуць любы гарэх... Доктар Антамаркі раскрые падман на першым аглядзе.

Луі адразу прачытвае гэты позірк.

— Ваша вялікасць, вы памятаеце, як я загрымаваў вас, калі вы пакідалі армію? Грымоўка — вялікае мастацтва... У нас ёсць два дні. Мы з Франсуа прысвяцім іх неабходным заняткам. Ён вывучыць вашы тутэйшыя звычкі і ўсё астатняе. Вы ведаеце, Франсуа заўсёды быў здольным вучнем. Зрэшты, ён шмат чаго памятае.

Рабо ківае.

— Дзеля вас, мой імператар, я гатовы на ўсё.

* Якар.

— Ну а калі доктар Антамаркі забудзе, што маўчанне — гэта не толькі золата, але вельмі часта і жыццё... — працягвае камердынер, — калі ён на сваё няшчасце забудзе гэта, у вас ужо будзе ў запасе, прынамсі, тыдзень.

Па-ранейшаму свеціць сонца, цурчыць вада, спачывае ў вербавых шатах вецер, але ўсё змянілася. Імператар зноў — не ў сне, а наяве — чуе тую сілу, якая рабіла амаль усемагутным, якая вяла яго праз усю Еўропу — ад Пірэнеяў да вусцішных расейскіх абшараў, якая падаравала сто дзён трыумфальнага вяртання, а потым пакінула яго пад Ватэрлоо, асудзіўшы на ганебнае выгнанне.

Двое верных слуг чакаюць адказу, ды ён не дазваляе сабе паддацца першаму парыву.

Маўчанне здоўжваецца.

— Пакіньце мяне аднаго, — просіць ён.

Маршан і Рабо абменьваюцца позіркамі і кланяюцца, каб ісці.

— Як твая сястра, Франсуа? — спыняе іх імператар. — Яна засталася ў Балейкуры даглядаць трусой?

Луі і Франсуа зноў пераглядваюцца, гэтым разам значна весялей.

— Не, мой імператар. Нам давялося знікнуць з Балейкура абаім. Сястра пасялілася ў Туры. Што б са мною ні здарылася, ёй да скону дзён будзе забяспечана заможнае жыццё.

— Цяпер ідзіце, — загадвае імператар. — Я хачу пабыць на самоце.

— Ваша вялікасць, у нас з вамі два дні, — насмельваецца нагадаць камердынер.

Імператар робіць рукою нецярплівы рух і адварочваецца.

Адмовіўшыся ад такога шанцу, ён здрадзіць самому сабе. Ён павінен пакінуць сваю вязніцу нават толькі дзеля таго, каб убачыць сына.

Розум пачынае працаваць дакладна, нібы машына, з ужо забытым ліхаманкавым напружаннем. У свядомасці, быццам бліскавіцы над начным морам, успыхваюць дзесяткі планаў і варыянтаў...

За абедзеным сталом, дзе, як зазвычай, сабраліся ўсе жыхары Лонгвуда, імператар шмат жартаваў і кпіў з губернатара. Ён дасціпна распавёў, як па дарозе дадому сустрэў ангельскага афіцэра і па-змоўніцку падміргнуў яму. Ад неспадзяванкі афіцэравы падкручаныя вусы палезлі ўгору і ледзьве не выкалалі гаспадару маленькія віжацкія вочы.

Яшчэ больш ён здзівіў прысутных, калі, папалуднаваўшы, адкінуўся ў крэсла і зусім як за часамі доктара О'Міры запытаўся:

— На які спектакль мы выпраўляемся сёння? Падзем слухаць Тальму або Флеры?

Ён загадаў прынесці Мальера, і ўсе сядзелі з кнігамі да позняга вечара.

У ложку яму зноў прыгадалася графіня Манталон. Калі б сёння яна трапіла ў ягонія абдымкі, ён даказаў бы, што яшчэ можа быць страсным каханкам.

Ён не даў сабе аддацца летуценням пра новае жыццё, перад брамаю якога стаяў. У яго будзе досыць часу ў марскім падарожжы.

Дзьмухнуўшы на свечку, ён заплюшчыў вочы. Яму заманулася ўбачыць піраміды, гэтыя сведкі і доказы самой Вечнасці. Праз колькі хвілін ён пераадолее велізарныя адлегласці прасторы і часу, каб разбіць каля пірамідаў войска мамелюкоў і ўступіць у Каір...

3

Ноздры казыча гаркавы пах дыму. Гараць прадмесці. Ягоная армія займае Каір.

Але чаму заместа магаметанскіх мінарэтаў з паўмесяцамі ён бачыць над месцам спічакі з хрысціян-

скімі крыжамі, што вячаюць барочныя і гатычныя храмы? Чаму людзі, якія ловяць кожны ягоны рух і кожнае слова, зусім не падобныя да арабаў?

Ён чуе свой стамлёна-ўрачысты голас:

— На вашым месцы я думаў бы і рабіў, як вы, бо любоў да Айчыны — галоўная дабрачыннасць адукаванага чалавека. У маім становішчы даводзіцца лічыцца з мноствам інтарэсаў і выконваць безліч абавязкаў, але, калі б я быў імператарам французаў у час падзелаў вашае дзяржавы, я ўзброіў бы ўвесь мой народ, каб падтрымаць вас... Я люблю вашу нацыю. Вось ужо шаснаццаць гадоў я бачу вашых жаўнераў, што змагаліся попеч са мною на палях Італіі і Гішпаніі. Няхай Літва, Віцебск, Полацк і Магілёў натхняюцца тым самым духам, які я сустрэў у Польшчы, і Усявышні пашле поспех вашай святой справе.

— Vive l'empereur!

— Vive le libérateur!*

Толькі цяпер ён разумее, што вецер прыносіць дым не з каірскіх прадмесцяў, а з боку падпаленых казакі магазінаў са збожжам. Казакі адступілі з Вільні зусім нядаўна, а дзевятай раніцы. Тады загарэўся і абвязаны саломаяю, абліты смалою Зялёны мост.

Сёння 28 чэрвеня 1812 года. Яшчэ чатыры дні таму Аляксандр танцаваў тут, у Вільні, на раскошным балі. Там расейскаму імператару і паведамлілі, што Вялікая армія перайшла Нёман...

Ён першы ў Францыі ўсвядоміў значнасць хаўрусу з Расеяй. У перамовах з імператарам Паўлам ён амаль дасягнуў поспеху. Але Паўла задушылі ў Міхайлаўскім замку... Аляксандр і Расея заслужылі свой лёс...

Ён добра разумее тых, чые галасы не стамляюцца славіць яго. Ён аддаў нямала дзён на вывучэнне гэтага краю і не сумняваўся менавіта ў такой сустрэчы.

Дыпламаты, гувернанткі і гувернёры, прафесійныя

* Няхай жыве вызваліцель! (*фр.*)

выведнікі — усе дакладвалі яму пра няпэўны стан літоўскіх і беларускіх губерняў. Некаторыя з іх не былі ў складзе Расейскае імперыі яшчэ і двух дзесяцігоддзяў. Будучыню дзяржавы, што некалі даставала рамёнамі ад мора да мора, на загад Кацярыны перакрэсліў сваімі штыхамі Сувораў. Калі ж васемнаццаць гадоў таму гэтая краіна паўстала разам з Польшчаю, Сувораў заліў яе крывёю...

Пад уплывам фаварыгтаў Аляксандр увесь час вагаўся, быццам маятнік, — ад думкі аднавіць Вялікае Княства Літоўскае да ідэі канчаткова ператварыць яго ў расейскую правінцыю.

На шляху ў Вільню ён, Напалеон, думаў пра шматгадовыя спробы тутэйшых магнатаў атрымаць ад яго і Францыі гарантыі адраджэння свае дзяржавы. Ён ахвотна вёў гэтыя дыпламатычныя гульні... На нейкі час іх спыніў толькі Тыльзіцкі мір.

На грыву ягонага каня ляціць букецік фіялак, ён паспявае падхапіць яго і, прыладжваючы да трохвуголка, зрывае апладысменты.

Прадчуваючы вайну, вёў сваю гульню і Аляксандр. Замест Адама Чартарыйскага, які, здаецца, ужо спасціг цану царовых абяцанак, Аляксандр знайшоў заўзятых гульцоў у асобе магнатаў Агінскага і Друцкага-Любецкага. Яшчэ сёлета ў красавіку расейскага імператара прымалі ў Вільні ці не з такім самым захапленнем, як зараз яго, але тым разам, даносілі выведнікі, пра аднаўленне Вялікага Княства ён ужо маўчаў і абмяжоўваўся рэверансамі шляхце і ласкавым абыходжаннем з арыстакратыяй. Дэманструючы адданасць трону, магнаты стварылі камітэт забеспячэння расейскага войска. Царская ўлада ахвотна прымала ахвяраванні — найперш каб не пакінуць фуражу і правіянту яго Вялікай арміі.

Але ён ведаў, што большасць мясцовага дваранства не давярала ні магнатам, ні Аляксандру, а не-

цярпліва сачыла за падзеямі на тым беразе Нёмана. Бюлетэні Вялікай арміі пераходзілі з рук у рукі, і ягонья прыхільнікі дасягнулі значна большага, чым Агінскі і Друцкі-Любецкі.

Нездарма, нездарма бегла да яго адсюль моладзь. Некаторыя ваявалі пад ягонай рукою яшчэ на берагах Ніла. А хутка жаўнераў, народжаных на гэтай зямлі, стане ў Вялікай арміі не меней, чым у Аляксандра. Прычым пад штандарамі цара ваююць рэкруты, а ў яго, Напалеона, будуць валанцёры.

Да прыходу расейцаў гэтая краіна не ведала рэкруцкіх набораў. Цяпер рэкруты з берагоў Нёмана, Дзвіны і Дняпра служаць 25 гадоў.

Расея, як разбойная шація на лясной дарозе, прыставіла да горла нож і вывернула захопленай краіне кішэні. Дзяржаўныя падаткі збіралі тут, адрозна ад усёй імперыі, толькі ў звонкай манеце, і гэта пры курсе, калі 100 папяровых рублёў роўныя 22 срэбным. А калі сюды дадаць яшчэ колькі спусташальных паходаў расейскіх войскаў і немагчымасць пасля Тэльзіцкага міру вывозіць збожжа ў Англію...

Кацярына і яе сын Павел абяцалі тутэйшаму люду палёжку, ды замест гэтага раздалі паўмільёна сялянаў расейскім памешчыкам, прычым не ўсе з таго паўмільёна былі раней прыгонныя. Трынаццаць з лішкам тысяч душ і горад Кобрын атрымаў за заслугі генерал-фельдмаршал Сувораў.

Апрача таго, кожныя восем з дзесяці жыхароў краіны — грэка-католікі, якіх Пецярбург пачынае пераганяць у праваслаўе, каб адабраць магчымасць гаварыць з Богам на сваёй мове і хутчэй зрабіць у душы расейцамі. На гэты конт ён, імператар, выдасць адмысловы ўказ. Ён памятае, што уніяцкія святары не чыталі ў сваіх храмах пасланне расейскага сінода, дзе з падказкі царскага двара яго, Напалеона, абвяшчалі папярэднікам Антыхрыста.

Расея сама абрала лёс. Яна паставіла яго перад выбарам: вайна або ганьба...

— Vive le libérateur! — крычыць за колькі крокаў ад яго юнак у канфедэратцы.

Гэты бязвусы маладзён таксама стане пад ягонья сцягі. У Вялікую армію, марачы пра незалежнасць Айчыны, уліваюцца і шляхцічы, і студэнты, і простыя мужыкі, і з кожным днём іх будзе ўсё болей.

Ён прыйшоў сюды як вызваліцель і за абяцанне аднавіць Вялікае Княства атрымае не толькі праві-янт і фураж, але і стотысячнае войска, якое Агінскі дакляраваў імператару Аляксандру.

— Vive Napoléon!

Ён думае пра ўсё гэта і ганарыцца сённяшнім тонкім тактычным прыёмам. Першы пад сваімі белчырвона-белымі сцягамі ўвайшоў у горад 8-ы полк кавалерыі Дамініка Радзівіла. Ён, імператар, не звязаў сабе рук ніякімі абяцаннямі і ўадначас як бы засведчыў самыя рашучыя намеры.

Вільня ля ягоньх ног. На пляцы перад катэдраю ён загадвае выбіць медаль з нагоды ўзяцця яшчэ адной сталіцы.

Ён, пераможца, едзе з почтам па старых вулачках. Вядома, Вільня — не Мілан і не Вена, але горад падабаецца яму. У разнасцежаных сонечных вокнах і на гаўбцах — жанчыны з кветкамі. Сапраўдны дождж з кветак. Ён купаецца ў кветках і ў захопленых жаночых позіраках, часам весела заўважаючы ў вачах у мужчын рэўнасць.

— Vive le libérateur!

Вузкія, пакручастыя, як у далёкім Аяча, вулачкі, старадаўнія камяніцы, храмы... Барадаты уніяцкі святар, які шырока хрысціць яго. Гурт юнакоў, падобных да студэнтаў. Адзін з іх падбягае да ад'ютанта: дзе можна запісацца ў Вялікую армію?

Але што гэта там, водбліз рэчкі? Ён міжволі пры-

трымлівае каня, і ўслед за ім спыняецца ўвесь почат. Наперадзе маленькае дзіва з чырвонае цэгля. Такую дасканалую готыку рэдка сустрэнеш і ў еўрапейскіх сталіцах. Гэтым храмам мог бы ганарыцца любы французскі горад.

— Сабор святой Ганны, — чуе ён пачцівае тлумачэнне.

— Каб прымеў, я перанёс бы яго на далоні ў Парыж, — кажа ён, ведаючы, што яго словы безліч разоў будуць паўтараць каля гэтых казачна-суладных муроў і праз стагоддзі.

На нецяярлівым маладым кані пад'язджае ад'ютант.

— Ваша вялікасць, адна маладая асоба просіць у вас аўдыенцыі.

— Вы забыліся пра мой загад? — рэзка пытаецца ён, не адводзячы вачэй ад сабора. — Я адмяніў усе сустрэчы да канца тыдня.

— Мой імператар, яна настойвае...

— Я не прывык мяняць загады, — уквелена адказвае ён.

— Яна зусім юная... Ваша вялікасць, я падумаў, што...

Ён хоча адказаць зусім груба, ды чырвоныя карункі святое Ганны гасяць гнеў.

— Хто яна? — паварочваецца ён да ад'ютанта і ўжо незласліва заўважае ў вачах у таго змоўніцкія агеньчыкі.

— Яна тут. — Ад'ютант ківае на экіпаж пад старым берастам леваруч сабора.

Побач з экіпажам у профіль да імператарскае кавалькады стаіць юная жанчына ў белай сукенцы з палярынай.

Знячэўку ён пазнае гэтую русявую галоўку ў кудзерках. Ля карэты жанчына з яго ўчарашняе ночы.

— Перадайце, — кажа ён да ад'ютанта, — што сёння ўвечары я прыму яе.

Ён едзе далей, дзівячыся, што сонца схавалася і неба ў момант вока заткалі па-восеньску нізкія хмары. Вуліцы пустэльныя, нікога няма ні на гаўбцах, ні за шыбамі зачыненых вокнаў. Колькі хвіляў таму на яго сыпаўся град кветак, а брук ужо чыста падмецены. За павароткаю да касцёла святога Казіміра ён нарэшце разумее, што з таго першага, пераможна-бесклапотнага віленскага адвячорка праляцела болей за два тыдні.

Ён паспеў знелюбіць горад, які з такой шчырасцю вітаў яго, які чакаў яго, магчыма, яшчэ больш прагна, чым Варшава. Бываюць хвіліны, калі ён ледзьве трывае гэтую былую сталіцу, што ўсё меней нагадвае яму Еўропу. Дапамагаюць адно штодзённыя конныя прагулянкі да святой Ганны. Толькі яна яшчэ можа супакоіць ягоную душу боскім характвам. Мо якраз яна і паслала яму гэтую жанчыну?

У лістах у Парыж ён піша, што стварае Часовы ўрад Княства, ды калі быць перад сабою шчырым, ён проста вымушаны сядзець у Вільні, каб здабыць войску прыпасы, бо, адступаючы, расейцы паляць усе наладаваныя царскімі прыхільнікамі магазіны.

У вёсках пачаліся хваляванні, і ён мусіць пасылаць супроць сялянаў войскі...

Лета дажджлівае, дарогі размяклі, і армія не можа ісці так хутка, як хацелася. Днямі яму пераклалі хроніку з мясцовай газеты: «Непераможныя палкі вялікага Напалеона... волатаўскімі крокамі...» Гэта настолькі нагадвала здзек, што ён ужо меўся быў арыштаваць рэдактара.

Асабліва няўтульна робицца вечарамі, калі паняверка і трывога, здаецца, глядзяць у кожнае вакно. Таму ён чакае сённяшні вечар з лёгкім хваляваннем і — з надзеяю. Ён ведае: жанчына можа дапамагчы і ў самым безнадзейным становішчы — не, зусім не

мудрымі парадамі, а толькі тым, што яна — жанчына і яна з табою, няхай усяго толькі адзін вечар ці адну ноч. Такое ўжо здаралася з ім і ў цяжкія дні ў Гішпаніі, і ў выгнанні на Эльбе. Лёс пасылаў яму жанчын, што зноў рабілі яго ўсемагутным.

Праўда, ён паслаў і гішпанку, у якой вартавыя знайшлі ў карсажы бутлік з атрутаю, але ўспамінаць пра яе ён не хоча.

Ён чакае госцю ў кабінеце, пераглядаючы паперы.

На стале перад ім — выбіты ў гонар узяцця Вільні медаль: ягоная галава ў лаўровым вянку трыумфатара...

Учора ў катэдральным саборы граф Жозэф Серакоўскі заклікаў жыхароў краю падтрымаць Вялікую армію, аднак ён не адчувае з гэтае прычыны ніякай радасці.

Яшчэ адно паведамленне пра сялянскі бунт. Загінулі трое жаўнераў і капрал.

Белая сукенка з палярынай. Экіпаж ужо едзе па віленскіх вуліцах.

Часовы ўрад Княства прысягнуў яму, але выконваць абавязкі саюзнае дзяржавы яўна не спяшаецца. Разлікі на стотысячнае войска, пэўна, давядзецца перавесці ў разрад летуценняў. Гэтыя паны значна больш заклапочаныя тым, каб атрымаць ад яго згоду на федэрацыю з Польшчай. Яны, здаецца, не разумеюць, што ідзе вайна і ягоныя думкі занятыя найперш вайною.

Ён падпісаў указ аб стварэнні ў кожным павеце роты жандармерыі. Афіцэрамі і унтэр-афіцэрамі будуць мясцовыя дваране. Распешчаная вольнасцямі шляхта бачыць ва ўказе абразу годнасці. Урад Княства таксама не ў захапленні, бо залежыць ад французскага камісара. Яны, відаць, думалі, што забяспечваць французскае войска будзе нейкі добры чараўнік.

Страшэнна марудна ідзе і камплектаванне новых палкоў. Ён задаволены, бадай, адно генералам Каноп-

кам са Слоніма. Полк уланаў, які генерал набірае са шляхецкае моладзі, ён загадае прылічыць да імператарскай гвардыі і пакіне яго на радзіме супроць царскага генерала Тармасава. Часовы ўрад дакладвае, што ў бліжэйшы час зможа даць Вялікай арміі пяць пяxотных палкоў і чатыры — уланскія. Менская і Віленская губерні высталяць па тры тысячы, Гарадзенская — дзве з паловаю, Беластоцкая — паўтары.

Вакол галавы ўецца сапраўдны рой імёнаў, лічбаў, назваў... З гэтага рою вылятае і балюча джаліць адна з іх — Мір. Пад Мірам казакі з ар'ергарда Платава разбілі дзевяць уланскіх палкоў польскай кавалерыі.

Ён касавурыцца на гадзіннік з пазлачоным богам вайны Марсам. Сёння зухаватага ваяку павінна змяніць на варце Венера. Ён ужо загадаў падрыхтаваць вячэру на дваіх. Калі не пахаладнее, яны маглі б уладкавацца на тэрасе...

Весткі пра ахвяраванні на Вялікую армію. Нейкі наваградскі шляхціч не пашкадаваў на шапкі французскім сапёрам ажно цэлае футра з сібірскага мядзведзя. Які чулівы клопат пра вызваленне Бацькаўшчыны! Ад князёўны Радзівіл атрымана 30 бочак мукі, 2 бочкі крупаў, 10 валоў і 12 бараноў. І гэта найбагацейшы род, пра які склалі прымаўку: кароль у Варшаве, а Радзівіл у Нясвіжы. Кажуць, адзін з Радзівілаў калісьці купіў у Парыжы перад сваім домам цэлы квартал, а потым загадаў гэты квартал знесці — каб не блукалі, ідучы ў суседнюю цукроўню па ўлюбёныя князевы цестачкі, ягонья пахолкі. 2 бочкі крупаў... Гонар роду ратуе князь Дамінік, які забяспечыў зброяю і рыштункам увесь свой полк. 12 бараноў... А вось яшчэ адно шчодрое ахвяраванне вызваліцелям: рэшата як і тры фунты масла. І пра такую шчодрасць яны адважваюцца пісаць у газетах! Дрэнны знак...

Непераможныя палкі вялікага Напалеона...

Vive l'empereur!

Vive le libérateur!

Нарэшце ён чуе крокі ад'ютанта.

Твар у таго непранікальны, але пра ўсё кажучь вочы. Яны зычаць поспеху. Ён павінен скінуць з плячэй стому і няўпэўненасць. Гэта трэба не толькі яму — Францыі, усёй Еўропе...

Залаціста мігцяць свечкі. Тэраса абвітая плюшчом, і ад яго кладуцца зялёныя цені — на абрус, на буйныя белья лілеі ў багемскай вазе, на тую самую белую сукенку, у якой ён убачыў яе каля сабора святой Ганны.

Ціхі звон келіхаў, ціхі смех. Пенлівае шампанскае. Лёгкасць і нязмушанасць першых словаў. Яе такое натуральнае «мой імператар»...

— Мой імператар, сёння я чытала ўсходні гараскоп. Вы ведаеце, што нарадзіліся ў год Быка? Гэтыя гадзі дораць свету геніяльных палкаводцаў. У год Быка нарадзіўся Аляксандр Македонскі... Вы ведаеце...

Ён ведае, і ўсё адно яму надзіва прыемна. Нізкія хмары, якія колькі дзён стаялі над Вільняю і над душой, увачавідкі разыходзяцца. Свежы ветрык, поўны тонкага водару язміну, што цвіце пад вокнамі палаца, — ветрык, які з'явіўся на тэрасе разам з ягонаю гасцяй, разганяе змрочныя прадчуванні і поўніць сэрца чаканнем блізкае ночы з яе неспадзяваным шчасцем.

Гэтая жанчына, амаль дзяўчынка, дарунак святой Ганны, павінна падараваць так неабходнае яму цяпер вызваленне ад паняверкі. Неабходнае, каб упакорыць велізарную імперыю, у якую ён уступіў, і рухацца далей, у Індыю...

Лёгкія дотыкі рук... Келіх бургундскага. Зялёныя цені гусцеюць і робяцца амаль чорнымі. На горад апускаецца птушка ночы.

Яна не вырывае рукі, не адводзіць вачэй, але пачынае гаварыць дзіўныя, зусім не тыя словы.

— Мой імператар, вы пралілі столькі нявіннае крыві...

Ён пралівае нявінную кроў?

— ...але Бог даруе вам, калі вы вызваліце мой народ. Хіба ён не вызваліў яе народ?

— Мой імператар... Вы зрабілі вольнымі сялян у герцагстве Варшаўскім. Сяляне ў нашых губернях таксама чакаюць вызвалення ад прыгону.

Ну вось, яшчэ...

— Мой імператар... Не забывайце, што слава моцных у свабодзе слабых...

Яна відочна не з тых, каго прыводзіць да яго ў ложка уласцівы шмат каму з цудоўнай паловы чалавецтва снабізм, той снабізм жанчыны, калі яна назаўтра ж дзеліцца з канфідэнткамі або маўчыць да скону дзён, але ўсё жьшцё ганарыцца, што няхай адну толькі ноч, але была каханкаю самога Цэзара.

— Мой імператар... Вас паўсюль вітаюць як вызваліцеля, аднак шмат нашых дваранаў жыве ў глушы вёсак і баіцца гэтага вызвалення, як чорт крыжа. У іх няма ніякіх думак пра будучыню, яны жывуць па-старому — весела, шумна, з балямі і балюшкамі, з паляваннямі ды паездкамі на кірмашы. Гэтыя людзі хочць толькі, каб іх не чапалі, не вельмі залазілі ў гаманцы, не адбіралі звычайных правоў, а хто і што пануе ў краіне — ім амаль абьякава. Два месяцы таму шляхта крычала «віват!» імператару Аляксандру, а яшчэ праз два можа закрываць зноў.

Яна дазваляе сабе ўсё ж зашмат. Напэўна, ёй здаецца, што яна выконвае вялікую місію... Зрэшты, у гэты вечар і ў гэтую ноч яна вольная казаць усё, што заўгодна.

— Я пачаў кампанію пераходам праз Нёман, а закончу яе ў Менску і ў Смаленску. Там я спынюся. Я ўмацую два гэтыя гарады і вярнуся сюды, у Вільню, дзе будзе мая галоўная кватэра. Узімку я займуся праблемамі вашай краіны, якая павінна канчаткова скінуць з сябе маскоўскае ярмо... Я не перайду Дзвіны.

Прысягаю вам. Ісці сёлета далей — тое самае, што
самахоць ісці насустрач гібелі...

— Мой імператар, калі вы забудзеце свае словы,
калі не вернеце нам свабоду, Усявышні пракаляе вас...

Яна кажа гэта яму, генію, пераможцу дзесяткаў
краін і народаў, стваральніку імперыі, якая абдымае
ўсю Еўропу і межы якой няўхільна пашыраюцца ў
Азіі. Але няхай... Бо яе словы мінаюць ягоную свядо-
масць, як птушчыны вырай мінае чужыя рэкі і горныя
вяршыні. Няхай... Бо ейную віну выкупаляюць мінія-
цюрныя вушкі і маленькія далоні, яе кудзеркі і гэты,
можа, крыху занадта масіўны падбародак, яе зялё-
ныя вочы з закутымі ў іх, як у бурштыне, чорнымі
мушкамі-іскрынкамі — тры ў адным і пяць у другім.

Яна не прыгажуня, ды ў яго на першым месцы заў-
сёды былі не прыгожыя, а — мілыя. Ён заўважаў, што
нізкарослыя мужчыны маюць яўную ці прыхаваную
схільнасць да жанчын вышэйшых за сябе. Яму такса-
ма заўсёды падабалася быць валадаром высокіх да-
чок Евы. А сёння — дзіўная рэч! — ён рады якраз таму,
што можа зірнуць на гэтую маленькую жанчыну хоць
самую крыху, але зверху ўніз.

— Вы замужам? — пыгаецца ён.

Яна не адказвае. На безыменным пальцы яе левае
рукі пярсцёнак з рубінам.

— Як вас завуць?

Зноў маўчанне.

А ноч агортвае іх сваімі крыламі. Ветрык, які яго-
ная госця прынесла з сабою, ужо аціх і задрамаў, пакі-
нуўшы па сабе густы халаднаваты водар змяну. Ейныя
кудзеркі, напэўна, таксама будуць пахнуць змянам...

Ды за дзвярыма спальні яны чамусьці запахлі ды-
мам...

А маленькае крамяна-пруткае цела пахла суніцамі,
пахла ледзь улоўна, але паміж нечакана развітых груд-
зей гэты непараўнальны пах рабіўся мацнейшым...

Хвалюючыся, як хлапчук, молячы неба, каб яно не ператварыла яго ў бездапаможнага вучня вайсковай школы, які трыццаць гадоў таму ўпершыню застаўся сам-насам з жанчынаю, ён гасіць свечку і прыпадае вуснамі да круглых цёплых каленяў, падымаючыся ад іх вышэй і вышэй...

Ужо як бы нейчым чужым слыхам ён чуе стрэлы.

Свет памяншаецца спачатку да памераў спальні, потым знікае і спальня — застаюцца толькі іхнія целы. Застаюцца недзе паміж зямлёю і зоркамі, створаныя адно дзеля аднаго, дзеля гэтае ночы, гэтых абдымкаў, дзеля радасці першага дотыку і шаленства наступных хвілінаў, якія роўныя Вечнасці, дзеля кароткага светлага адпачынку, калі ён, перш чым усцешана скарыцца новай хвалі жадання, паспявае ўспомніць сказаныя кімсьці ў далёкай старажытнасці або ў далёкай прышласці (паміж мінулым і будучыняй) заразняма аніякае розніцы) словы, што найвялікшы дарунак лёсу — жанчына, якая аддаецца з радасцю і без трагедыі.

Пах дыму, пах суніцаў... Захапленне яе талентам жанчыны, які немагчыма набыць ніякім досведам, які даецца рэдкім абранніцам ад нараджэння...

Недзе сярод гэтых мацнейшых за любыя трунак пахаў, сярод гарачых прыліваў і адліваў жадання і пяшчоты, ён успамінае, што перайшоў Нёман і ступіў на яе зямлю ў ноч на Янаў дзень, калі тут святкуюць старажытнае паганскае свята. Гэтая ноч была калісьці хваласпевам вольнаму каханню. Жанчына, якую ён трымае ў абдымках, нібыта з'явілася адтуль, з дахрысціянскіх часоў, з той ночы, асветленай агнямі паганскіх вогнішчаў і напоенай водарам чарадзейных траваў. Так аддана тысячу гадоў таму ў высокай мяккай траве на беразе ракі любілі жанчыны гэтае зямлі, якую ён далучыць да сваёй імперыі. Ці не дым тых вогнішчаў заблытаўся ў ейных валасах?

Урэшце, хто яна? Чаму не хоча назваць свайго імя? На колькі імгненняў яму робіцца ніякава-сцішнавата, але новая гарачая і духмяная хваля падхоплівае яго і нясе да салодкае бездані.

Ужо на самым краі стромы яго паспявае дагнаць зусім рэальная і цвярозая думка: заўтра ён пакіне Вільню і паедзе ўслед за войскамі на ўсход.

Пах дыму, пах салодкага жаночага поту, пах суніцаў...

4

На вуснах яшчэ не растаў непараўнаны суніцавы смак яе смочак.

Ён ляжыць у шчаслівай разгубленасці. Зараз ён павінен быў вярнуцца з Егіпта. Ён ужо не памятае, калі ягоная ўлада над снамі аказвалася такой слабою. Гэтая маленькая жанчына з'явілася на фелюзе ва ўчарашняю ноч, каб цалкам завалодаць сённяшняй. Яўны замах на ягоную свабоду, ды ён не чуе аніякае ўквеленасці.

Усё ж такі як яе звалі? Няўжо яна так і засталася тады безыменнаю? А потым, у Віцебску? Маргарыта? Не, Маргарытаю была тая ганарлівая халодная графіня з карлікавага нямецкага княства.

Але гэта неістотна. Цяпер ён удзячны начной гасці не меней, чым тады, у Вільні. Ён не хоча ўзгадваць ейных слоў, ён памятае яе самую, і памяць поўніць яго сілаю.

Можа, якраз дзякуючы яе прыходу хвароба адступіла, і ён чуецца зусім здаровым, такім, як там, у сне, у той віхуры асалоды. Далібог, і сёння ў абдымках жанчыны ён не адчуваў бы сябе лішнім.

Імператар здзіўлены. За шэсць гадоў ён, здаецца, ні разу не прыгадаў яе. Яна страціла аблічча, бяследна згубілася сярод тых, што дзялілі з ім ложа на дарогах Еўропы, сярод белатварых і смуглявых, русых

і чорнавалосых, мармурова-халодных і перапоўненых юравабнасцю, сярод францужанак, немак, італьянак...

Ён называў яе падарункам святой Ганны, але яна магла з'явіцца і па волі вельмі зямных сілаў. Тры стагоддзі таму нехта з Радзівілаў зрабіў сястру каханкаю свайго вялікага князя і караля, а потым, праўда, зусім ненадоўга, і каралеваю. Каралева-маці з італьянскага роду Сфорца — а ўсе Сфорца ў такіх справах заўсёды былі сапраўдныя мастакі — хутка выправіла нявестку ў вельмі далёкую дарогу.

Можа, Радзівілы дзейнічалі і тады, у Вільні?..

Князь Дамінік так марыў пра незалежнасць. Што засталося ад тых мараў?.. Расейскае войска разрабавала яго Нясвіж, і толькі верны замкавы аканом паспеў, па чутках, таемна закапаць дванаццаць ці то залатых, ці то срэбных апосталаў...

Ягоны скарб таксама застаўся там, на лясістых раўнінах краіны, куды ён уступіў у ласкавую летнюю ноч і якую пакінуў праз паўгода ў чужым адзенні і пад чужым імем.

Перш чым падняцца з ложка, ён на хвіліну заплюшчвае вочы і бачыць застылыя ў жывым зялёным бурштыне іскрынкі-мушкі.

— Калі вы забудзеце, Усявышні пракляне вас... — чуе ён грудны голас безыменнае гасці, ды сэнс ейных слоў, як і ў сне, не кранае яго.

У пакоі ў Луі цішыня. Напэўна, камердынер і Рабо абмяркоўваюць план уцёкаў недзе ў ваколіцах Лонгвуда, бо ў доме маюць вушы не толькі сцены, але і падлога, і столь.

Дзіўна, што пра амерыканскі карабель і веронскага гандляра опыткай і каштоўнымі камянямі Рывара ён думае так, быццам гэта датычыць не яго, імператара, а нейкага проста знаёмага яму чалавека.

Між іншым, Луі перакананы, што ў доме паўсюль замураваныя галаснікі і, ведаючы іхнюю сістэму, Ман-

талон можа ў любы момант падслухаць чужую размову. Калі гэта праўда, граф цэля тры гады меў магчымасць цікава бавіць час, слухаючы ягоную спальню. Зрэшты, камердынер лічыць, што граф з графіняю заадно і Альбіну да яго ў ложка паслаў сам Манталон. І ўсё ж ён, імператар, відаць, ніколі не пагодзіцца, што Альбіна прыспешвала ягоную смерць.

Пасля той гісторыі з Плутархам і зборнікам рэцэптаў Луі зрабіўся страшэнна падазроным. Яму ўжо мроіцца, што ў лонгвудскіх камянёў, апрача вушэй, ёсць і джалы. Днямі ён казаў, што мыш'як можна схавць у спальні пад шпалерамі. Яго могуць забіваць і газамі, якія ў вільготным клімаце вострава ідуць ад абцягнутых дэкаратыўнай тканінай сценаў кабінета і спальні. Луі падазрае, што ўзоры на тканіне зробленыя фарбамі на мыш'яку. Пагатоў у спальні гэтыя ўзоры з'явіліся пасля ад'езду графіні Альбіны.

Імператар зноў дзівіцца свайму спакою. Як гэты спакой трэба разумець? Як згоду на прапанову Рабо і Маршана?

З усіх планаў вяртання ў Еўропу, часам настолькі фантастычных, накіталт прапанаваных яму аднойчы ўцёкаў на мангальф'еры, што яны нараджалі не надзею, а горкую ўсмешку, з усіх праектаў і пражэктаў цяперашні, безумоўна, самы просты і, нягледзячы на ​​немалую рызыку, самы жыццёвы.

Паслязаўтра ён зможа дыхаць вольным ветрам Атлантыкі. Адыдуць у мінулае ўсе пакутлівыя падазрэнні, якія не горш за саму атруту па кроплі забіраюць у яго жыццё. Стануць адно ўспамінамі штодзённыя знявагі ад губернатара і позіркы ангельскіх афіцэраў, паміж якіх даўно бракуе сапраўдных джэнтльменаў.

На чаканне другой такой мажлівасці пойдзе, бадай, уся рэшта жыцця. А віжы адмірала Лаўва дзень прыдні робяцца ўсё больш нахабнымі і хутка, мусіць, пачнуць выглядаць нават з-пад ложка. Як дарэчы, што

якраз цяпер хвароба адступіла і да яго вяртаюцца сілы.

Чаму ж тады не засталася ні каліва радасці, што агарнула яго ўчора ля крыніцы? Але, можа, менавіта спакой і патрэбны яму цяпер найболей.

У кароткай лонгвудскай анфіладзе па дарозе ў сталовую ён сустракае доктара Антамаркі.

— Сёння мне зноў няма патрэбы звяртацца да вас, дарагі доктар, — адказвае ён на маўклівае пытанне лейб-медыка. — Далібог, наш цудоўны клімат пачынае рабіць дзівосы.

У вачах у доктара недавер. Як гэты эскулап будзе трымацца, калі яму, імператару, удасца паслязаўтра пакінуць востраў?

— Мне здаецца, дарагі Антамаркі, што вы можаце смела рабіць свае агляды не штодня, а раз на тыдзень...

— Ваша вялікасць, я бясконца рады, але...

— Ніякіх «але», доктар!..

За сталом ён выпівае паўкеліха віна і з прыемнасцю адзначае, што да яго канчаткова вярнуўся смак да ежы. Як і калісьці, дзеля лепшае працы розуму ён вырашае скончыць сняданне з пачуццём лёгкага голаду і адмаўляецца ад улюбёнага дэсерту — вяршкоў з персікамі.

Граф Манталон сустракае яго адмову здзіўленым позірмам.

— Кожнаму чалавеку, дарагі граф, — кажа імператар, як і ўчора падліваючы Манталону віна дзю Кап са свайго графіна, — наканавана з'есці за ўсё жыццё пэўную колькасць ежы. Чым хутчэй ён справіцца з ёю, тым хутчэй яму давядзецца збірацца ў лепшы свет.

Слуга за плячыма ціха смяецца. Імператар таксама задаволены сабой.

На бледных графавых шчоках выступае румянак, а пальцы, што сціскаюць келіх, наадварот, бялеюць ад напружання. Доктар Антамаркі, наморшчыўшы лоб

і ўтупіўшыся ў філіжанку, вырашае нейкую праблему. Луі глядзіць на абодвух з дрэнна схаванай непрыязню.

Адмірал Лаў можа цешыцца: у Лонгвудзе ўжо ніхто нікому не давярае. Учора, застаўшыся з ім, імператарам, з вока на вока, падзяліўся падазрэннямі і граф Манталон.

— Ваша вялікасць, мяне насцярожвае месце Рывар, што прыбыў на амерыканскім караблі. Я двойчы бачыў яго з вашым камердынерам. Такое хуткае знаёмства абуджае ўва мне самыя змрочныя думкі.

— Жончын ад'езд зрабіў вас занадта падазроным, граф. Нашаму роду верна служылі яшчэ бацькі Луі.

— Я не сумняваюся ў вернасці Маршана, але, мой імператар, людзі простага паходжання часта бываюць занадта даверлівымі...

Ён згадвае размову, ідучы заўсёднаю дарогаю да крыніцы, і не можа стрымаць усмешкі.

Манталон не памыліўся. Месце Рывар з ягоным гандлем оптыкай — асоба, бюспрэчна, надзвычай сумнеўная. Ну а сам граф, які ніколі не належаў да банапартыстаў, якога да з'яўлення ў ягоным акружэнні абвінавачвалі ў прыўлашчванні чужых грошай і маглі аддаць у рукі правасуддзя, сам граф, вядома, лічыць сябе чалавекам з бездакорнаю рэпутацыяй. Мусіць, ён мяркуе, што гэтай рэпутацыі спрыяе і яго колішня блізкасць да графа Артуа, што мае славу самага бурбоністага з Бурбонаў.

Калісьці імператара насцярожыў і шлюб графа з прыгажуняю Альбінай, якая перад тым паспела ўжо атрымаць два разводы. Тым не менш ён даверыўся Манталонам, бо на ўсю поўніцу зведаў і здраду паплечнікаў, і шчырую дапамогу былых ворагаў.

Такім чынам, граф трымае на падазрэнні Рывара і Маршана.

Забаўна, думае ён, уладкоўваючыся на канапцы пад вярбою. Як жа будуць разгортвацца падзеі, калі яны

з Рыварам-Рабо памяняюцца месцамі? У Лонгвудзе, безумоўна, заўважаць, што імператар змяніўся — зрабіўся грубаваты, страціў вытанчаныя манеры. Непазбежнымі будуць і «правалы ў памяці». Камердынеру давядзецца падкінуць астатнім думку, што імператар, каб неяк разнастаіць манатоннае жыццё, проста вырашыў сыграць такую ролю.

Дзеля ягонага выратавання Луі пойдзе на ўсё. Ён намякаў, што спакойнаму плаванню да берагоў Францыі магла б паспрыяць раптоўная смерць доктара Антамаркі, а магчыма, і самога «Напалеона»-Рабо. Вядома, ён загадаў камердынеру забыць сваю прапанову, хоць, трэба аддаць Луі належнае, яго наведваюць арыгінальныя ідэі...

Сёння мурашкі на вярбе шчыруюць вакол стрыбаўкі. Яны абступілі мёртвыя слядзяныя крылцы мядовага колеру і смарагдавую галоўку і ўпэўнена цягнуць жамярыцу ў свае сховы.

Імператар адводзіць позірк. А што, калі падазрэнні Мангалона маюць пад сабою грунт? Раптам і ён зробіцца бездапаможны, як гэтая стрыбаўка, і будзе цацкаю ў нейчай гульні? Ён узыздзе на карабель і назаўсёды знікне для ўсяго свету. Знікне больш надзейна, чым на гэтым востраве...

Ну а калі ён памысна дасягне Еўропы? Што чакае яго, чалавека, які ўвасобіў усе супярэчнасці эпохі, які некалі захоплена сустрэў рэвалюцыю, мужа абараняў яе, каб потым, праз гады, сказаць, што рэвалюцыю задумваюць героі, робяць дурні, а плёнам ейным карыстаюцца авантурысты, вырадкі й прайдзісветы?.. Ён успамінае Канта: што я магу ведаць, што я павінен рабіць, на што магу спадзявацца?

Жыццё пад імем Рывара ў праслаўленай Шэкспірам Вероне сярод нашчадкаў Мантэкі і Капулецці. Гандаць оптыкай у падрыхтаванай яму краме. Рэдкія пакрыёмыя спатканні з сябрамі. З Марыяй-Луізай і з ма-

ленькім герцагам Рэйхштацкім, іхнім сынам, якому ўжо сем гадоў...

Няўжо зноў магчыма за тры тыдні, не праліўшы ні кроплі крыві, заваяваць Францыю? «Tempus consilium dabit» — «Час дасць параду», — сказаў некалі на пачатку аднаго з паходаў Юлій Цэзар. Свой разгляд войнаў Цэзара, як і Фрыдрыха Вялікага, ён забярэ ў дарогу разам з мемуарамі...

Ці пазнае сын бацьку? Ягоны хлопчык, якога ён, адракаючыся ад трона, абвясціў Напалеонам II, якога ўсе банапартысты лічаць законным спадкаемцам...

Імператар нахіляецца над крыніцай, углядаецца ў яе жывое срэбра і мімаволі ўздрыгвае: з глыбіні глядзяць на яго зялёныя вочы з чорнымі іскрынкамі.

Абганяючыся ад наслання, ён згадвае другую ноч з той дзіўнай жанчынай — праз два тыдні, напярэдадні яго дня нараджэння. Палац, дзе яны зноў былі разам, стаяў на высокім беразе, і перад сустрэчаю ён бачыў на рацэ асначоў...

З одуму яго выводзяць нягучныя галасы.

Гэта Маршан і Рабо. Ён сардэчна вітаецца і хаваецца з імі пад шатамі старэйшае вярбы.

— Якім месце Рывару падаўся мой востраў? — пытаецца імператар.

Рабо відавочна разлічваў пачуць нешта іншае.

— А што месце скажа наконт тутэйшага клімату? — тым самым тонам працягвае імператар, заўважаючы цёплы шалік, што захутвае двайніку горла.

— Я з радасцю застануся тут, мой імператар, — прастуджаным голасам адказвае той.

Ён распытвае двайніка пра жыццё ў родным Балейкуры. Луі і Франсуа чакаюць іншых слоў, але яму хочацца пацвяліць іх.

— Мой імператар, — нарэшце не вытрымлівае камердынер. — Мы хацелі б пачуць вашы загады. У нас застаўся толькі заўтрашні дзень.

— У нас застаўся цэлы заўтрашні дзень, Луі, — праўляе ён, па-ранейшаму забаўляючыся нецярплівацю суразмоўнікаў. — Ты памятаеш, што мы паспелі зрабіць за адзін дзень пад Фрыдландам? Расейская армія страціла дваццаць пяць тысяч.

— Мой імператар... — пачынае камердынер, аднак ён спыняе яго рухам рукі.

— Пакіньце мяне аднаго, сябры, — нечакана для самога сябе просіць ён.

Ціха цурчыць ручаінка, што пачынаецца з крыніцы і спяшае па стромкім схіле скалы. На пералівісты струмень паволі апускаецца і, падхоплены пlynню, хутка знікае жаўтлявы, вузкі і востры, як штyleт, лісток. Крыніца бруіць, перамывае на дне жвір, точыць сваё каменнае ложа. У параўнанні з крыніцаю ягоная душа — глыбачэзная студня з незварушным люстрам паверхні. Але там, на невідочным дне, таксама ідзе жыццё...

Дадому імператар вяртаецца пазней, чым зазвычай. Зачыніўшыся ў кабінце, ён раскладвае рукапісы, адбіраючы самае неабходнае. Сёння ў сне ён зноў хоча ўбачыць безыменную зеленавокую жанчыну. Магчыма, у яго жаданні ёсць разлік: ён не хацеў бы, каб гэтая жанчына яшчэ раз аказалася мацнейшая за яго волю.

5

Лагодны жнівеньскі вецер надзімае бэзавы цюль. Несучы з сабою вільготныя пахі ракі, вецер залятае ў расчыненыя вокны, кратае на сталае пёры, змушае прыціскаць паперы масянжовым фаўнам-каламарам і вазаю з чырванабокімі яблыкамі.

Ён толькі што прыняў дзве дэпутацыі і цяпер адпачывае. Прадстаўнікі горада прыходзілі са скаргаю на рабункі. Частка войска пераправілася праз Дзвіну наўплаў за трыццаць вёрстаў адсюль і ўвайшла ў Віцебск на дзень раней за яго. Тады і ў наступную ноч жаў-

неры сапраўды далі сабе волю. Выслухаўшы дэпутатаў, ён загадаў у некалькі разоў павялічыць патрулі.

Следам прыбыла дэлегацыя ад мясцовага дваранства: яны згодныя, як вымагаюць абвесткі, з'явіцца ў бернардзінскі кляштар, каб прысягнуць яму, Напалеону, ды просяць пісьмовым загадам вызваліць іх ад прысягі расейскаму трону. Загад гатовы.

Там, за ракою, гандлёвая прыстань, купецкія сховішчы, а далей — разлогі паплавоў са стажкамі сена, падобнымі да фішак на занятках па тактыцы ў вайскавай школе. Хутка па-над лугамі паплывуць блакітныя пасмы туману, а пакуль прастора крынічна празрыстая да самага далягляду з роўным цёмна-зялёным паскам лесу.

Ён перачытвае свой указ аб рэквізіцыях. У жніўні ў пяці заваяваных губернях рэквізіцыі падлягае яшчэ 53 тысячы кароў. Так, гэта жорстка. Але ён не можа асудзіць Вялікую армію на голад. Калі віленскі ўрад лічыць сябе ягоным саюзнікам, няхай корміць яго жаўнераў. Пагатоў, выстаўляць сваіх не вельмі спяшаецца.

Ён адкладае паперы, выходзіць з кабінета і спускаецца па парадных сходах. На пост заступіла вячэрняя варта, і мацакі-гвардзейцы аддана глядзяць на яго з вышыні свайго двухметровага росту.

Палац на стромым беразе Дзвіны, водбліз таго месца, дзе яна сустракаецца з рэчкаю, якая дала гораду такую цяжкую французскаму вуху назву — Віцебск.

Ён спыніўся ў апартаментах, што летась рыхтавалі герцагу Аляксандру Вюртэмбергскаму. Цар прызначыў герцага губернатарам дзвюх беларускіх губерняў*. Цяпер гэтыя губерні належаць яму, Напалеону.

* У XIX ст. Віцебская, Магілёўская і Смаленская губерні называліся беларускімі, а Менская, Гарадзенская і Віленская мелі традыцыйную назву літоўскіх. Такі падзел захаваўся ў абыходку і пасля 1840 г., калі Мікалай I забараніў карыстацца найменнямі «Беларусь» і «Літва» ў афіцыйных дакументах, увёўшы назву «Северо-Западный край».

У адным з колішніх герцагавых пакояў ён загадаў зрабіць хатнюю царкву. Імшу правіць ксёндз Палонскі. Той самы, што сказаў перад сабранымі ў езуіцкім касцёле грамадзянамі прамову, заклікаючы да прысягі на вернасць імператару Францыі. Хто прысягнуў, абавязаны насіць на рукаве каляровую кукарду. Месцічам без кукарды на вуліцах лепей не з'яўляцца.

Ён павольна ідзе сцежкаю ўздоўж палаца.

Ад свае рэзідэнцыі ён у захапленні. Галоўны фасад з парадным уваходам просты і строгі. Масіўныя калоны нясуць на ўзроўні другога паверха цяжкаваты антаблемент з верандаю. Вузкія выцягнутыя вокны з тонкімі пераплётамі робяць будынак больш лёгкім і высокім. Ён на хвіліну прыпыняецца, каб паглядзець на бакавы фасад, што выходзіць на раку вокнамі яго кабінета і спальні. Калоны, рустоўка сценаў ніжняга паверха, паўкалоны верхняга, порцік... Ва ўсім дакладнасць, разлік і прыгажосць — як у баявых шыхтах перад бітвай. Калі б Усявышні не стварыў яго палкаводцам, дойлідам самой гісторыі, ён, магчыма, стаў бы архітэктарам.

За домам цягнецца ўсцяж ракі вялікі сад — з альтанкамі, лавачкамі, з мудрагелістымі сонечнымі ўзорамі на сцежках. За дзесяць дзён ён паспеў палюбіць гэты стары сад, дзе ў часе вечаровых прагулянак яму так добра думаецца.

Ён уваходзіў у Віцебск раніцою, роўна праз месяц пасля ўступлення ў Вільню. На досвітку шукаць кварталы штабу, генералам і імператару ў горад паскакалі два эскадроны егераў і мамелюкоў. Потым пайшлі пяхотныя палкі. Яны ставілі стрэльбы ў козлы, скідвалі ранцы і шыхтаваліся абাপал вуліц.

Сышоўшы з каня, ён сядзеў пры гасцінцы і, спусціўшы ногі ў канаву, глядзеў на войскі.

Потым ён ехаў ступою на сваім буланым па гэтым жывым калідоры сярод генералаў і маршалаў у

шытых золатам мундзірах. На ім быў сціплы зялёны мундзір з зоркаю, паўзверх — расшпілены шэры сурдут. Здымаючы трохвуголку без пяра, ён ветліва адказваў на паклоны месцічаў. Кветак амаль не было. На скрыжаванні каля сінагогі стаяў натоўп паважных пэйсатых габраяў. «Што яны крычаць?» — павярнуўся ён да тлумача. «Дзякуй Богу, нашы прыйшлі!» — пераклаў той.

Праехаўшы да смаленскай заставы, ён праскакаў вярсты тры па Пецярбургскай дарозе і вярнуўся ў падрыхтаваны яму дом. У пакоі адшпіліў шпагу, кінуў яе на завалены разгорнутымі мапамі Расеі стол і абвясціў: «Тут я спынюся, злучу карпусы маёй арміі, дам ёй спачын і займуся ўладкаваннем гэтай краіны. Ваенная кампанія 1812 года — скончаная!»

На ўсе грудзі дыхаючы чыстым вечаровым паветрам, ён думае, што ў тыя хвіліны проста паддаўся стоме.

Усе віцебскія дні ён шмат і з асалодаю працуе. Ён стварыў вярхоўную губернскую камісію, куды прызначыў прэфектамі і мэрамі некаторых мясцовых дваран. Праз кур'ераў ён кіруе парыжскім жьщцём. Піша штодня па сто лістоў. А шостаі раніцы — развод войскаў, на якім ён абавязкова прысутнічае са штабам. Пляц пад разводы зрабілі побач з палацам, разабраўшы колькі драўляных дамоў і муры недабудаванае царквы.

Першыя дні ён з вялікім почтам шмат ездзіў верхам па горадзе і ваколіцах. Вывучыўшы Віцебск, заняўся падрыхтоўкаю на выпадак раптоўнай атакі. На вуліцах выраслі барыкады з гостраканечнымі частаколамі і землянымі валамі. За ракой, у царкве святога Сімяона, ён паставіў гарматы, ператварыўшы вокны храма ў амбразуры. Дзвіну перасеклі тры масты. На пляцы перад домам дваранскага сходу і ў самім доме зладзілі хлебныя печы. Успенскі сабор ён пе-

ратварыў у шпіталь, царкву Уваскрэсення на рынку — у склад сена і саломы. Кляштар бернардзінаў стаў правіянецкім складам, яшчэ адзін храм Уваскрэсення — млынам, а старая Барысаглебаўская царква, што самотна стаяла над Дзвіною, — парахавым сховішчам.

Апрача ўсяго гэтага, ён абдумае перамовы з расейскім імператарам, калі той зноў папросіць міру.

Так, не ўсё склалася паводле ягоных разлікаў. Армія Тармасава разбіла пад Кобрынам саксонскі корпус, а Баграціён паспеў перавесці свае дывізіі на левы бераг Дняпра. Яму не ўдалося ўцягнуць у вялікую пагібельную бітву Барклая-дэ-Толі. Барклай здолеў трыма дывізіямі спыніць ягоны 25-тысячны авангард каля мястэчка Астроўна. Тры дні ад раніцы да позняга вечара ішлі несупынныя баі. Тры дні ён амаль не сходзіў з каня, не спыняючыся ні ў вёсках, ні ў шляхецкіх дамах. На дзесяці вёрстах шляху ад Астроўна да Лучосы забітыя ці параненыя ляжалі на кожным метры, але расейскай арміі ўсё ж удалося адарвацца. Тады ён і вырашыў спыніць пераслед і даць войскам адпачынак.

Не самыя ўспешлівыя рэзультаты прыходзяць і з Полацка. Днямі пад Клясціцамі расейскі корпус Вітгенштэйна сустрэўся з Удзіно. У Вітгенштэйна было 17 тысяч войска і 108 гарматаў, Удзіно меў 29 тысяч і 114 гарматаў. Яго маршал, наступаючы па Пецярбургскім тракце на поўнач, заняў Клясціцы, аднак расейцы на чале з Якавам Кульнёвым контратакавалі і праз дзень вярнулі вёску сабе. Гэта былі тыя самыя гарадзенскія лейб-гвардзейцы, якіх яшчэ ў 1807 годзе ягоныя жаўнеры з павагаю і страхам прызвалі «сінімі гусарамі». Здаецца, штандары ў «сініх» амаль такія самыя, як у палка Дамініка Радзівіла, таго, што першы ўступіў у Вільню. Толькі ў адных — двухгаловы расейскі арол, а ў другіх — Пагоня, герб Вялікага Княства.

Divide et impera!*

Сам Кульнѣў загінуў. Адны сцвярджаюць, што ядро трапіла яму ў ногі, а Марбо, які быў за два крокі ад месца здарэння, паведаміў, што ўдарам шаблі ў горла генерала забіў французскі конны стралок. Ён, імператар, паслаў у Парыж дэпешу: «Адзін з найлепшых афіцэраў расейскай лёгкай кавалерыі генерал Кульнѣў забіты пад Дрысаю».

Тым часам маруду Макдональда як быццам нейкія чары прыкавалі да Дынабурга. Гэта ратуе Вітгенштэйна, і ён, імператар, вымушаны аддаць Удзіно 6-ы баварскі корпус Сен-Сіра. На пераходзе праз Нёман у ім было 25 тысяч, ды корпус ішоў у хвасце Вялікай арміі і, па сутнасці, з самага пачатку галадаваў. Добра, калі ў Полацк прыйдзе хоць палова.

Але няхай. Няхай ён няраз прайграваў. Няхай сарваўся пераможны марш Удзіно на паўночную сталіцу. Затое ўся Беларусь і Літва ўжо заваяваныя. Ён прайшоў ад Нёмана сотні вёрстаў і за паўтара месяца набыў пяць мільёнаў новых падданных.

Так, ён пераацаніў Вялікую армію. Наіўна было марыць пра маналітнасць войска, дзе на няпоўныя трыста французскіх батальёнаў пяхоты і 38 тысяч французскай кавалерыі прыпадае 307 пяхотных батальёнаў і 42 тысячы кавалерыстаў з іншых краін Еўропы.

Так, яму не ўдалося пазбегнуць дэзерцірства. Прыклад паказалі няўдзячныя гішпанцы, якіх ён выратаваў ад жахаў інквізіцыі. Злыя языкі кажуць, што дэзерцірамі ён страціў ужо болей, чым забітымі і параненымі.

Дэзерціры аслабляюць не толькі войска, але — сваімі жорсткімі рабункамі — і тыл. Ды рабуюць не адны яны. Ён пакінуў выязджаць на конныя прагулянкі, бо мусіў выслухоўваць несканчоныя скаргі. Аднаго разу на вуліцы нейкі дваранін запрасіў яго

* Падзяляй і ўладарнічай! (лац.)

зайсці ў дом і паглядзець, як паводзяць сябе жаўнеры. Гаспадарам сапраўды цяжка было пазайздросціць. На фартэпіяна стаялі рондалі, гаршкі і патэльні. Сад быў ператвораны ў стайню і пашу. Не ўважаючы на поўную дрывотню, жаўнеры ламалі на дровы згароду, секлі ў пакоях мэблю. У гасцёўні, калі ён убачыў паміж фамільнымі партрэтамі развешаныя на сценах кавалкі сырога мяса, яго ледзь не званітавала.

Зрэшты, на вайне як на вайне.

Трэба канчаткова развітацца і з наіўнай мараю атрымаць ад гэтых губерняў стотысячнае войска. Сёння людзей у яго беларуска-літоўскіх палках разы ў чатыры меней. У корпус Панятоўскага ўвайшла артылерыйская батарэя. Да палка слонімскага шляхціча Канопкі далучыўся эскадрон беларускіх татароў. Уланскія палкі дагэтуль не скамплектаваныя, пяхотным бракуе рыштунку і зброі...

Усё гэта суадносіцца з мажорнымі чэрвеньскімі планамі прыкладна так, як ваза з яблыкамі ў ягоным кабінэце з яблыняю пад вакном, што дала яму толькі малую частку сваіх пладоў.

Не, параўнанне яўна няўдалае. Плады спеюць...

Праз колькі дзён яму споўніцца сорок тры. Дзень нараджэння будучь святкаваць сто мільёнаў жыхароў яго імперыі. У Беларусі і Літве таксама ідзе падрыхтоўка. Яму даносяць, што ў гарадах ужо гатовыя партрэты са святочнымі надпісамі. «Уся цвердзь зямная памятае: у гэты дзень прыйшоў на свет той, хто пакараў пыхлівых і вызваліў слабых». Або: «Усемагутны і справядлівы Госпад выяўляе волю сваю ў Напалеоне»...

Яго народжаны летась сын успадчыў імперыю ад Пірэнеяў да Масквы. Тут, у губернатарскім палацы, у гэтым садзе, у першыя жнівеньскія дні ён прыняў адно з галоўных у жыцці рашэнняў: ісці на Смаленск і Маскву.

Сонца стамлёна кранулася сіняга ад смуті зарэчнага лесу. Чыстае неба паглыбела. На горад апускаяецца вечар, і ў садзе гусцее сутонне.

Ён выходзіць з зялёнага прыцемку на высокі бераг. Па шырокай дзвінскай роўнядзі, удзень серабрыста-сонечнай, а цяпер цёмнай, бышчам навальнічная хмара, ідуць плыты. На плытах стаіць з бусакамі ў руках колькі людзей у белых кашулях і белых, высока падкасаных портках. Хтосьці заўважае чалавека на строме і, паказваючы на яго, крычыць астатнім.

Асначы паварочваюць твары, глядзяць угору, і ён, вітаючы гэтых мужных людзей, ужо яго падданных, падымае руку і нават крыху здзіўляецца, не чуючы ў адказ «Vive l'empereur!».

Сам сабе ўсміхаючыся, ён бачыць, як асначы нечакана хутка вяртаюцца да сваіх клопатаў, спрытна ўпраўляючыся з вялізнымі бусакамі. Яны і не здагадваюцца, хто глядзіць на іх з-пад старога ясеня на строме.

Заместа прывітальных крыкаў знізу даносіцца песня.

Доўгая чарада плытоў хаваецца за рачным паваротам. Знікае з вачэй і вогнішча на апошнім плячце, дзе гэтыя простыя людзі гатуюць сабе простую вячэру. Дзвіна нясе іх далей, а ў наструненым і чуйным вечаровым паветры яшчэ лунае іхняя песня. Зліваючыся з небам і з бяздоннай цёмнай ракой, яна гучыць працяжна і журботна, і ўадначас ён чуе ў ёй нешта пакрыёма-пагрозлівае.

Відаць, ад песні на незразумелай мове, ад народжанай ёю няўцямнай трывогі вогкі ветрык, што цягне ад ракі, здаецца яму зусім халодным.

— Мой імператар... — чуе ён і знячэўлена паварочваюцца на знаёмы голас.

Пад ясенем стаіць безыменная жанчына з віленскай ночы. Яна з'явілася так раптоўна, як магла б, напэўна, прыйсці да чалавека, саслізнуўшы з пераплаценых галінаў, сама дрыяда.

— Як вы сюды трапілі? — пытаецца ён, і сэрца па-чынае абмываць струмок радасці.

Заміж адказу — усмешка.

Яна такая самая — і фрызура, і белая сукенка з лёгкай палярынаю... У руцэ букетік дробных блакітных кветак з жоўтымі вочкамі...

— Як вам удалося прайсці праз варту?

— Я сказала, што вы мяне чакаеце.

— Вы... казалі праўду.

Той раз яна дапамагла яму пазбыцца паняверкі. Які падарунак ён атрымае сёння? Зрэшты, падарунак — ужо само ейнае з'яўленне, такі неспадзяваны працяг песні пльгтагонаў.

Яму адно здавалася, што ён забыў яе. Ён чакаў сустрэчы. Ён хацеў ведаць, прыйшла яна сама ці хтосьці прыслаў яе. Хацеў даведацца, хто яна, жанчына, што так чуліва спрабавала выконваць ролю заступніцы свайго народа. Хацеў паглядзець у зялёныя вочы...

Ён ужо чуе гукі і пахі іх першае ночы і прадчувае ноч сённяшняю. Ён успамінае яе цела...

— Як называюцца вашы кветкі? — гаворыць ён, каб запоўніць пярэву.

— У народзе іх завуць «жабіны вочкі». Праўда, падобныя?

— Вы так лёгка апрануліся... Хадзем у дом.

Ён падае ёй руку, і яны ідуць да палаца. Вокны прыгульна свецяцца. Над садам песціцца сярод першых зорак шчарбаты луідор месяца, і ад дрэваў кладуцца на сцэжку вычварныя цені.

Каля ўвахода іх сустракае ад'ютант. Імператар не можа зразумець, чаго ў вачах у ад'ютанта болей: ухвалы ці здзіўлення? Але хіба не ён загадаў прапусціць госцю ў сад?

Яны, як і першы раз, вячэраюць удваіх. Бязгучна і непрыкметна з'яўляюцца і знікаюць слугі. У збан-

ку побач з вазаю, поўнай садавіны, мініяцюрны букетік яе «жабіных вочак».

— Расея будзе ўпакораная!

Ён падымаецца ад стала і пачынае хутка пахаджаць ад вакна да дзвярэй.

— Расея будзе ўпакораная, — адрывіста гаворыць ён. — Я іду на Смаленск. Потым я вазьму Маскву. Гэта будзе ўдар у самае сэрца Расеі.

Ён ледзь стрымліваецца, каб не сказаць, што на сваёй мапе пазначыў ужо стрэлкамі паход на Індыю.

Яна маўчыць. Маленькая рука цягнецца да вазы і бярэ чорную ад спеласці вішню.

Яе маўчанне злёгка бянтэжыць яго. Напэўна, раз ён пачуе нешта з таго, што ўжо чуў у Вільні. О, гэтая роля ратавальніцы! Але няхай. Такая — яна яшчэ больш жаданая.

Ён гаворыць пра баі пад Астроўнам і Лучосай, пра бяссонныя ночы, узнагародаю за якія будзе сённяшняя ноч у гэтым утульным палацы над Дзвіною, па якой недзе далёка плывуць пад начным небам са сваёй трывожнаю песняй асначы.

— Вы не думалі, — нарэшце загаварыла яна, — чаму так адчайна біліся царскія палкі пад Астроўнам? Там служаць пераважна віленцы і віцябляне. Гэта блгі знак, мой імператар...

Так, ён не памыліўся.

— Вы збіраецеся ісці на Маскву... Зусім нядаўна я чула ад вас іншае. Вы прысягалі, што не пойдзеце сёлета далей Беларусі. Вы памятаеце? Я нагадаю вам вашыя словы: «Ісці сёлета далей — тое самае, што самахоць ісці насустрач гібелі...»

Ён смяецца. Яна зноў у сваёй ролі.

— На вайне, мая дарагая, абставіны могуць змяніцца імгненна. Так, як налятае віхура.

— Мой імператар, калі вы і цяпер не падтрымаеце імкнення маёй краіны да волі, калі не дасце згоды на

федэрацыю Княства і Кароны, вы здратуеце не толькі нашы надзеі. Вы перакрэсліце і свае.

Як яму надакучылі гэтыя размовы пра аднаўленне федэрацыі, пра незалежнасць! Ад іх ужо даўно цягне на позехі.

— Вы забываецеся, што за паўтара месяца я вызваліў усю вашу краіну ад расейскага прыгнёту.

— І, каб мы не забываліся пра гэта, запатрабавалі, апрача новых падаткаў, сплаціць вам усе нашы старыя даўгі цару. Хіба вы не ведаеце справядлівасці гэтых даўгоў, хіба не ведаеце, што падаткі ў нашых губернях былі ў пяць разоў цяжэйшыя, чым у Расеі?

Як ёй пасуе хваляванне і бледны румянак на шчоках! Ён сочыць ужо не столькі за яе словамі, як за ёю самой.

Ягонай арміі трэба надзейны тыл.

Яна клапоціцца пра яго тыл! Брава!

Сяляне чакаюць скасавання прыгону, як у Польшчы, а ён вымагае бясконцых паставак фуражу і харчу. Пад выглядам ахвяраванняў жаўнеры бяруць з кожнага двара па два пуды сена і саломы і па пяць — жыта і аўса.

Яна нядрэнна дасведчаная...

— Мой імператар, цярпенне ў сялянаў канчаецца. Яны хутка падымуць зброю супроць вас.

Няўжо яна сапраўды лічыць, што ў гэтай правінцыі, на краі цывілізаванага свету, а мо — пасля сарака гадоў расейскага панавання — ужо і за межамі цывілізацыі, няўжо яна верыць, што менавіта тут можа вырашацца лёс Еўропы і ўсёй эйкумены?

Якая яна мілая зараз, калі ад хвалявання ці ад гневу ў яе заірзеліся не толькі шчокі, але і вушкі... Ён чуе знаёмы пах дыму, што струменіць ад ейных валасоў.

— Мая дарагая, палітыка і яе працяг, вайна, — не для жаночых галовак. Таму я схіляюся перад вашаю

мудрасцю. Далібог, вы з поспехам маглі б замяніць сяго-таго з маіх маршалаў.

Ён цалуе ёй руку і глядзіць у зялёны бурштын з чорнымі іскрынкамі.

— Паверце, я не забудуся ніводнага свайго слова і не адмаўляюся ад іх. У гонар нашае сустрэчы, у гонар ночы, якую вы мне падорыце, я зраблю Віцебск сталіцаю заваяваных земляў.

Слугі пакінулі іх. Цяпер яны самі — ён, імператар Еўропы, і яна, безыменная жанчына, адна з мільёнаў яго падданных, — робяцца слугамі і падданымі ночы.

І зноў пах дыму, пах і смак суніцаў...

І цёмная начная рака, што плыве за вокнамі ў невядомасць.

6

Яна і тады, у палацы над Дзвіною, не назвала свайго імя. Што змушала яе так старанна захоўваць incognito? Простая боязь кампраметацыі ці нешта іншае, загадкавае? Хто прысылаў яе? Ён абганяецца ад недарэчнай, бязглуздай думкі, што на хвілю перацінае дыханне. Толькі містыкі яму і не хапала...

Не, віцебскую ноч лепей забыць, не ўспамінаць. Лепей не думаць пра тое, што за адзін год краіна гэтай маленькай зеленавокай жанчыны страціла мільён жыхароў. Яму ёсць чым заняць думкі — блізкая размова з Маршанам і Рабо, заўтрашні дзень.

Няўжо ў ейных словах была праўда? Калі б ён спыніўся, калі б не пайшоў далей Беларусі, калі б вызваліў сялянаў і даў краіне не папяровую, а сапраўдную незалежнасць, калі б дазволіў Польшчы і Вялікаму Княству злучыцца ў федэрацыю... Няўжо тады ён мог бы выйграць расейскую кампанію? Мог бы выйграць наогул, не апынуцца ў выгнанні, кожны дзень бачыць сына і ведаць, што перадаць яму трон?

За Смаленск ён заплаціў дваццаццю тысячамі забі-

тых і параненых. У войсках, што абаранялі горад, было шмат яе суайчыннікаў. Узяўшы Смаленск, ён у гневе даў дазвол рабаваць. Дзве тысячы месцічаў схаваліся ў саборы і сядзелі там два тыдні, пакуль горад не абабралі да апошняе ніткі.

Смаленск бараніла і сялянскае рушэнне. Сяляне ваявалі не горш ад старых жаўнераў. У той час яны ўжо не зводзілі падрахункаў з панамі, не палілі маёнткаў верных цару памешчыкаў і не прыводзілі сабе на дапамогу марадзёраў. Сяляне ўжо страцілі надзею.

Яе словы, сказаныя ў віцебскую ноч, хутка спраўдзіліся. Мужыкі ўзяліся за зброю. Кожны дзень яны забівалі тых, ад каго яшчэ ўчора чакалі паратунку. Забівалі кулямі і штыхамі, а калі не было стрэльбаў — сахарамі, аглоблямі, косамі... Яны замкнулі аблогаю дванаццацітысячны віцебскі гарнізон. Каб урагаваць гарнізон ад галоднае смерці, ён перад самым Барадзіном мусіў паслаць у Віцебск дзесяць тысяч пяхоты і кавалерыі.

З дна памяці выплылі і насунуліся на яго барадатыя сялянскія твары...

Аднойчы ён загадаў прывесці да сябе палонных партызанаў. Стоўпіўшыся, яны стаялі каля дзвярэй пад наведзенымі рулямі стрэльбаў і маўчалі. Два дні таму гэтыя людзі выразалі атрад фуражыраў, адпусціўшы толькі маркітантку.

Палонныя адмовіліся адказваць на пытанні. Найбольш уразіла яго тое, што на іх шырокіх тварах быў не страх блізкае смерці, а страшная змрочная радасць. Такую радасць ён бачыў аднаго разу ў трох гішпанскіх юнакоў, амаль дзяцей, якіх расстрэльвалі на горнай дарозе за спуск лавіны, што змяла ў бездань цэлы эскадрон кавалерыі.

Нечакана адзін з мужыкоў, самы нізкарослы і страхалюдны, з залітым крывёю лобам і вуглямі шалёных вачэй, пачаў штосьці раз'юшана выгукваць. Ён,

імператар, загадаў тлумачу-студэнту перакладаць, ды той чамусьці марудзіў, і загад давялося паўтарыць.

— Ваша вялікасць, — запінаючыся, прамовіў тлумач, — гэты чалавек... гэты чалавек называе вас апакаліптычным зверам...

Ён успомніў лісты сінода, якія аб'яўлялі яго пасланцом Люцыпара.

— Спытайце, дзе ён гэта пачуў. У царкве?

— Ён кажа, — пераклаў тлумач, — што ведае гэта і без папоў.

— Якой ён веры?

— Ён грэка-католік.

— Скажыце, — папрасіў ён тлумача, — што я хачу абараніць яго рэлігію ад расейскіх цароў.

Нізкарослы выкрыкнуў яшчэ колькі словаў і адвярнуўся.

— Што ён сказаў?

— Ваша вялікасць, ён кажа, што... перапрашаю... такія словы немагчыма перакласці... сэнс у тым, што спачатку яны вам верылі, але тая вера ўжо згарэла ў агні. Ён кажа, што вы не абаранілі нават яго дачку.

— Ад чаго яе трэба было бараніць?

Тлумач марудзіць.

— Я слухаю!

— Ён кажа, што вашыя жаўнеры, іх было шмат, гвалцілі яго дачку на вачах у маці, пакуль абедзве не страцілі розум.

— Скажы, што французы не маглі зрабіць гэтага.

Мужык, сціскаючы звязаныя вужоўкаю рукі, маўчыць.

— Хто б яны ні былі, яны прыйшлі з вашаю арміяй, — перакладае гэтае маўчанне тлумач.

Імператар адварочваецца ад вусцішных барадатых абліччаў і кладзецца тварам да сцяны.

У спальню ліецца святло новага дня. На сінняй тканіне, якою абцягнуты сцены, распускаецца наклець

чырвоных ружаў. Ён глядзіць на ружы са страхам. Мо і сапраўды ад гэтых кветак ідзе нячутны водар, які павінен прыспешыць ягоную смерць? Ён скаланаецца. Ён ужо гатовы паверыць, што ў кожным з тых пахаў, якімі дыхаў дзве апошнія ночы, у паху язміну і дыму, поту ад яе падпашак, у вільготным паху ракі і ў самым непараўнаным — суніцаў, паўсюль хаваўся водар смерці.

Вялікім намаганнем ён змушае сябе не ўскочыць з ложка і не кінуцца з гэтага прытулку салодкае смерці прэч.

На гчасце, у дзвярах з'яўляецца Маршан.

— Мой імператар, вы памятаеце, які сёння дзень? — дапамагаючы гаспадару адзявацца, пыгаецца камердынер.

— Ад раніцы дажджлівы, — адказвае ён, паццепваючыся ад холаду, — потым, як заўсёды на нашым гнілым востраве, на пару гадзін выблісне сонца. Але нават калі яно сёння адпачывае, мы сустрэнемся ля крыніцы. Спадзяюся, з табой прыйдзе і наш сябар.

Імператар сядзе за туалетны столік і пачынае займацца пазногцямі.

— Луі, перадай, каб сняданне падалі ў кабінет.

Выходзячы са спальні, ён глядзіць на абіўку з ружамі і ўспамінае, што «сінія гусары», якія выйгралі ў тое лета бітву пад Клясціцамі, у чатырнаццатым годзе першыя прайшлі ўрачыстым маршам па Парыжы.

Ён снедае адзін. Яму дастаткова маўклівага дзялога з безыменнай жанчынаю, голас якой несціхана гучыць у ім насуперак волі.

Сурвэтку кратас сонечны прамень. Усё як зазвычай: дождж, сонца, потым халодны вечаровы туман. Тое самае паўторыцца і заўтра, і паслязаўтра...

Сябры вынайшлі бліскучы план уцёкаў, і ён прымае яго. Праўда, з адной агаворкаю...

Імператары не маюць права хавацца за кулісы.

Ён падыходзіць да канторкі і пачынае хутка пісаць. Запачатаўшы канверт, хавае яго ў кішэню камізэлькі, зашпільвае сурдут і бярэ ў рукі ўлюбёную кавеньку з ільвінаю галавой. Час выпраўляцца да крыніцы.

Бянтэжачыся ад свае чуллінасці, ён дотыкам далоні вітаецца з вербамі і затоена — нібы ў тое казначнае люстэрка, што можа прадказаць будучыню, — углядаецца ў крыніцу.

Хто гэты чалавек, адлюстраванне якога зыбаецца на бруістай воднай паверхні? Рэвалюцыянер? Тыран, асуджаны на павольную агонію на забытым Богам востраве? Зрэшты, тыранаў нараджаюць якраз рэвалюцыі. Геній? Блазан? Ад вялікага да смешнага — адзін крок. Няхай нашчадкі вырашаюць, ці зрабіў гэты крок ён.

Павеў ветру сцірае ягоны твар. Зараз рабізна супакоіцца, і, калі пільна ўгледзіцца, ён убачыць іншае аблічча.

Гісторыю Напалеона будуць нанова перапісваць кожныя пяцьдзесят гадоў, але ніхто не даведаецца, ніхто і ніколі не здагадаецца, якая роля належала ў ёй маленькай безыменнай жанчыне з мушкамі-іскрынкамі ў вачах.

Думка прыносіць яму задавальненне. Гэтая таямніца — толькі ягоная, і ён забярэ яе з сабою ў магілу, каб там не было самотна.

Чакаць Луі і Франсуа даводзіцца нядоўга. Імператар глядзіць на іх і забаўляецца здагадкамі, як прыяцелі сустрэнуць ягонае рашэнне.

— Калі карабель выходзіць у акіян? — пытаецца ён.

— Заўтра на досвітку, мой імператар, — адказвае Рабо, усім выглядам дэманструючы адвагу.

— Зараз, — прыцішыўшы голас, уступае ў размову камердзьнер, — мы мусім паасобку вярнуцца ў дом. Мой імператар, вам давядзецца пакінуць Лонгвуд ужо сёння. Мяне непакоюць паводзіны графа Манталона. Апрача таго, візіты Рывара маглі насцярожыць ангельцаў.

Імператару да душы Маршанава расхваляванасць.

— Перамена адзення і грымоўка не павінны заняць болей за паўгадзіны, — працягвае той. — Абставіны такія, што вы можаце ўзяць мінімум рэчаў. Самыя каштоўныя рукапісы... На дарозе за чвэрць мілі ад Лонгвуда праз гадзіну будзе чакаць экіпаж.

Рабо прыкладае руку да сэрца:

— Ваша вялікасць, я маю вас паспяшацца.

— Рабо застанецца ў Лонгвудзе, — дадае камердынер. — Я буду суправаджаць вас да карабля.

Як яны прымуць ягоныя словы?

Імператар праводзіць рукою па стаўбуры старэйшай, самай мудрай вярбы — нібы просіць у яе яшчэ крыху рашучасці. Потым абдымае слугаў за плечы — дзеля гэтага высокаму Маршану даводзіцца нагнуцца.

— Сябры мае... — пачынае імператар. — Мы зробім прасцей...

Апошняя каламуць сумневаў асела на дно.

— Мы зробім прасцей. Я застануся ў Лонгвудзе, а цябе, Рабо, за чвэрць мілі ад дома будзе чакаць экіпаж. Не, сябры мае, не прырэчце, а выслухайце мяне і пастарайцеся зразумець.

Я меў уладу, якая набліжалася да Гасподняй. Я прынёс на зямлю такія няшчасці, якія дадзена пасылаць толькі Усявышняму. Пакуты на гэтай скале пасярод акіяна — маё пакаранне і выкупленне.

— Мы адмаўляемся верыць вашым словам. Хіба тры пражытты тут гады — недастатковая цана?

— Не, Луі. Хрыстос не быў бы Богам, каб не памёр на крыжы... Драма майго жыцця скончыцца тут, на сцэне, а не за кулісамі гісторыі.

— Ваша вялікасць... — разгублена кажа Рабо. — Значыцца, усё марна...

— Не, Франсуа. Людскія ўчынкі не бываюць марнымі. Наш план застаецца ў сіле. Гэта мой загад. Ты вернешся ў Еўропу, паселішся ў Вероне і будзеш ганд-

ляваць оптыкай і каштоўнымі камянямі. Ты таемна сустрэнешся з маёй жонкаю і з маленькім Напалеонам II...

— Але...

— Вы, месье Рывар, атрымаеце самыя падрабязныя інструкцыі. Ну а мне давядзецца выканаць вашу ролю. Буду гаварыць вашым грубаватым голасам. Буду забываць, дзе ляжаць знаёмыя рэчы. Здзіўлю ўсіх ня памятлиवासцю. А Маршан абавязкова падзеліцца з астатнімі сваімі падазрэннямі. Мы з вамі яшчэ дамо клопату гісторыкам і біёграфам.

Ужо даўно ён не падабаўся сабе так, як у гэтыя хвіліны. Апошнія яго словы прагучалі амаль што весела.

— Я ведаю, табе цяжка гэта чуць, Луі. Няхай цябе суцяшае, што мы з табою застанемся разам да апошняга дня. А табе, Рабо, няхай будзе суцяшэннем багатае жыццё веронскага гандляра.

Колькі хвіляў пад вербамі чуваць толькі голас крыніцы. На залаціста-брунатны стаўбур апускаецца блакітная стрыбаўка. Аднекуль адразу ж з'яўляюцца і атачаюць яе мурашкі. Імператар не хоча, каб з гэтаю жамярыцай прычынілася тое самае, што ўчора з яе супляменніцай. Уцякай! — у думках загадвае ён і з палёгкаю бачыць, як стрыбаўка ўзлятае і мурашкі застаюцца ні з чым.

— Заўтра каля паўдня, — кажа Маршан, — карабель пройдзе каля паўночнай часткі вострава, недалёка ад Лонгвуда. Мы з Рабо збіраліся прыйсці на бераг, каб назаўсёды развітацца з вамі.

— Мы з табой прыйдзем на бераг, каб развітацца з Рабо. Дай я цябе абдыму, дарагі Франсуа. Калі ў мяне ёсць такія падданья, я пражыў жыццё недарэмна.

З вачэй у Франсуа бягуць на фальшывую бараду слёзы. Імператар расшпільвае сурдут, дастае канверт і працягвае яго двайніку.

— Тут ты знойдзеш колькі карысных парадаў, што могуць спатрэбіцца табе ў Вероне.

Франсуа змагаецца са слязьмі.

— Вёсялей, месье Рывар! Няўжо вам не хочацца хутчэй трапіць у Верону? Дарэчы, не забывайце, што гэта радзіма Рамэо і Джульеты. На вашым месцы я не шкадаваў бы падарункаў бедным закаханым.

Імператар адварочваецца і чакае, пакуль крокі не аціхнуць. Як шкада, што маленькая жанчына з ягоных сноў не чула размовы пад вербамі. Зрэшты, чаму не чула, калі яна ўвесь час была з ім? Яна ўсё ведае, і таму яны з ёю, як і з Рабо, болей не сустрэнуцца.

Ён заслужыў спакой.

Ён падстаўляе далонь пад струмень крыніцы. Няхай сплываюць згрызоты і трывогі апошніх дзён, няхай застаецца адно найвялікшы скарб гэтага свету — спакой.

Нізкі сонечны прамень прабіваецца аднекуль з-за скалы і афарбоўвае празрысты струмень чырванню.

Ён адрывае руку, як ад вару, і ўважліва разглядае яе. Не, так нельга. Ён зрабіўся занадта прымхлівы. Гэтыя сны...

Але сёння ён заслужыў спакой.

Ён уяўляе, што ўвечары ў ягоным ложку, там, дзе яго абдымалі і лашчылі рукі Альбіны, там, адкуль ён вяртаўся ў снах у свае найлепшыя дні, у яго ложку мог упершыню засынаць Рабо. Ад гэтае думкі яму робіцца непамысна, і ён цешыцца, што ляжа ў свой ложак сам. Нават калі сцены вакол яго дыхаюць смерцю.

Ён заслужыў спакой.

7

Пасля кароткай нарады з маршаламі ён застаецца на самоце.

Сканчваецца яшчэ адна дзёя трагедыі. Сканчваецца не ў сталіцы, не ў царскіх і не ў губернатарскіх

палацах — у занесеным снегам мястэчку, у цеснай мураванцы, дзе мог бы на добры лад кватараваць капрал.

У гэтай дзеі ён яшчэ раз выйдзе на сцэну, але пад чужым імем.

Ён успамінае, як, адпраўляючы ад'ютанта Ларыстона да Кутузава, не загадваў, а маліў: «Мне трэба мір, я хачу падпісаць мір. Я заплачу любую цану, толькі б уратаваць гонар».

Уратаваць гонар не ўдалося.

Малаяраславец, Вязьма, Чашнікі, Полацк, Бярэзіна... Толькі чужыя памылкі дазволілі яму выратаваць частку войска...

Трупы, трупы... Заваленыя трупамі палі бітваў. Заледзянелыя, прыцярушаныя снегам трупы на ўзбочынах гасцінцаў. Трупы ля чорных плямін пагаслых вогнішчаў на прыдарожных лясных галявінах. Азызлыя, пачварна вялікія трупы на дне Бярэзіны... Свет, у якім мёртвых болей, чым жывых.

Тысячы і тысячы галодных абмарожаных істотаў, што праз дзень ці праз тыдзень таксама ператворацца ў трупы, сагрэўшыся ў свае астатнія імгненні ўспамінам пра сады на беразе Роны ці вінаграднікі ласкавага Праванса... Вялікая армія, з якою ён марыў дайсці да берагоў Ганга... НАТОўпы абадранцаў, апранутых ва ўсё магчымае і немагчымае, адабранае ў сялянаў і адзін у аднаго адзенне.

— Vive l'empereur!

Сённяя раніцой ён пад'язджаў да гэтага мястэчка. Побач з трактам варылі каніну былыя уланы, якіх, хоць і з цяжкасцю, яшчэ можна было пазнаць па форме. Згледзеўшы імператарскую кавалькаду, яны засталіся абыякавыя, ніхто нават не паспрабаваў падняцца. Два дзесяткі галодных вачэй слізганулі па конніках і зноў утупілі прагныя позірккі ў закураны саган над агнём.

Ён паспешліва адвёў вочы і ўбачыў наперадзе паласаты верставы слуп і побач — захутанага ў жано-

чую хустку жаўнера. Той, здавалася, таксама ўгледзеў імператара і, абдымаючы адной рукою слуп, намагаўся ўстаць.

— Чым мы можам дапамагчы яму? — павярнуўся ён да спадарожнікаў, і ад’ютант, прыспешыўшы каня, выехаў наперад.

Кавалькада спынілася.

— Ваша вялікасць, — вярнуўшыся, прамовіў ад’ютант, — мы не дапаможам гэтаму няшчаснаму.

Адно тады ён змеціў на галаве ў жаўнера белую стрэшку. Снег ляжаў і на паднятай руцэ, якая вітала смерць.

— Vive l’empereur!

— Закрыйце яму вочы! — прышпорваючы каня, загадаў ён.

Вызваляючыся ад таго позірку шкляных вачэй з застылым у іх белым бязмежжам, ён трасе галавой і выклікае ад’ютанта.

— Загадайце падрыхтаваць мундзір...

Праз нейкую гадзіну ён пакіне армію, каб хутчэй пакінуць і гэтую краіну, якая прагнула вызвалення і якой ён прынёс кроў і смерць.

Яму распавялі, што ў гэтым мястэчку з барбарскаю назваю Смаргонь князі Радзівілы трымалі мядзведжую муштроўню. Вучонья звяры з павадырамі разыходзіліся адсюль па ўсёй Еўропе, каб весяліць жыхароў на гарадскіх пляцах і вясковых кірмашах. Кажуць, яны даходзілі да Парыжа і забаўлялі каралёў у Луўры.

Сёлета ў дзень яго нараджэння адзін такі касалапы цыркач выступаў перад ім. Мішка танчыў мазурку, хадзіў на задніх лапах і вельмі пацешна паказваў, як дзячок вяртаецца з хрэсьбінаў і як уцякае ад Вялікай арміі цар Аляксандр.

Каго цяпер весяліць той буры артыст? Чые ўцёкі ўдае пад рогат гледачоў?

Ёсць нешта наканавана-сімвалічнае ў тым, што ён здыме сваю трохвуголку, надзене чужы мундзір і назавецца чужым імем не дзе-небудзь, а менавіта тут, у гэтым мястэчку. Маскарад — таксама цырк. Зрэшты, хіба не цырк — усё чалавечае жыццё?

Ад вялікага да смешнага — толькі крок. Але толькі крок і ад смешнага да вялікага. Ён сыграе гэтую дзею нанова і пераканае свет, што першы варыянт быў адно няўдалаю рэпетыцыяй.

А зараз пара ў грымёрку.

Ён звоніць, і ад'ютант развешвае на крэслах мундзір польскага улана.

— Мы яшчэ вернемся сюды, — расшпільваючы паходны сурдут, кажа ён.

— Няма ніякіх сумневаў, мой імператар.

— Такая акалічнасць шмат каму будзе здавацца дзіўнай, але запомніце, Жэраар: усе мае памылкі ў гэтай кампаніі — вынік стомы. Я стаміўся ад дакучлівых патрабаванняў людзей, якія былі побач. Я паслухаў маршалаў і страціў у часе адступлення армію. Я хацеў рушыць з Масквы на Пецяярбург або адыходзіць паўднёва-заходнім шляхам. Я ніколі не думаў адступіць на Смаленск і Вільню. Гэта быў чарнавік, няўдалая рэпетыцыя.

— Так, мой імператар.

— Я вярнуся сюды, і са мною будзе трыста тысяч жаўнераў. Гэтага хопіць, каб паставіць Расею на калені.

— Вядома.

Яму не даспадобы такая гатоўнасць з усім пагадзіцца. Апрача таго, у ад'ютантавых адказах чуецца і нейкая недагаворанасць.

— Вы хацелі паведаміць мне яшчэ нешта, Жэраар?

— Так, ваша вялікасць, аднак я не ўпэўнены, што...

— Я вас слухаю, — уладна кажа ён.

— Мой імператар, у час нарады з маршаламі вашага прыёму дабівалася адна маладая асоба...

— Я слухаю...

— Начальнік варты знайшоў у яе ў муфце дамскі пісталет.

— Дзе яна цяпер?

Жэрар марудзіць з адказам, і ён чамусьці не хоча прыспешваць ад'ютанта, як бы даючы таму магчымасць знайсці найлепшы адказ.

— У вас няма падстаў хвалявацца, мой імператар, — кажа ад'ютант. — Але нам трэба спяшацца. Коні чакаюць.

Ён выходзіць на ганак, і начны марозны вецер наводліў б'е яго па твары...

8

Калючы марозны вецер наводліў б'е яго па твары, і ён прачынаецца.

Ён ляжыць тварам да сцяны з падазронаю абіўкай. За вокнамі глыбокая ноч. У кандэлябры на туалетным століку патрэскаваюць свечкі.

Яго абуджэнне зусім не такое, як у папярэднія дні. Разам з ім прачынаецца боль у нагах і ў страўніку. Боль, які пасяліўся ў ім ужо даўно і з кожным месяцам адваёўваў сабе новыя і новыя пазіцыі, гэты боль, адступіўшы на колькі дзён, вярнуўся ў сваё жытло — у ягонае, яшчэ хвіліну таму такое дужае цела. Боль настолькі моцны, што яму здаецца, нібыта тры апошнія дні ён жыў у крэдыт, за кошт сённяшняга.

Каб неяк утаймаваць, прыспаць гэты боль, ён не рухаецца і заплюшчвае вочы.

— Мой імператар, — чуе ён не зусім упэўненыя Жэраравы словы, — у час нарады з маршаламі вашага прыёму дабівалася адна маладая асоба...

— Дзе яна?

— У вас няма падстаў хвалявацца...

Голас ад'ютанта — як удар бізуна. Шырока расплюшчанымі вачыма ён глядзіць на сцяну.

Гэта была яна!

Ён думаў, што, адмовіўшыся пакінуць востраў, купіў сабе спакой. Як ён памыліўся!

Ён пазбегнуў сустрэчы з ёю ў Смаргоні, але яна здагнала яго тут. Яна помсціла яму ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. Яна прымусіла яго зневажаць свой розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў ягоныя сны.

Яна вярнула яму сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ больш жорстка. Яна прыйшла судзіць яго ад імя свайго і ўсіх іншых народаў. Яна перашкодзіла яму вярнуцца ў Еўропу, але ёй гэтага мала.

Сцяна ў нязыркім святле свечак амаль чорная, атрутная наквецць ружаў набрыняла крывёю.

Чаму ён не згадзіўся на прапанову Рабо? Можа, яшчэ не позна? Можа, ён яшчэ паспее на карабель?

— Луі! — кліча ён, усхопліваючыся з ложка.

За туалетным столікам спінаю да яго сядзіць жанчына ў белым.

Жах робіць цела нерухомым і бязважкім.

Жанчына пачынае павольна паварочваць галаву.

Мой радавод да пятага калена, або Спраба пазбегнуць выгнання

— Пишеш, пісатель... — перш чым папрасіць чырвонец, спачувальна кажа сусед, аглядаючы мой стол.

Суседаў позірк спыняецца на томе «Витебской старины».

— Сотни на две потянет? — пытаецца ён.

Я дастаю партманетку і працягваю яму грошы.

— Обижаешь, писатель, — гаворыць сусед і глядзіць чырвонец на святло.

— Уберите Ленина с денег! — раптам цытуе ён раняга А. Вазнясенскага і бесцрымонна плюхаецца ў мой фатэль.

На стале стосік аркушаў, на верхнім я паспеў ужо напісаць назву.

— Мой ра-да-вод... — слібізуе сусед, засунуўшы нос у мае паперы. — Все по-белорусскому. Вчера, между прочим, по телеку тебя смотрел. Агитируешь... Все равно народ за вами не пойдет.

Ён на ўсялякі выпадак хавае чырвонец у кішэню і кажа далей:

— Понял, писатель? Но пасаран, как говорил товарищ Альенде, вечная ему память. Ну ладно, не обижайся. Мой ра-да-вод да пя-та-га ка-ле-на... Это как понимать — до пятого колена? Про что?

— Пра генеалогію,— адказваю я.

— Ну, ты даешь, старичок! — чамусьці радуецца сусед. — Ее ж у мужиков не бывает.

Ён на хвіліну задумваецца і ў выніку нейкіх загадкавых меркаванняў ухваляе мой намер:

— А в общем, давно пора тебе что-нибудь такое, для народа, соорудить.

Ён расказвае мне барадатую показку пра жанчыну, гінеколага і сантэхніка, а потым яшчэ адну показку пра гінеколага і двух грузінаў, і да мяне даходзіць, што сусед яўна пераблытаў генеалогію з гінекалогіяй. На дадатак ён выцягвае з кішэні і, натхняючы мяне на стварэнне новага літаратурна-мастацкага твора, вахлікам раскладвае на сталe калоду парнаграфічных картаў.

Нарэшце мы развітваемся, і я выпісваю з аднае выдадзенае на пачатку нашага стагоддзя кнігі падкрэсленыя калісьці, можа, яшчэ за праклятым царызмам, словы: «Мелі тыя крывічы звычай: калі дасягаў у іх юнак паўналецця, мусіў ён, каб назвацца мужчынам, пераплысці хуткую ды глыбокую раку, упалаваць тура або мядзведзя, раскласці ў залеву вогнішча, а таксама распавесці суродзічам аб продках сваіх да пятага калена... Калі ж не ведаў ён роду свайго, дык падлягаў выгнанню, бо ўважалася, што род ягоны, а значыцца, і зямля бацькоўская яму не дарагія і можа ступіць ён на шлях здрады».

Побач, на палях, яшчэ відаць накіданае алоўкам і ўжо амаль сцёртае часам дрэва нейчага радаводу.

Як вы ўжо зразумелі, на нешта падобнае падбіла гэтая кніга і мяне.

Няхай даруе мне стрыечная бабуля Грыпінка, што чытала «Чорную магію», умела спыняць кроў, заўсёды заходзіла ў хату да мае роднае бабулі акурат тады, калі мы сядалі за стол і бралі ў рукі лыжкі, лекавала людзей і худобу зёлкамі і сем гадоў сядзела ў сталінскіх лагерах — пэўна, усё ж не за антысавецкую і контррэвалюцыйную дзейнасць, а сапраўды за знахарства. Зрэшты, нядаўна я чытаў кнігу пра лекавыя расліны Беларусі, якая пачынаецца са слоў: «Коммунистическая партия проявляет неуклонную заботу о здоровье советских людей». Хто ведае, мо бабулі Гры-

пінцы інкрымінавалі якраз тое, што, збіраючы свае зёлкі, яна насмелілася клапаціцца аб тым, аб чым мела права клапаціцца адна толькі камуністычная партыя?

Няхай даруе мне мой засакрэчаны стрыечны дзед Рыгор, які меў нейкае і, відаць, даволі блізкае дачыненне да касмічных палётаў, бо слаў нам пасылкі з чорнай ікрой і чырвонаю рыбай, а аднаго разу, калі гасцяваў у вёсцы, саламяную страху бабулінае хаты ледзьве не раскідаў вайсковы верталёт, прысланы па дзедка з найбліжэйшага аэрадрома.

Няхай даруе мне дзядзька Язэп, які нават прыблізна не ведаў свайго дня нараджэння, а таму, не ўважаючы на ўсе жончыны захады, штовечар хадзіў падвясёлены, абсалютна слушна зазначаючы, што, магчыма, акурат сёння ён і нарадзіўся.

Даруйце мне, усе мае родзічы, якіх згадаю адно мімаходзь або не згадаю зусім. Каб канчаткова не заблытацца ў галінах і адгалінаваннях радаводнага дрэва — пагатоў, спадзявацца ўнікнуць лірычных і нелірычных адхіленняў ад такога тэмы ўсё адно найўна, — буду весці гаворку аб непасрэдных сваіх продках па бацьку і маці, або, як казалі даўней, па мячы і па кудзелі. Апрача таго, іншая метода будзе непазбежна нагадваць хітрамудрую спробу схавацца ад адказнасці, заблытаць суддзяў і пазбегнуць выгнання.

І яшчэ адна заўвага. У цывілізаваным свеце, калі вядомы заснавальнік роду ці, прынамсі, нехта са знакамітых продкаў, радаводнае дрэва, як і належыць, маюць з каранёў. У нас жа сем дзесяцігоддзяў гэтыя карані нястомна выкарчоўвалі, бо трэба было ведаць не продкаў, а нешта іншае. Напрыклад, чарадзейныя цытаткі з класікаў або галоўныя задачы пяцігодка. За няведанне — слова ў слова — адной з гэтых задач рэктар Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Сікорскі ў 1970-я гады на бал знізіў мне адзнаку на экзамене

па навуцы пад назваю «Гісторыя КПСС», а на дзяржаўным экзамене па яшчэ больш захапляльнай дысцыпліне — «Навуковым камунізме», калі я, ужо маючы сумны досвед і марачы атрымліваць стыпендыю, ведаў усе фармулёўкі і галоўныя задачы пяцігодак так, што яны ад зубоў адскоквалі, прафесар Круцько знізіў мне адзнаку ўжо адразу на два балы, «потому что вы, молодой человек, во все это совершенно не верите». Бедны прафесар Круцько, няўжо ён верыў?

Такім чынам, недзе пачынаюць з каранёў, а ў нас атрымліваецца нешта адваротнае: мусім пачынаць генеалагічнае дрэва з сучка на нейкай з ягоных галінаў і ўжо адтуль спрабаваць дапясці каранёў.

Мая маці Марыя паходзіць з сялянаў вёскі Капысіца, заснаванае ў невядомым годзе задаўненага стагоддзя за тры вярсты ад Дняпра на рэчцы Вілейцы: маці ў гэтай рэчцы некалі ледзь не ўтапілася, а я навучыўся ў ёй плаваць, і ўжо гадоў дваццаць, як там не ўтопіцца нават кацянё. Карацей, жыць стала лепей, жыць стала весялей.

Мяркуючы па назве, матчыну вёску заснавалі перасяленцы з паблізнага мястэчка Копысь, вядомага ўжо амаль тысячу гадоў, з той самай Копысі, што была сталіцаю беларускіх кафляроў-цаніннікаў (яшчэ на пачатку XX стагоддзя тут было дваццаць кафляных заводаў, дасёння ацалеў толькі адзін), якіх маскоўскія цары выводзілі ў палон аздабляць грубкі ў сваіх задушлівых палацах.

Зусім побач з Копысся, дзе маці скончыла школу, за колькі гадоў да вайны аблюбаваў сабе месца на летнік Янка Купала. Адзін з самых частых маміных успамінаў дзяцінства: народны паэт Беларусі Купала — ведама ж, несусветна багаты! — купляючы на копыскім рыначку грыбы, заўзята таргуецца за кожную капейчыну з прыгожымі тамтэйшымі габрэечкамі.

Мамін выпускны баль прыпаў на апошні мірны вечар, калі можна назваць мірам тое, што тады чынілася ў краіне. Даведаўшыся аб пачатку вайны, мама надзела на сябе ўсе свае тры сукенкі.

У Капысіцы стаяў гарнізон напалову з немцаў, напалову з фінаў. Маці прыгадвае, што, параўнаўча з фінамі, немцы выдавалі хоць і ворагамі, але не такімі страшнымі. Асабліва фольксдойчэ Пауль, які добра гаварыў па-расейску, папярэджваў вёску, калі будуць забіраць каровы або вывозіць моладзь у Нямеччыну, паведамляў што трэба партызанам і паказваў маёй маці пасведчанне сябра падпольнай антыфашыстоўскае арганізацыі. Таму, калі вечарамі акупанты, седзячы па хатах, пілі шнапс і спявалі пад губны гармонік свае песні, Пауль не баяўся хадзіць на вячоркі і танцаваць з нашымі дзяўчатамі. Пэўна, дзякуючы яму ў Капысіцы дагэтуль памятаюць прыпеўкі на нямецка-беларускай трасянцы.

Варум ду гойтэ не прыйшоў?

Іх цябе чакала.

Унд васэр з неба паліла,

Я дамоў адна пайшла.

Падчас вячорак з лесу нярэдка прыходзілі партызаны. Яны таксама танцавалі, курылі з Паулем на ганку і частавалі яго самагонкаю. Адноўчы яны прыйшлі і, няўдала робячы выгляд, што аніколі раней з Паулем не сустракаліся, вывелі яго з хаты і проста за хлявом застрэлілі. Нейкі асабіст, на загад якога гэта рабілася, яўна запісаў раніцою ў зводку, што народнымі мсціўцамі знішчаны яшчэ адзін захопнік.

Калі я ад'язджаў пасля школы са свайго Полацка паступаць на гістарычны факультэт Беларускага (адно па назве) універсітэта, маці, згадаўшы маладосць, з не ўласцівай ёй чуллівасцю сказала:

— Матэматыкаў будучь зваць піфагорамі, а вас — герадотамі...

Па вайне яна, закрэсліваючы ў падручніках імёны «ворагаў народа», галадуючы і мерзнучы ў інтэрнацкай стадоліне, дзе па двое на вузкіх салдацкіх ложках «вальтом» спалі два дзесяткі дзяўчат, скончыла гістарычны факультэт педінстытута. Яна ўсё жыццё выкладала ў школе гісторыю, магчыма, так ніколі і не задумаўшыся, што яна выкладае і што зрабілі з гэтаю навукаю нашы афіцыйныя герадоты.

Як вы заўважылі, аднаўляючы радавод, я не збіраюся маляваць грунтоўных партрэтаў. Я свядома не лезу ў прыцемныя спіжарні памяці, а занатоўваю тое, што не трэба ўзгадваць, бо яно памяталася заўсёды, увесь час было як бы ў зялёным коле святла ад лямпы, што гарыць увечары на маім стале. Мне здаецца, менавіта ў россыпе такіх незабыўных драбніц ды фактаў і можна разгледзець чалавечую сутнасць дзейных асобаў майго невялікага даследавання. Пры гэтым я цудоўна ўсведамляю рызык дарэшты скепсіц дачыненні са сваякамі, ужо і цяпер моцна сапсаваныя маімі пісаннямі.

Мой бацька Аляксеі — сялянскі сын з вёсачкі Стэцава, што схавалася ў яшчэ не павысяканых лясках Сенненскага раёна Віцебскае вобласці, між іншым, на той дзень, калі я пішу гэтыя радкі, апошнія ў Беларусі вобласці, дзе яшчэ не плоцяць чарнобыльскіх дамавінных рублёў.

Бацька паспеў адбыць перад вайною тэрміновую службу ў Адэсе, да якой назаўсёды захаваў у сваёй суровай душы прытоеную пяшчоту і куды паспеў звазіць мяне, васьмікласніка, за колькі гадоў да свае ранняе смерці. У дом свой вечны ён узяў ордэн Чырвонае Зоркі, медалі «За отвагу», «За боевыя заслугі», «За оборону Сталінграда», «За взятіе Будапешта» і

з паўтузіна тых, якія давалі ўсім, хто быў на фронце, а таксама, напэўна, і ўсім, хто бясстрашна ваяваў з «ворагамі народа» ў тыле.

На здымках ваеннага часу я бачу старшага лейтэнанта Арлова пасля першага і другога раненняў: на вуліцах вугорскае і аўстрыйскае сталіц; у венскай піўніцы з ніштаватым кухлем у руцэ. Ці не гэтае фота натхняла мяне, калі на трэцім курсе мы з сябрам Генадзем Кулажанкам, які бясследна знікне ў Афганістане, стварылі ў нас на гістарычным факультэце Клуб аматараў піва, што, як пазней стала вядома, стукачы з ліку аднакурснікаў абвясцілі ў сваіх сакрэтных рэляцыях нацыяналістычнаю арганізацыяй. Сакратар партбюро роднага факультэта ў часе разбору «справы» глыбакадумна зазначыў: «В Германіі тожэ все начиналось с пива». Асабліваю злосць выклікала ў выкладчыкаў марксізму-ленінізму створанае намі новае ідэйна-тэарэтычнае «вучэнне» — піваізм.

На адной з фатаграфій бацька сядзіць на лавачцы пад шыльдаю, з якой усміхаецца гумавашчокі мацак з падкручанымі і даўгімі, як у прусака, вусамі. Пакуль бацька пазіраваў перад той цырульняю ў вугорскім горадзе Сегедзе, ягоны сябра зайшоў пагаліцца, і цырульнік-хартыст шырока — ад вуха да вуха — перарэзаў кліенту горла. Бацька не хаваў, што, знайшоўшы ў бакоўцы над поўным крыві тазам сябрава цела, ён разам з патрулём учыніў у цырульні крыва-вы самасуд.

Атрымаўшы пасля вайны дыплом юрыста, бацька да апошніх дзён працаваў у пракуратуры; з гэтае прычыны ў мамаінай вёсцы, дзе я штогод летаваў, усе — і дарослыя і дзеці — называлі мяне не іначай як Пракурорам.

Праца, несумненна, адбілася на бацькавым характары. Ён быў маўклівы, замкнёны ў сабе чалавек, здаецца, без пачуцця гумару і з патаемным жаданнем

калі-небудзь пераехаць у Адэсу. За маёй памяццю ён два разы плакаў. Першы — як займаўся інтэрнатам для дзяцей-інвалідаў.

Павесіўшы на фасадзе інтэрната лозунг «Все лучшее — детям!», педагогі на чале з дырэктарам і сакратаром партыйнае арганізацыі (можна ўявіць, як яны праводзілі сходы, прымалі пастановы «в свете решений», а потым дзялілі д'яблаў заробак) бязбожна абкрадалі безабаронных выхаванцаў, трымаючы іх надгаладзь і збываючы налева нават іхнюю ўбогую, аднолькавую на ўсіх, як у турме, апратку.

Другі раз бацька плакаў, калі канаў ад раку і ніяк не мог памерці, бо яго магутнае сэрца, жывучы асобным жыццём, не хацела спыняцца і праз месяц пасля таго, як ён ужо нічога не еў.

У апошнія дні ён гаварыў са мною так, як і я з ім — па-беларуску.

Нібы нешта амаль неверагоднае, я ўспамінаю, што аднаго разу бацька прачытаў мне свой верш. Колькі радкоў з яго я магу ўзгадаць і сёння. Не буду цытаваць іх, бо да літаратуры яны маюць дачыненне прыкладна такое самае, як і шматлікія творы вядомага паэта-лаўрэата М. Мянэ ўраджае сам факт: мой бацька пісаў вершы!

Цяпер я перакананы, што гэта быў чалавек значна больш глыбокі і незалежны, чым некалі мне ўяўлялася.

Аднойчы, калі вецер раскідаў похапам зладжаны ў нас на Дзвіне пантонны мост і мы з бацькам стаялі на беразе і глядзелі на людскую мітусню, ён з непраніклівым тварам прамовіў вершаваную фразу са свае маладосці: «Течет вода Кубань-реки, куда велят большевики».

Калі тата быў ужо на Божай пасцелі, я папрасіў, каб ён — калі чалавечае існаванне доўжыцца і *там* — паспрабаваў даць мне нейкі знак, напрыклад, затэле-

фанаваў бы ў дзень майго нараджэння. Я баяўся, што ён абразіцца, але тата нечакана сустрэў маю просьбу з нейкаю ўспехаю.

Яму не ўдалося дазваніцца, ды праз колькі тыдняў ён — ужо *адтуль* — дапамог мне ў цяжкія дні.

Гэтыя дні пачаліся з таго, што вахцёрка нашага студэнцкага інтэрната ўвечары паклікала мяне да каменданта, дзе нібыта чакаў бацькаў сябра. Візітант аказаўся чалавекам з невыразным абліччам — з тых, якія праз пяць хвілін пасля сустрэчы надзейна спіраюцца з памяці. Адзінай адметнасцю ягонага твару былі маленькія бясколерныя вочкі-свядзёлкі (ці, можа, дакладней, іголки ад шпрыцаў), чые дотыкі-ўколы я адчуваў амаль фізічна. Абколваючы мяне з галавы да пятаў, госць паказаў чырвоную «корачку», з якой вынікала, што сярод бацькавых сяброў пракідаліся і маёры камітэта дзяржбяспекі.

Далей размова адбывалася прыкладна так:

— Орлов?

— Арлоў.

— Владимир Алексеевич?

— Уладзімір Аляксеевіч.

— Родились в Полоцке тогда-то и тогда-то.

З гэтага моманту пыгальнікі ў канцы сказаў зніклі.

— Окончили школу в Новополоцке в 1970 году.

— Жили на улице имени такого и такого, в доме номер такой-то, квартира такая-то.

— Мать — Мария Максимовна. Учительница истории.

Мой візаві перайшоў амаль на тэлеграфны стыль. Я ўжо не пацвярджаў, а толькі слухаў чамусьці вядомыя яму звесткі з майго жыцця.

Мне было дваццаць гадоў. Пад матрацам майго панцырнага інтэрнацкага ложка ляжаў зачытаны нумар «Роман-газеты» з «Адным днём Івана Дзянісавіча» толькі што выкінутага з краіны А. Салжаніцына. Насупраць сядзеў не анекдотны (товарищ майор, органи-

зуйте чайку), а самы сапраўдны таварыш маёр, які веў знаёмы з літаратуры і кінафільмаў класічны допыт.

Апрача думак пра «Івана Дзянісавіча», я ўжо здагадваўся пра сваё галоўнае злачынства. Мае сябры з Наваполацкага політэхнічнага інстытута Вінцэс Мудроў, Валеры Шлыкаў і сёй-той яшчэ, каго з розных прычынаў я не хачу называць, пачалі выпускаць наогул бяскрыўдны, але беларускамоўны альманах «Блакiтны ліхтар», дзе з'явіліся і мае вершаваныя опусы. Некалькі нумароў я прывёз у Менск і трымаў на дне валізы пад ложкам. Я амаль нікому іх не паказваў, ды, як вядома з даўніх і з зусім нядаўніх часоў, дзе двое — там рада, дзе трэці — там здрада. Я яшчэ не ведаў, што на момант размовы з таварышам маёрам данос пра існаванне нашага «Блакiтнага ліхтара» ўжо быў напісаны (дарэчы, па-беларуску — потым мне давалі яго пачытаць).

Але гэта зусім іншая гісторыя.

Тым часам допыт працягваўся.

— Отец — Алексей Артемович.

— Так.

— Работает в Новополоцке прокурором.

— Не, — сказаў я.

— Как это «нет»? — не здзівіўся, а абурўся таварыш маёр.

— Не працуе, — пацвердзіў я, адчуваючы, як пачынаюць слабець ліпуча-халодныя пальцы страху, што сціскалі маю істоту.

— Почему?

— Таму што ён памёр, — адказаў я.

Вочкі-свядзёлкі замітусіліся і страцілі вострыню. Таварыш маёр, здавалася, ніяк не мог пагадзіцца з тым, што ягонае ведамства, якое ведала ўсё і ўсіх, магло так элементарна спудлаваць. Аднак ён зразумеў, што такімі рэчамі, як бацькава смерць, не жартуюць, і адразу неяк абвяў. Яшчэ гучалі нейкія пы-

танні, было папярэджанне, што пра нашу сустрэчу ніхто не павінен ведаць, але ён бачыў, што я ўжо не баюся, і, пэўна, вырашыў «раскалоць» мяне, дачакаўшыся больш зручнага выпадку.

Дзякуй табе, тата, што ты быў тады поруч са мною. Каб ты ведаў, як я шкадую, што не паспеў дасягнуць таго веку, калі мая і твая душы маглі б ператварыцца ў злучаньня між сабою ёмістасці: ты так і застаўся для мяне рэччу ў сабе.

Я нарадзіўся ў таты з мамаю ў год Змяі паводле ўсходняга календара і ў год смерці Сталіна — паводле календара савецкага. Мой дзень нараджэння — у жніўні, значыцца, у сакавіку, калі вялікі правадыр народаў нарэшце выправіўся на той свет, я ўжо існаваў, ды мог не нарадзіцца, бо пасля радыёпаведамлення мама пачулася зусім блага. Свет гінуў, ад распачы мама ў істэрыцы рвала валасы і надоўга трапіла ў больніцу. Але тым разам савецкая медыцына перамагла (нашы савецкія хворыя — самыя здаровыя хворыя ў свеце!), і, перачакаўшы, відаць, непамыслыя для мяне дні задзякальнага знаку Льва, я шчасна нарадзіўся на трэці дзень Паненкі.

Мы жылі ў скарбовым драўляным доме, якога ўжо не існуе. Акурат на месцы нашага дома і саду цяпер Палац культуры вытворчага аб'яднання «Шкловалакно», і, калі ў Полацк прыязджаў беларускі спявак з Амерыкі Данчык, я з сябрамі марна спрабаваў там растлумачыць гасцю, што гэта такое — Палац культуры.

Дом быў падзелены перабойкаю на дзве часткі: у адной месціліся народны суд і гарадская пракуратура, у другой — наша двухпакаёвая кватэра. Мой дзіцячы ложкак стаяў пры сцяне, за якою былі нежылыя памяшканні. Часам я спалохана прычынаўся сярод ночы і, сцяўшыся пад коўдраю, слухаў, як за сцяною хадзілі, прыцішана гаманілі і чыркалі запалкамі

нейкія людзі. Мяне апаноўваў не проста страх, а страх, змешаны з невымоўнаю гідлівасцю; кшталт таго страху я перажыў нядаўна ў лесе, убачыўшы на альховай галіне над галавою клубок вужакаў. А тады, у маленстве, мая пасцель рабілася мокрая ад халоднага поту (а на самым пачатку свядомага жыцця, напэўна, не толькі ад поту), і я, не маючы болей змогі трымаць гэтую пакуту, клікаў на паратунак маму. На мой голас заўсёды падыходзіў тата. Ён гладзіў мяне цяжкай даланёй па галаве, казаў нешта супакойлівае, і я засынаў. Калі праз шмат гадоў, ужо ў студэнцтве, я са смехам узгадаў твая начныя прыгоды, бацька, не падтрымаўшы жартоўнага тону, сказаў, што там, за сцяною, у гэбістаў было патайнае месца сустрэч з сексотамі, і я спасціг прычыну свайго прасякнутага агідаю дзіцячага страху — я трапляў у магутнае біяполе чалавечае нізасці і подласці. Мне дагэтуль незразумела, чаму бацька не пераставіў ложка да іншае сцяны: няўжо такім чынам гартаваў мяне да будучага жыцця?

Маё маленства смяялася і плакала на старадаўніх, на шчасце, не зруйнаваных дазвання вулачках тысячагадовага Полацка, але пра пошукі скарбаў і лёхаў, што вядуць з полацкіх храмаў на той бок Дзвіны, пра выпрабаванні смеласці на вузенькім гзымсе вакол купала Богаяўленскага сабора, дзе мы пісалі на ржавай блясе імёны дзяўчынак, што нам тады падабаліся, пра сабор святога Стэфана, які ўзнялі ў паветра на нашых дзіцячых вачах (захаваліся дакументы, якія сведчаць, што пасля гарвыканкам выдаткаваў з гарадскога бюджэту 40 тысяч рублёў на «вывоз мусора»), — пра ўсё гэта іншым разам.

У першы клас я пайшоў у 1960 годзе, калі да абяцанага Хрушчовым камунізму заставалася ўсяго дваццаць гадоў і ў сталеўках ужо можна было задарма пад'есці хлеба з гарчыцаю або соллю. Здаецца, якраз у той год у Полацку зачынілі — вядома, па просьбах

бацькоў і наогул усіх працоўных — апошняю беларускую школу.

Не памятаю, каб у нашым тагачасным полацкім жыцці было хоць што-кольвек беларускае. Прыгадваецца адно выкладзенае цэглаю на аблезлым фасадзе двухпавярховае камяніцы і шмат гадоў абсалютна незразумелае мне слова «Лазьня» з дарэформавым мяккім знакам, якое пазней, відаць, таксама па просьбах працоўных, пераклалі на шыльдзе на ўсім зразумелую мову.

Калі я вучыўся ў другім класе, Хрушчоў гаварыў на XXII з'ездзе пра забойства таварыша Кірава і іншыя крываваыя справы Сталіна, што з лагоднаю ўсмешкаю зазіраў з п'едэстала ў вокны нашай 1-й полацкай сталінскай школы. Мы з сябрам Колькам слухалі хрушчоўскі выступ па радыё разам з мамаю ў нас дома. Тады я яшчэ не разумеў, чаму мама слухае з такой увагаю.

У той самы дзень мы з Колькам наважылі адпомсціць за невядомага нам таварыша Кірава: знайшлі мой «Букварь», выдралі адтуль партрэт Іосіфа Вісарыёнавіча, выкалалі яму ржавым цвіком вочы, спалілі партрэт на вогнішчы ў нашым садзе і вырашылі, што назаўсёды расквіталіся з найлепшым сябрам савецкіх дзяцей.

У тую самую восень бульдозер перакуліў і некуды завалок нашага «школьнага» Сталіна. Праўда, п'едэстал стаіць там і сёння, мусіць, недзе паблізу чакае і ягоны былы гаспадар.

Я пішу пра гэта, бо І. В. Сталін — таксама частка майго радаводу, як, зрэшты — хацелі б мы таго ці не, — і кожнага з нас. Хіба не пацвярджае гэта лішні раз, напрыклад, нашая з Колькам помста за таварыша Кірава?

Праз колькі гадоў, класе ў сёмым, я даведаўся, што маю і асабісты рахунак да ўсяго таго, што ўвасабляў чалавек, якога мудры Анры Барбюс назваў некалі Ле-

ніным-сёння. Маці паказала мне даведку, якую я захоўваю цяпер сярод самых дарагіх дакументаў.

*Верховный суд
Белорусской ССР
4 апреля 1963 г.
г. Минск
5-10*

СПРАВКА

Дело по обвинению Денисова Максима Денисовича, 1881 года рождения, пересмотрено Верховным судом БССР 5 февраля 1963 г.

Постановление от 23 марта 1933 г. в отношении Денисова Максима Денисовича отменено и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

Денисов М. Д. по данному делу реабилитирован.

Зам. председателя Верховного суда БССР С. Шардыко.

Тираж 10 000.

Да гэтае даведкі мне казалі, што дзед Максім хва-рэў і проста памёр.

Для ўсіх нас так і засталася загадкаю, якім было тое «данное дело».

Памёр у 1930-я гады і другі мой дзед — Арцём. Наконт ягонага лёсу ніякіх даведак не прыходзіла, але з аднаго з рэдкіх бацькавых аповедаў я запамятаў, што дзед Арцём меў малатарню, а значыцца, і ўсе магчымасці паўтарыць шлях дзеда Максіма.

Тата, тата... Як рана ты пайшоў, і як позна я вылузаўся з вопрадзя інфантальнасці...

На гаспадары малатарні дзеду Арцёму абрываецца мужчынская лінія бацькавага роду. Далей — беспрасветны туман без намёку хоць бы на нейкае сямейнае паданне.

Намагаюся і не магу ўзгадаць аблічча сваёй бабулі па мячы — Прасі. У «фамільным архіве» не аца-

лела, а мо ніколі і не было, ніводнае яе фатаграфіі. Бабуля Прося колькі тыдняў глядзела мяне пасля таго, як, вярнуўшыся аднаго дня дадому, маці ўбачыла зарумзаных мяне з сястрычкаю і прачытала пакінутую на сталe цыдулку, з якой вынікала, што нашая нянька, вясковае дзяўчо Паліна, падалася з камсамольскай пуцёўкай уздымаць цалінныя землі. Як хутка выветлілася, тая пуцёўка чамусьці давала Паліне права прыхапіць з сабою маміну кофту і мае з сястрою срэбныя крыжыкі, атрыманыя пасля хрышчэння ў копыскай царкве.

Нанач баба Прося зазвычай апавядала мне відавочна сваю ўласную несканчоную казку пра рыбіную вайну (памятаю, што бабуліна прыхільнасць у гэтай зацятай вайне заўсёды з нейкае прычыны была на баку шчупакоў), а раніцою я почасту знаходзіў пад падушкаю пачачак арабінавых цукерак-смактунчыкаў.

Аднойчы я быў з татам у бабулі Прасі ў Стэцаве. Ля ейнае хаты пасвілася каза; проста за парогам пачынаўся лес, і пра лесуна, які шмат разоў «вадзіў» яе, прыходзіў на падворак даіць казу і нават начаваў у хаце пад печчу ў калядныя маразы, бабуля апавядала прыкладна так, як магла б казаць пра суседа, што жыве цераз плот.

Яна памерла, калі я хадзіў у трэці клас. Ужо ў студэнцкія гады разоў колькі я меўся з'ездзіць да бабы Прасі на магілу, але ўрэшце так і не сабраўся. Часам я думаю, што спраўджу свой намер, калі здолею ўспомніць бабулін твар.

З другой маёй бабуляю — Аўгінняй — гэтае праблемы ніколі не паўставала. У любы момант я магу лёгка выклікаць у памяці не толькі яе твар, але і голас, хаду, адчуванне ейнае сухой рукі, калі яна вяла мяне з сястрою на поплаў ці на гумнішча, каб пасадзіць на грудок і пачаць свой урок батанікі.

— Гэта здрыжнічкі, — казала бабуля, — гэта яст-рэц, а вунь, на выжарыне, скрыпень зацвітае. Гэта во драсён, а гэта братаўка...

Калі цяпер я чытаю ў сяго-таго з нашых улаўраных майстроў прыгожага пісьменства пра «іван-чай», «маць-і-мачыху» і «івана-ды-мар'ю», пачынае здавацца, што безліч такіх прыгожых, трапных ды непаўторных назваў беларускіх красак і траваў ведаем ужо адно мы з сястрою.

Баба Аўгіння не сядзела, як яе сястра Грыпінка, за знахарства, ды несумненна таксама мела стасункі з загадкавымі, але наогул прыязнымі да чалавечага роду сіламі. Яна зашэптвала зубы (скрозь гады да мяне даносіцца ейны ціхі, падобны да духмянага шамацення сена ў адрыне шэпт: «Белае карэнне, чорнае каменне, сінія берагі...»), лекавала ячмень (чамусьці парасейску: «Ячмень-ячмень, на тебе кукиш. Чего себе купишь? Купи себе топорок, руби себя поперек...»), выводзіла мышэй і «каціную драпу»...

Таемную бабуліну сілу я адчуваю і цяпер, праз трыццаць гадоў пасля яе смерці. Пакутуючы калісьці ад бяссоння, супроць якога не дапамагаў нават старажытны народны сродак — пакладзеныя ў галовах бурштынавыя пацеркі, неяк уначы я выпадкова (?) узгадаў бабуліны ўрокі: адчуў сваю руку ў ейнай, пачуў яе голас, убачыў змаршчакаваты лагодны твар і серабрыстыя хвалі, што гнаў па высокай траве вятрыска, і — нібы ў якоесьці пухкае прадонне, імгненна праваліўся ў сон. Назаўтра я зноў паспрабаваў гэтыя лекі, і з тае ночы бяссонне мне ўжо не пагражае.

Бабуля часта апавядала, які добры быў да людзей пан з суседняе вёскі, у якога яна служыла ў маладосці пакаёўкаю. Думаю, што гэтыя чулівыя прыгоды можна збольшага вытлумачыць пазнейшым шчаслівым жыццём у калгасе, але нават у самой панскай мянушцы — Брынка — мне, далібог, чуецца нешта прызна-

чалавечае, чаго і з самай вялікаю фантазіяй не скажаш пра ацалелья ў памяці старых вяскоўцаў мянушкі двух першых старшыняў тамтэйшага калгаса — Раўло і, перапрашаю, Галасрака.

Неўзабаве пасля рэвалюцыі бабуля Аўгіння ледзь не загінула.

Тады ў капысіцкае наваколле нейкім ветрам занесла цыркавых артыстаў — мусіць, ратаваліся ад чырвоных ці белых з блізкіх Магілёва або Воршы. Адны старыя капысічане згадваюць цяпер, што ў цыркачоў былі мядзведзі, другія гатовыя пабажыцца, што бачылі плявучых вярблюдаў і нават сланоў, але ўсе добра памятаюць, што сярод артыстаў былі зусім маленькія людзі, якіх у Капысіцы дагэтуль называюць словам «місцюкі» (магчыма, яго трэба лічыць адпаведнікам расейскага «лилипуты»).

Гнаны рэвалюцыйнымі віхурамі цырк падаўся далей, а місцюкі наважылі перачакаць пачатак новае эры ў гісторыі чалавецтва ў Капысіцы: набылі кароўку і атабарыліся на пакінутай сядзібе наводшыбе ад вёскі.

Місцюкоў было трое: жонка з мужам ды іхні сын — такога самага росту, але, як казалі бабуля, маладзенькі тварам. Кабетка хутка навучылася стоячы даіць карову, а ейны чалавек разам з сынам рапаравы па хатах вупраж ды іншы сялянскі рыштунак. Місцюкі ціха пражылі ў сваёй хаце два гады, а потым з Копысі прыехалі на конях збрыйныя людзі, якіх бабуля, успамінаючы тую гісторыю, называла то камісарамі, то люцшпанерамі. Яны вывелі місцюкоў з хаты і забілі ўсіх траіх — не страляючы, а выцяўшы кожнага пісталетнаю рукаяткаю па скроні. «Як зайчыкаў», — казалі баба Аўгіння.

У той дзень яна пасвіла каровы паблізу місцюковае сялібы і, схаваўшыся ў агрэсце, усё бачыла і чула: як маўчаў перад смерцю гаспадар і як прасіліся кабетка з сынам. Бабуля лічыла, што люцшпанеры забілі

няшчасных місцюкоў за тое, што знайшлі ў іх *нейкія кнігі*. Гэтыя словы яна так і вымаўляла — курсівам, заўсёды хрысцячыся і азіраючыся на бакі.

Яна закрычала ў агрэсце ад страху, і верхавод коннікаў загадаў, каб не было сведкаў, «шлёпнуць» і яе, аднак бабулю абараніў вусаты матрос, дзякуючы якому (бо мая мама народзіцца толькі праз чатыры гады пасля таго дня) я і займаюся сёння генеалагічнымі росшукамі.

Калі ўспамінаю бабулін аповед, у памяці заўсёды пракручваецца эпізод з даўняга фільма пра рэвалюцыю. Узброеныя да зубоў чырвонаармейцы трасуць недзе ў Маскве ці ў Петраградзе прафесарскую кватэру. Таленавіта акарыкатураны рэжысёрам і актёрам гаспадар, спрабуючы нешта давесці прадстаўнікам рэвалюцыйных масаў, здымае з паліцы кнігу (калі не памыляюся, том Пляханова). Зухаваты, перацягнуты кулямётнымі стужкамі малады начальнік патруля, трымаючы руку на расшпіленай кабуры, весела кажа акулераўстаму прафесару: «Мы ваших книжек не читали и читать не собираемся. Мы Ильичу без книжек верим». Мне ўвесь час здаецца, што пасля размовы прафесара таксама «пустили в распыл».

З тых дзён у душы ў бабулі Аўгінні назаўсёды засеў нязводны страх перад кнігамі. Можна, менавіта таму ў гады «культурнае рэвалюцыі» яна нейкім чынам ухілілася ад ліквідацыі свае непісьменнасці і ўсё жьшцё ставіла ў калгасных ведамасцях каструбаватыя крыжыкі. Калі б яна дажыла да сямідзесятых гадоў, яе перакананасць, што кнігі прыносяць людзям адно няшчасці, магла б толькі ўмацавацца: майму стрыечнаму брату, а ейнаму ўнуку Генусю далі тэрмін (праўда, умоўны) за два тузіны зробленых ім копіяў булгакаўскіх «Роковых яшч».

Бабуля Аўгіння прычынілася і да майго дзіцячага адкрыцця, што наша савецкае радыё кажа няпраўду.

Рэпрадуктар вісеў на слупе каля фермы. А шостаі гадзіне раніцы ён прачынаўся і хрыпатым, нібыта з перапою, голасам спяваў:

*Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки великая Русь...*

Ад гімна да гімна радыё займалася музычным выхаваннем насельнікаў паблізных хатаў і нястомна паведамляла пра падзеі ў жахлівым капіталістычным свеце і ў краіне, што, не ўважаючы на перабоі з хлебам, шпарка набліжалася да светлае будучыні.

Аднойчы мае вушы злавлілі ў радыёэфіры фразу, якая чымсьці збянтэжыла найўны дзіцячы розум.

— Каждый советский человек, — сказаў рэпрадуктар, — знает имена Толстого и Горького.

Цэлы дзень гэтыя словы мулялі мне, і ўвечары я адважыўся на невялікі сацыялагічны дослед.

— Бабушка, — запытаўся я, — ты знаеш, хто такой Толстой?

— Быў чалавек таўсты, во яму такое мяно і далі, — адказала бабуля.

— А хто такой Горький? — без асаблівае надзеі працягваў я.

— А во, кажуць, горкі, як рэдзька. Або яшчэ — як хрэн, горкі.

— Да нет, бабушка, я о писателях спрашиваю, — са складанымі пачуццямі і да радыё, і да бабулі сказаў я.

— Мая, дзетка, навука малая, — рахмана азвалася баба Аўгіння. — Травы ведаю, а чыгтаць не навучаная.

Вядома, мне было ніякавата, што яна — такая старая і яшчэ не чула ні пра Талстога, ні пра Горкага, пра якіх я ўжо ведаў у першым класе, а мо і раней. Аднак болей мне рупіла іншае. Атрымлівалася адно з двух: або бабуля не савецкі чалавек, або радыё хлуціць.

— А ты, бабушка, советский человек? — запытаўся я.

— Як усе, так і я, — адказала бабуля. — І галадавала, і палачкі ў калгасе за працадні палучала.

Я, дарма што малы, і сам разумеў недарэчнасць пытання: усе навокал, у тым ліку і баба Аўгіння, відавочна былі савецкія людзі. Фашыстаў, капіталістаў, гаротных амерыканскіх неграў, якія паміралі ад голаду, а таксама паліцэйскіх і гангстэраў, што палілі цыгары, пілі нейкія «віскі» і казалі «Шэф вамі недоволен», — гэтых і іншых, зазвычай страхалюдных несавецкіх людзей я бачыў адно ў кінафільмах. Адсюль вынікала дзёрзкая ерэтычная выснова, якою я палічыў за лепшае ні з кім не дзяліцца: *нашаму радзьі нельга верыць.*

Кажуць, што яшчэ ў самыя змрочныя гады мая ціхмяная бабуля неяк выявіла непахісную цвёрдасць. Прысланы з раёна начальнік, што кватараваў у ейнай хаце, загадаў зняць з покуці абразы.

— Яны ў вас есці не просяць, — адрэзала баба Аўгіння з намёкам.

Добра памятаю, што яна прасіла Бога, каб узяў яе да сябе на пачатку лета, тады, як адцвітаюць дзьмухаўцы і, калі верыць бабулі, зямля гэтка ж мяккая і лёгкая, як дзьмухаўцовы пух. Бабуліна сэрца спынілася, калі яна сядзела на ганку і крышыла карове буракі. Я пабег на поле па цёткак. Мяне абурыла, што яны колькі разоў перапытвалі: «Бабушка заснула?», хоць я недвухсэнсоўна сказаў, што яна памерла.

Гэта здарылася першага чэрвеня.

Яшчэ колькі слоў пра бабуліну сувязь з загадкавымі сіламі хачу дадаць у наступных абзацах — своеасаблівым пастскрыптуме, які ўштукоўваю ў аповед ужо пасля яго першай публікацыі.

Праз тыдзень, як мой радавод з'явіўся ў газеце «Літаратура і мастацтва» (тыя дні былі, як і чакала-

ся, адзначанья крыўдамі, папрокамі і прэтэнзіямі, што ў больш ці ў менш тактоўнай форме выказвалі мне сваякі і несваякі — напрыклад, паэт-лаўрэат М.), мы з сястрою павезлі маці ў яе Капысіцу.

Пакінуўшы маму з нашай цёткай Вольгаю на печы ў іхняй роднай хаце, мы пад неспіханым дажджом, як заўсёды, занеслі бабулі Аўгінні на магілу жменю цукерак. Якраз на пагосце, нібыта зарадаваўшыся нашым адведзінам, дождж лінуў не раўнуючы як з цэбра, і пакуль мы дабеглі да лазні другой нашай цёткі — Насты, на нас не засталася аніводнай сухой ніткі.

Калісьці ў гэтай лазні я са стрыечнымі сястрычкамі, начытаўшыся ў бабкі Грыпіны «Чорнай магіі», спрабаваў даведацца, *што будзе заўтра*. За хвіліну да поўначы мы, у адпаведнасці з парадамі чарнакніжнікаў, запалілі перад пастаўленым на лазнае вакенца люстэркам свечку, кінулі ў агонь тры белья шарсцінкі з кацінага хваста і роўна апоўначы, утаропіўшыся ў цьмянае люстэрка і ляскаючы зубамі ад страху, вымавілі патрэбны заклён. Услед за апошнім словам у лазню ўварвалася пройма, свечка з люстэркам паляцелі на дол, а мы кінуліся кулём у разнасцежаныя дзверы. Адбегшыся на добры кіламетр і звёўшы дых, мы з жахам убачылі, што чамусьці ўцяклі з лазні прамятка на могількі, адкуль пабеглі назад да лазні, баючыся, каб яна не загарэлася ад свечкі. Дарэчы, тае начы ў вёсцы, учадзеўшы, памерлі двое старых.

Тую прыгоду я ўзгадаў ужо ўвечары, узяўшыся гартаць свае нататкі за таўстаногім свойскім сталом з букецікам здрыжнічак на саматканым абрусе. Тады мяне займала ідэя напісаць аповед пра Напалеона, які ў выгнанні, на востраве Святой Алены, аказваецца, думаў, што мог бы выйграць расейскую кампанію, каб аднавіў незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага. Але замест распрацоўкі сюжэта мяне ў тых хвіліны апанавалі прыгоды пра цётчыну лазню, а потым за-

манулася перачытаць захоплены з сабою радавод тут, у дзедавай хаце. Яна, хата, была найсуровейшым суд-дзёй мае пісаніны, бо ведала ўсё гэта (і значна болей) і без мяне.

Мама з цёткаю ўжо даўно паснулі. Я сядзеў над разгорнутымі на стальніцы газетнымі старонкамі. Справа і зверху глядзела на мяне з ручнікоў Багародзіца, насупраць было незавешанае начное жнівеньскае вакно з вясёлкавымі ад старасці шыбамі.

Я чытаў, чуючы на сабе не толькі позірк з абраза, але і яшчэ колькі позіркаў немаведама адкуль — напэўна, гэта глядзела на мяне сама хата — чытаў і, калі дайшоў да слоў «таемную бабуліну сілу я адчуваю і цяпер, праз трыццаць гадоў...», якраз у гэтае імгненне з цёмнага вакна вылецела, засыпаўшы друзачкамі падвоканне, шыбіна.

У хаце пачаўся пярэпалах. Але ні ўначы, ні раніцою мы не знайшлі пад вокнамі канцавой цётчынай хаты аніякіх слядоў, аніякага камянюкі ці яшчэ чаго-небудзь такога.

Вядома, шкло са старой скрыўленай рамы магло вылецець само сабою. Вядома, зусім выпадкова ў наступныя дні ў сяброў і ў людзей амаль незнаёмых, да якіх я чамусьці заходзіў, мне пачалі трапляцца ў рукі (самі сабою, без аніякіх адмысловых пошукаў) рэдкія кнігі, гравюры і старыя газетныя выцінкі пра жыццё Напалеона на востраве Святой Алены і пра колькі месяцаў, прабытых ім у 1812 годзе ў Беларусі. Вядома, зусім выпадкова маглі прычыніцца і іншыя падзеі, якія я не адважваюся тут згадаць толькі з тае прычыны, што ў адваротным выпадку хтосьці можа параіць мне неадкладна звярнуцца да адпаведнага доктара. Далібог, будзе лепей, калі на гэтым я скончу свой пастскрыптам і вярнуся да радаводу.

Пра свайго мужа, а майго дзеда Максіма бабуля Аўгіння мне ніколі не казалі. Зрэшты, тады я быў

малы дый не было яшчэ даведкі з дзесяцітысячным (?) накладам, і бабуля, пэўна, лічыла такія размовы небяспечнымі. Пра дзеда я найболей ведаю ад мамы.

У вайну, якую да 1917-га часта называлі Вялікай Айчыннаю, а потым перахрысцілі ў першую імперыялістычную, дзед Максім як чалавек пісьменны (ён выпісваў перад вайною нейкую газету, і мне, вядома, хочацца, каб гэта была «Наша Ніва») даслужыўся да унтэр-афіцэра. Падчас страшных баёў на Нарачы, калі ў 1916 годзе расейскія войскі, дапамагаючы французскім хаўруснікам, пачалі зусім непадрыхтаваны наступ, дзед трапіў у палон. У Нямеччыне ён працаваў у баўэра і мог пераседзець рэштту вайны на сытных харчах, але разважыў іначай: у адну цёмную ноч паклаў у кайстру два боханы свежага хлеба і праз два месяцы дапяў роднае капысіцкае хаты.

У вёсцы лічылася, што дзед ведае «планэты», і звычайна ніхто не адважваўся раней за яго пачынаць сяць або жаць. Той жа, хто, не даючы веры дзедавым здольнасцям, кіраваўся сваімі «планэтамі», мог потым наракаць адно на самога сябе. Калі капысічанаў загналі ў калгас, яны, мусіць, усё-такі маючы надзею, што можна будзе неяк жыць і там, выбралі дзеда Максіма за брыгадзіра.

Праз тры гады наш далёкі сваяк, што служыў у раённым Шклове ў НКВД (я прыныцова супраць «беларусізацыі» і гэтага і іншых падобных скаротаў), папярэдзіў дзеда і ягонага брата Ціхана, калгаснага бухгалтара, што на іх і яшчэ на дзесяць вяскоўцаў прыйшоў данос. Хапун, казаў сваяк, чакаўся вялікі, і калі з'ехаць куды-небудзь на данбаскія шахты ці проста зашыцца месяцы на тры ў лес, усё абыдзеца, бо возьмуць іншых.

Дзед з братам сабраў у сваёй хаце сход тых дванаццаці, чые імёны ўжо перадрукоўвалі машыністкі НКВД. Думкі падзяліліся: адны стаялі на тым, каб ратавац-

ца; дзяды Максім і Ціхан лічылі, што хавацца — значыцца прызнаць, што яны і сапраўды ў нечым вінаватыя. Надзвычай дарагая мне і такая драбніца: на той зборні дзед Максім сказаў, што ўсё адно замест хаванцаў схопяць іншых, якіх ніхто нават не папярэдзіў.

Назаўтра трое «ворагаў народа» падаліся ў лес, а дзевяцера засталіся ў вёсцы, спадзеючыся, што там разбяруцца. Людзі верылі, што ўлада, якая ўжо пятнаццаць гадоў называла сябе іхняю, хоць калі-нікалі здатная на справядлівасць.

Па дзеда прыйшлі ў першы дзень 1933-га. Ён сядзеў на палку, плёў рэзгіны і, як запомнілася маме, спяваў:

Што рабіць мне, як мне быць?

Ці пакінуць, ці любіць?

Мама басанож бегла за санямі да аселіцы.

Праз два тыдні бабе Аўгінні і іншым жонкам арыштаваных дазволілі перадаць ім у Шклове харчы і памяняць бялізну. Старую бялізну давялося спаліць, бо яна кішма кішэла вошамі.

Наступнаю звесткаю пра дзеда была ўжо згаданая даведка на шэрым бланку, дзе не знайшлося месца хоць бы на колькі слоў крывадушнага казённага спачування. Чалавека забілі, але няхай вас суцешыць тое, што яго забілі ні за што, невінаватага. Праўда, я маю моцны сумнеў, што тыя, хто падпісваў такія даведкі ў 1960-я гады, і тыя, хто падпісвае іх цяпер, шчыра лічаць такіх, як мой дзед, невінаватымі. Яны сапраўды былі вінаватыя — у тым, што ведалі «планэты», што за царскім часам выпісвалі несавецкую газету, што ім людзі верылі болей, чым розным камісарам і люцьшанерам...

Бабуля Аўгіння сустрэлася з дзедам Максімам на небе за два гады да таго, як дзяржава рабочых і сялян ашчаслівіла нас гэтым бланкавым сведчаннем

свае гуманнасці і некалькімі рублямі, якія мама з цёткаю адмовіліся атрымліваць.

Імя даносчыка, што загубіў дзевяць душ, пакінуўшы бязбацькавічамі без малога тры тузіны дзяцей, хутка адкрылася. Гэта быў самы недалужны капысіцкі гаспадар камбедавец Цыбулька.

— Наша горніца з Богам не спорніца! — з дурным гонарам весела казаў ён пра сваю хаціну-развалюху, дзе адно на печы маглі сагрэцца ягонныя вечна галодныя дзеці.

Мамін брат дзядзька Язэп шмат разоў, выпіўшы дзеля смеласці гарэлкі, браў уначы паляўнічую стрэльбу і ішоў помсціцца за бацьку. Бабуля Аўгіння і мама з сёстрамі, галосячы, як па нябожчыку, беглі за дзядзькам да Цыбулькавае развалюхі. Ейны гаспадар спярша аднаго за адным выпускаў на падворак усіх сваіх васьмярых дзяцей, потым жонку, потым выходзіў у споднім сам, і дзядзька Язэп, заплакаўшы ад бяссілля, паварочваў дахаты.

— Усё адно заб'ю! — крычаў ён.

— Няхай, сыноч, яго Бог уваб'е, — хрысцячыся, казала бабуля Аўгіння.

Бог не спяшаўся, і Цыбулька пераваліў за дзевяць дзесяткаў. Адночы, калі я з вясковаю блазнотаю тоўкся каля крамы, дзе вечна выпівалі і пра штосьці спрачаліся капысіцкія мужчыны, сівенькі падпіты дзядок з чырвонымі слязлівымі вачыма паклікаў мяне пальцам, завёў у краму і купіў грамаў трыста зліплых у суцэльны камяк ірысак. Змеціўшы такі манеўр, адзін з падкрамных пітакоў сурова сказаў мне:

— Выкінь цукеркі! Ён твайго дзеда прадаў!

У тым вяку «прадаць дзеда» значыла прыкладна тое самае, што і «прадаць мяне» — малодшая сястра штодня рабіла гэта, паведамляючы бабулі пра кожны мой вылаз у суседчыны вішні або трускаўкі. Адбегшыся ад крамы, я са смакам з'ёў падораныя ірыскі, не

чуючы да сівога дзядка анічога, апрача ўдзячнасці. Падумаеш, прадаў нейкага там ніколі не бачанага дзеда!..

Трое капысічанаў, што, не паслухаўшыся дзеда Максіма, схаваліся ад роднае ўлады ў лесе, памарозіліся, але засталіся жывыя. Адзін потым не вярнуўся з вайны, другі ўжо даўно перасяліўся на пагост пад старыя бярэзіны, а з трэцім у апошнія пагасціны на мамінай радзіме мы выпілі пляшку гарэлки.

— Не паслухаўся нас, Воўка, твой дзед, — казаў ён, — а то б цяпер з намі чарачку ўзяць мог. Здаровы быў Дзянісавіч, як гэта, каб яго халера, рускі багатыр Ілля Мурамец. Неяк на станцыі рэйку да грудзей падняў...

Ад маці бабы Аўгінні — маёй прабабкі Пёклы — засталася толькі гэтае імя, амаль зраўнаваны з зямлёю грудок на кладках і згадка пра тое, што прабабка страшэнна не любіла жоўтых кветак. Затое, хоць і страціўшы ўжо сваё імя, трывала ўвайшла ў няпісаных дагэтуль аналы нашага роду ейная маці — гэта значыць мая прабабка з дзвюма прыстаўкамі «пра».

Паводле маіх падлікаў, тое лета, у якое пры лесе ля капысіцкіх могілак стаяў цыганскі табар, было яшчэ за першым, царскім, прыгонам.

Цыганяты займаліся экспрапрыяцыйнай садавіны і яек. Цыганкі хадзілі па хатах, варажылі па руцэ і на картах, паказвалі розныя штукі: напрыклад, налівалі ваду ў шклянку, перакульвалі яе на далонь, і вада не толькі не вылівалася, але хутка пачынала кіпець — за гэта глядчы мусілі разлічвацца кавалкам сала. Бывалі выпадкі, калі заварожаныя гаспадары выносілі смуглявым гасцям цэлыя кублы, шасткі з кілбасамі або рэшаты яек. Цыганы ж мужчыны, удзень не грэбуючы штукарствам, дачакаўшыся свайго цыганскага сонца, чынна скарачалі ў наваколлі конскае пагалоўе. Адзін з іх сярод гэтых клопатаў і атрымаў ад мае прабабкі нешта больш істотнае, чым рэшата яек.

Кажуць, у такіх выпадках гены наймацней праяўляюцца праз некалькі пакаленняў. Баюся, што гэта праўда. Калі сустракаю цыганоў, душа мая трывожна і ўадначас соладка сціскаецца, і я нібыта чую ў ёй звон крышталёвых келіхаў. Раз-пораз кроў майго безыменнага чарнявага продка ўладна змушае мяне забыцца пра найшпільнейшыя турботы і з'ехаць на колькі дзён проста ў свет, начаваць у гатэлях і на вакзалах ці, прынамсі, ад'ехацца на спадарожнай машыне на паўсотні кіламетраў ад горада і, закінуўшы рукі за галаву, да ночы ляжаць недзе пад стогам, сочачы аблогі.

У мяне нядобрае вока: варта мне пільна паглядзець на чалавека, як ён — асабліва калі гэта жанчына — спатыкаецца. Цыганкі ніколі не бяруць з мяне грошай за варажбу. Што да іхніх прароцтваў, яны, нібы змовіўшыся, абяцаюць мне нейкую «наглу» смерць.

Цыганкаю была і тая юная, кучаравая і ўмелая істота, якая зрабіла мяне мужчынам.

Калі я бачу сучасны табар: пасцеленыя паміж вакзальных лавак коўдры, мурзатых дзяцей, маладзёнаў, што проста ў прыцемным кутку могуць адважна маркітавацца, мяне часам перасмыквае, але насуперак усяму вусны ўсё адно шэпчуць немаведама калі і як запалыя ў памяць словы: «Лачо дывэс тумэн, гэ рома-лэ!» — «Шчаслівай дарогі вам, цыганы!..»

На цыганскім сучку абломваецца жаночая галіна мамінага радаводу і застаецца апошняя мая надзея і паратунак — маміны продкі па мячы.

Прадзед Дзяніс, бацька дзеда Максіма, не вярнуўся з апошняе расейска-турэцкае вайны. Калі ў менскім храме Аляксандра Неўскага, што на Вайсковых могілках, я перачытваю імёны беларускіх воінаў 30-й артылерыйскай брыгады і 119-га Каломенскага палка, палеглых 18 ліпеня 1877 года пад Плеўнаю, — «Канониры Іосіфь Вайшвіло, Іаковъ Чирка... Рядовые Іоаннь Гунька, Франць Тваска, Стефанъ Комаръ, Григорій

Мурашка, Стефанъ Сысь...» — зазвычай на імені «Іосіфъ Войничъ» ува мне пачынае звінецъ струна загадкавага хвалявання. Якая сувязь існуе паміж мною і гэтым Войнічам? Магчыма, ён ваяваў разам з дэдамі, спаў з ім побач на балгарскіх камянях, а магчыма...

Хто скажа, што пераважыць на вагах гонару: смерць за свабоду іншага народа ці жыццё, аддадзенае за вызваленне свае зямлі? І ўсё ж невыказна горка ад таго, што ўжо два стагоддзі, як на першую з гэтых шляяў — за свабоду нашых далёкіх і блізкіх суседзяў — пакладзена беларускіх жыццяў нязмерна болей, чым за свабоду ўласную.

Мой прапрадзед Баўтрамей, народжаны (паводле запісу на некалькіх, дзівам ацалелых старонках царкоўнае кнігі) у 1830 годзе, меў ва ўзросце Хрыста магчымасць абраць другі з двух гэтых шляхоў.

Якраз у тых мясцінах Прыдняпроўя дзейнічаў атрад Ігната Будзіловіча, пазней расстралянага царскімі карнікамі ў Воршы. Звабліва думаць, што Баўтрамей валіў тэлеграфныя слупы, вазіў па вёсках паўстанцкі маніфест чырвоных і з адчаем асуджанага на смерць біўся з казакамі 26 красавіка 1863 года ў няроўным баі пад Пагосцішчамі. Але верагоднасць гэтага досыць малая. Архіўныя дакументы сведчаць, што сярод прыдняпроўскіх беларусаў непараўнана болей было не тых, хто пайшоў пад штандары Касы-Будзіловіча і Тапара — паўстанцага вайсковага начальніка Магілёўскага ваяводства Людвіка Звяждоўскага, а тых падманутых, што дапамагалі лавіць і забіваць інсургентаў, атрымліваючы ад улады пяць рублёў за жывога і тры за мёртвага.

Мяркуючы па імёнах, якія захаваліся ў матчынай праваслаўнай Капысіцы да сёння — Баўтрамей, Дорна, Якуб, Базыль, Цыпрыян, — мае продкі па кудзелі былі, бясспрэчна, уніятамі, або, дакладней, грэка-ка-

толікамі ці католікамі ўсходняга абраду. Як падлічыў адзін наш паважаны гісторык, напрыканцы XVIII стагоддзя да Уніі належала болей за тры чвэрткі жыхароў Беларусі, у праваслаўі ж заставалася толькі каля шасці працэнтаў. Такім чынам, мае суродзічы слухалі казані, спявалі і гаманілі ў храме са святаром па-беларуску. Яны ані не здагадваліся пра антынародную сутнасць уніяцтва, што пагражала беларусам знікненнем, ад якога іх выратаваў, вядома ж, цар-бацюхна з памагатымі, у 1839 годзе перагнаўшы цэлы народ у расейскае праваслаўе, што вельмі хутка не пакінула ў храмах анічога беларускага.

На памятку пра царкоўнае «ўз'яднанне» на ўказ імператара Мікалая I быў выбіты вялікі медаль з вобразам Спаса Нерукатворнага і надпісам: «Отторгнутые насилием (1596) воссоединены любовью (1859)». Аб гэтай любові мог бы распавесці нам беларускі хлопчык з-пад Горадні, якога, як паведамляў у сваім «Колоколе» Аляксандр Герцэн, хвасталі бізунамі, пакуль на трэцяй сотні ўдараў не прыняў прычасця ад праваслаўнага папа.

Мусіць, нешта ведаў пра тую любоў і мой продак-рыбар, што прыстасаваў царска-праваслаўную рэліквію пад грузіла. Разам з тым няма сумневу, што гэтая «любоў», мэтаю якой было духоўнае заняволенне і перараджэнне нашага народа, дала плён ужо ў наступным пакаленні, дапамагаючы беларускім мужыкам зарабляць у 1863-м крывавыя царскія траякі і пяцёркі.

Я набліжаюся да пачатку XIX стагоддзя, і свечка сямейнага падання, што асвятляе мне шлях, пакрысе ператвараецца ў маленькі агарак. Але перш чым патухнуць, зліўшыся з няпамяццю, яна яшчэ раз успыхвае, вырываючы з цемры апошняе імя — Баўтрамеевага бацькі Цыпрыяна.

Калі адкінуць відавочна легендарныя звесткі пра тое, што Цыпрыян «адбіў у пранцуза самога Кутуза» і

пасля быў узяты да яго за кухара, бо рабіў надзіва смачныя, пханыя пальцам кілбасы (прычым генерал-фельдмаршал так яго любіў, што нават вазіў з сабою па тэатрах), дык атрымаецца, што мой прапрапрадзед нарадзіўся недзе паміж першым і другім падзеламі Рэчы Паспалітай. Нашы ўсходнія землі ўжо былі захопленыя Расейскаю імперыяй, і Беларусь, што ніколі не ведала рэкруцкіх набораў (бо Вялікае Княства Літоўскае мела прафесійнае войска), пачала спраўна пастаўляць юнакоў спачатку на пажыццёвую, а потым на мала чым ад яе адрозную 25-гадовую царскую службу. Дарэчы, падчас напалеонаўскага нападу ў расейскім войску служыла, паводле некаторых падлікаў, прыкладна 50 тысяч беларусаў. Не нашмат меней было іх і пад сцягамі французскага імператара.

Што да супольных з генерал-фельдмаршалам паходаў майго продка па тэатрах, дык, можа стацца, згадкі гэтыя не зусім і легендарныя. Ці не захавалася ў іх памяць аб прыгонным тэатры графа Зорыча, якому з 1788 года належаў недалёкі ад Капысіцы павятовы Шклоў? У Зорычавым тэатры наладжваліся паказы алегарычных балетаў з хорамі, міфалагічных пантамім, камедый і трагедый, камічных опер і феерый. Імёны шасці актораў са шклоўскае трупы можна знайсці ў Беларускай энцыклапедыі. Чаму б не ўявіць, што мой продак Цыпрыян трапіў на нейкую з тых камедый або феерый? І ці не ў тых часы ўзнікла ў матчынай радзіне трывалая прыхільнасць да тэатральнага мастацтва, якую нядаўна пацвердзіў абураны ліст аднае з маіх цётка. «Ты там, дзетка, у сваім Менску, — пісала цётка, па засвоенай у школе завядзёнцы пагарджаючы знакамі прыпынку, якія я расстаўляю толькі цяпер, — схадзі ў ваш тэатр і скажы, што калі прыйшоў чалавек у клуб на пастаноўку прыабшчыца, як той ваш міністр па цілівізары казаў, к сталічнаму іскуству, дык няхай яго ў клуб пускаюць і ў ботах, і ў кух-

вайцы, бо ён, чалавек гэты, — тружаніца, і ў клуб адразу з фермы прыйшла, а на ферме ў нас гардзяробаў нямашака, бо каровы калгасныя могуць з галадухі ўсе нашыя гардзяробы за малінку з’есці».

За прапрапрадзедам Цыпрыянам пачынаецца сцяна непрасвяцімае цемры, у якой бяследна губляюцца карані майго радаводу; пра крону ж, спадзяюся, паклапоцяцца мае сыны і ўнукі, калі, вядома, не ўмяшаецца кашчавая рука Чарнобыля.

Апошнія, пра што, улучыўшы нагоду, хачу тут сказаць, — адкуль у мяне расейскае прозвішча.

Найперш пакаюся, што быў час, калі я зусім паважна меўся перамяніць яго на іншае і нават пачаў падпісваць тым, іншым, свае літаратурныя практыкаванні. На шчасце, Бог утрымаў мяне ад больш рашучых захадаў, і я не зняважыў памяці вядомых і невядомых мне продкаў, якія мелі гэтае прозвішча і большасць якіх, хочацца верыць, належала ўсё ж да людзей сумленных і годных.

Што датычыць самога прозвішча, дык трэба пачаць з таго, што, калі Расея захапіла нашы «исконно русские» землі, Кацярына II, а потым ейны сын Павел I «пожаловали» тут свайму дваранству 208,5 тысячы душ «мужеска полу». Такім чынам, блізу паўмільёна беларусаў сталі прыгоннымі расейскіх памешчыкаў, нібы менавіта ў гэтым была адвечная кара нашага народа, які, паводле афіцыйных герадотаў, ніколі не меў большага клопату, як чакаць з усходу вызваліцеляў. Нават пасля таго, як Іван Грозны вызваліў Палацк ад палачанаў, а ваявода Трубяцкой — Мсціслаў ад мсціслаўцаў. Нават пасля таго, як у сярэдзіне XVII стагоддзя ў вайне з Маскоўскай дзяржавай за няпоўныя пятнаццаць гадоў насельніцтва Беларусі скарацілася ў два разы. Нават пасля таго, як у тым самым стагоддзі былі перапоўненыя палоннымі беларусамі

астраханскія нявольніцкія рынкі, дзе «вызваліцелі» прадавалі нашых продкаў у рабства па тры рублі за галаву.

Былы Сенненскі павет, адкуль родам мой бацька, уваходзіў у Магілёўскую губерню, у якой дзесяткі вёсак і тысячы прыгонных атрымаў адзін з фаварытаў расейскае імператрыцы граф Арлоў. Вядома, часам мяне апаноўвае спакуса вывесці свой радавод менавіта ад яго. Канчаткова не закрэсліваючы і гэтую версію, мушу зазначыць, што, пэўна, усё было больш банальна, бо ў роднай бацькавай вёсцы Арловы жывуць амаль у кожнай хаце. Маю спадзяванне, што сыны парупяцца, каб людзей з гэтым прозвішчам не менела.

Мае бацькі большую частку свайго свядомага жыцця, прынамсі, пасля таго, як пакінулі вёску, на мове сваіх бацькоў не гаварылі. Мае сыны-месцічы, калі былі малыя, пачыналі гаварыць на розных з бацькамі мовах якраз пасля летавання ў вёсцы, дзе іх старанна вучылі «па-гарадскому».

Тут я чамусьці — не сказаць, каб вельмі дарэчы — прыгадваю знаёмага кінарэжысёра, што аднойчы, гады тры таму, на падпітку наракаў на цяжкое жыццё.

— Разумееш, Валодзя, колькі жанчын у мяне было, і хоць бы адна ў ложку слова па-беларуску сказала.

Я суцешыў гаротніка тым, што ўбіраюцца ў сілу працэсы нацыянальнага адраджэння. І не памыліўся. Сустрэўшы мяне днямі (хацелася напісаць: на вуліцы, але буду шчыры — у бары менскага Дома літаратара, там, дзе ўвесь час сядзіць паэт А. Сяс), маэстра з пачуццём, так бы мовіць, нацыянальнага задавальнення ўспешана паведаміў, што ў ягоныя абдымкі (відаць, паводле тэорыі імавернасці) пачалі ўжо трапляць і нацыянальна свядомыя прадстаўніцы прыгожай, як пісаў незабыўны Уладзімір Караткевіч, паловы нашага народа.

На дварэ ўсчынаецца крык, і я падыходжу да вакна. Вакол жоўтае цыстэрны з півам (па-мясцоваму — свінаматка) віруе натоўп (па-мясцоваму — пленум). Мой сусед, ужо яўна і даўно размяняўшы пазычаны чырвонец, адпіхвае ад цыстэрны старога з бітончыкам.

— Подумаешь, удостоверение! У нас у каждого по десять удостоверений! У меня вон дед — герой борьбы за Советскую власть. Врагов народа от справедливого гнева товарища Сталина в ГУЛАГе охранял! А другой дедуля у Булак-Балаховича за наше светлое будущее боролся. Националист проклятый! А ты ко мне со своим удостоверением лезешь. Я тебе русским языком сказал: сховай удостоверение!

Вяртаюся да стала, каб дапісаць апошнія словы.

Мяркуйце самі, як абышліся б са мною продкі-крывічы.

А з вамі, шаноўныя?

Думаю, шанцы ў нас прыкладна аднолькавыя.

А таму — ці не паспрабаваць скласці радавод і вам?

Змест

- Тры мужы спадарыні Дамінікі [3]
- Місія папскага нунцыя [37]
- Міласць князя Гераніма [59]
- Каханак яе вялікасці [86]
- Пакуль не згасла свечка [110]
- Пяць мужчын у лесні чоўцы [134]
- Рандэву на манеўрах [158]
- Далёка да вясны [167]
- Ордэн Белай Мышы [185]
- Сны імператара. Аповесць [206]
- Мой радавод да пятага калена,
або Спраба пазбегнуць выгнання. Эсэ [268]

Арлоў, У. В.

А 44 **Ля Дзікага Поля: Гістарычныя апавяданні. Аповесць. Эсэ / Уладзімір Арлоў. — Мінск : І. П. Логвінаў, 2010. — 302 с.**

ISBN 978-985-6901-80-8.

УДК 881.161.3-1

ББК 84 (4Бел)-5

Літаратурна-мастацкае выданне

Арлоў Уладзімір
Ля Дзікага Поля
Гістарычныя апавяданні
Аповесць. Эсэ

Карэктар **Н. Кучмель**
Мастак **С. Ждановіч**

Падпісана ў друк 4.05.2010 г. Фармац 80x100 ¹/₃₂.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 13,98. Ул.-выд. арк. 14.
Наклад 1500 (1 завод — 1–1000) асоб. Замова 276.

Выдавец І. П. Логвінаў. ЛІ 02330/0494468 ад 08.04.2009.
Пр. Незалежнасці, 19–5, 220050, г. Мінск, www.logvinau.by

Паліграфічнае выкананне:
сумеснае таварыства з абмежаванай адказнасцю «Медысонт».

ЛП № 02330/0150444 ад 19.12.2008.

Вул. Ціміразева, 9, 220004, Мінск.

Уладзімір Арлоў нарадзіўся 25 жніўня 1953 года ў Полацку.
Скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Першыя літаратурныя спробы змясціў у самвыдавецкіх альманахах
«Блакiтны ліхтар» і «Мілавіца». Аўтар трыццаці кніг прозы, паэзіі,
гістарычных нарысаў і эсэ.
Творы перакладаліся на дваццаць пяць моваў.
«Таямніцы полацкай гісторыі» і «Дзесяць вякоў беларускай гісторыі»
(у сааўтарстве з Генадзем Сагановічам) увайшлі ў спіс 100 найбольш
папулярных беларускіх кніг XX стагоддзя, складзены на падставе
чытацкіх лістоў газетай «Наша Ніва».

ISBN 978-985-6901-80-8

9 789856 901808

Упадение Аполлоу

Мя Византия

Помня

